ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ МУЗЕЙІ

МУЗЕЙ ӘЛЕМІ

ғылыми-танымдық журналы №1-2025

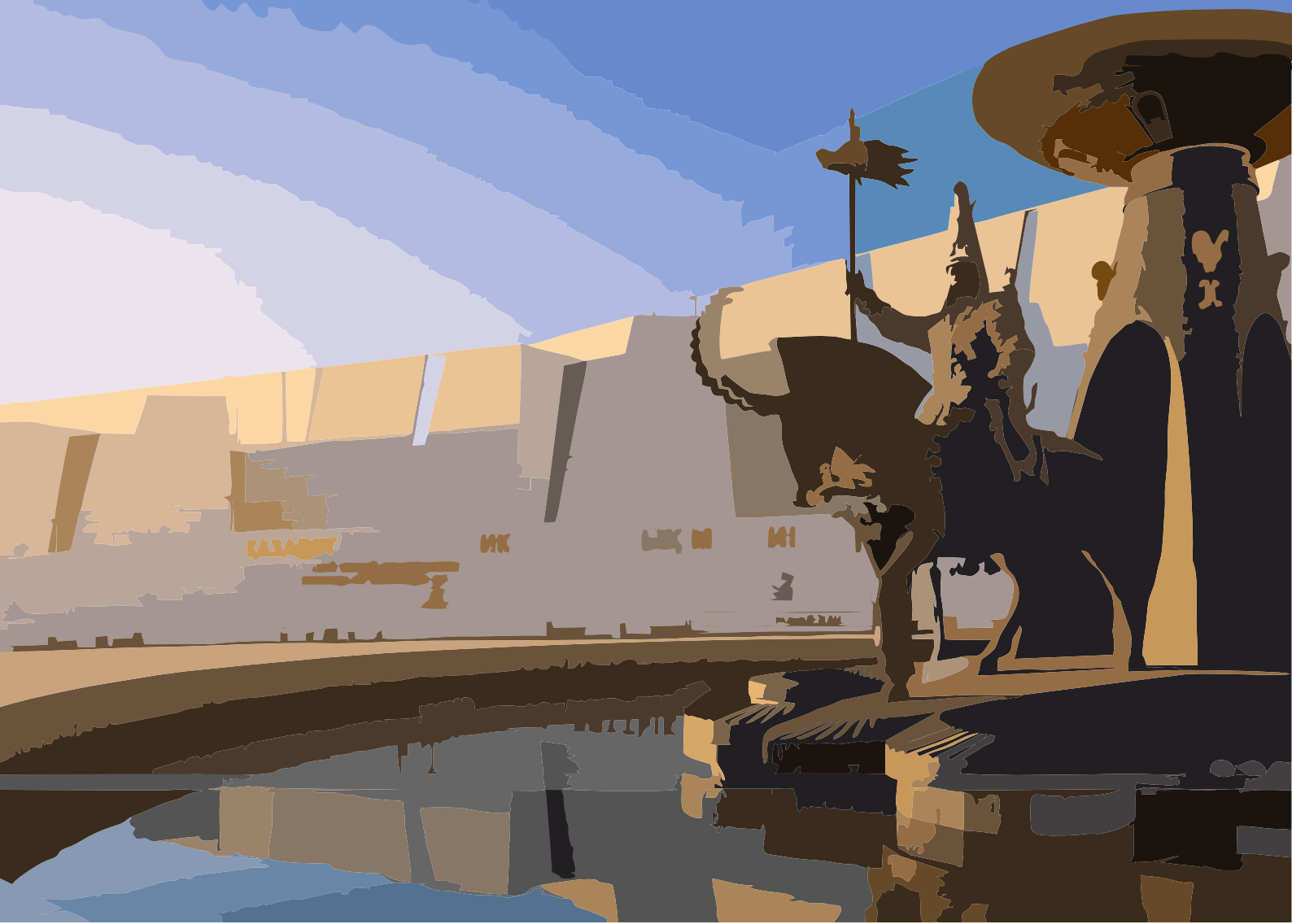

Қазақстандағы музей ісі мен осы сала мамандарына арналған «Музей әлемі» журналы оқырман қауымға ұсынылып отыр. Еліміздегі барша музей мамандарына аталған басылым арқылы өз еңбектерін жариялауға мүмкіндік қарастырылған. Осылайша, біз, еліміздің ең ірі музейлерінен бастап, шалғай аудан-ауылдардағы әріптестерімізбен тығыз байланыс орнатуды көздеп отырмыз. Қазақстанның бай тарихи мәдениетін насихаттау арқылы ұлт мәдениетіне қызмет етуді мақсат тұтқан «Музей әлемі» журналы сіздердің таным көкжиегін кеңейтер қызықты мақалаларыңызды жарыққа шығаруға дайын.

Қазақстан Республикасының
ҰЛТТЫҚ
МУЗЕЙІ

Бас редактор:
Берік Әбдіғалиұлы

Бас редактордың орынбасары:
Ақмарал Ибраева

Жауапты редактор:
Қуаныш Искаков

Редакторлар:
Мөлдір Рахимова
Нұрбике Бексұлтанқызы
Аягөз Султанова

Суретші-дизайнер:
Аида Смайлова

Фототілші:
Қанат Мусин

МУЗЕЙ ӘЛЕМІ №1-2025

«Астана қаласының жас мүгедектері»
Баспахана мекен-жайы:
Астана қ., Е 489, 6
Тел.: 8 701 251 90 17

Редакцияның мекен-жайы:
010000, Астана қаласы
Тәуелсіздік даңғылы, 54,
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі
6-блок, 6-қабат, 618-бөлме
Байланыс телефондары:
+7(7172) 91 90 35, 335, 663, 664, 641 (ішкі)
e-mail: Qazyna.journal@gmail.com

Журнал жылына 4 рет шығады
Пішімі 205х275 мм. Офсеттік басылым 4+4

МАЗМҰНЫ

Халықаралық ынтымақтастық

Таймагамбетов Ж.К. Международные археологические экспедиции Национального Музея РК, научные связи и участие в глобальном научном проекте ЮНЕСКО «Великие переселения народов».....6

Музей тарихы

Жауынбаева Н.Қ. Ақынның рухани шаңырағы.....37

Сапарғалиев С. Ұлы ғалым музейінің тарихы.....42

Тұлға

Имангазинов М. Ілияс Жансүгіровтің шығармашылығындағы әлем әдебиетімен ұқсастықтары мен ізденістері.....46

Зерттеу

Туяқбаев М., Салходжаев С. «Прана шарлары» дегеніміз не?.....58

Рахимгалиева К.М. «Жаркент мешіті» сәулет-көркемөнер музейінің ғимаратында бейнеленген өрнектер: зерттеу және жүйелеу.....64

Байболов Б., Исаев М. Есім ханның Түркістанда жерленуі жайлы зерттеулер.....70

Музей майталманы

Данияров Б. Музей майталманы - Өзбекәлі Жәнібеков.....75

Музей ісі

Мұратбекова Б.Ә. Мәдени құндылықтарды сақтау тәжірибесі және нормативтік талаптар.....83

Қаламгер тақырыбы

Жұмашова А.А. Қазақтың ұлттық қолөнері.....89

Шәкен Т.С. «Қара шаңырақ» ұлттық тәрбие беру орталығы: мақсаты мен негізгі қоғамдық қызметі.....93

Бір жәдігер тарихы

Алтаев Б. Из Алматы в Токио или история одного экспоната 109

Естеліктер

Дариш Т. Ұлттық музейдің алғашқы күндеріне саяхат 113

Адильбекова Т. Как это начиналось.....115

Нургожина Б.Е. Больше, чем экспозиция: музей как место силы и вдохновения.....131

Қазақстан Республикасының
ҰЛТТЫҚ
МУЗЕЙІ

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

ӘЛІМБАЙ Нұрсан	Т.ғ.к., профессор, музей саласының ардагері
ТЕМІРТОН Ғалия	Қазақстан Республикасы мемлекеттік орталық музейі
ЖУМАБЕКОВА Гулайым	Ә. Қастеев атындағы Қазақстан Республикасының өнер музейі
САҒАДИЕВ Ұлан	Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби мемориалдық музей-қорығы
САДЫҚБЕКОВ Мәулен	«Әзірет-Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени музей -қорығы
САРБАСОВ Алмас	«Берел» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы
БӨРІБАЕВА Сәуле	«Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы
НУРСЕИТОВ Тілектес	«Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы
ЖҮСІПОВ Берік	«Ежелгі Тараз ескерткіштері» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы
МУХТАРОВА Гулмира	«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы
ДӘНДІҚАРАҚЫЗЫ Бибігүл	«Таңбалы» мемлекеттік тарихи-мәдени және табиғи музей-қорығы
ИСМАТОВ Бахадир	«Ордабасы» Ұлттық тарихи-мәдени қорық музейі
ЖАНДОСОВ Айбек	«Отырар» мемлекеттік археологиялық музей-қорығы
МҰҚТАР Әбілсейіт	«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы
КҮЗЕРБАЕВ Әлібек	Ұлытау Ұлттық тарихи-мәдени және табиғи музей-қорығы
МЫРЗАБЕК Құдайберді	Ақмола облыстық тарихи-өлкетану музейі
ДҮЙСЕНҒАЛИ Мейрам	Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі
КИПИЕВ Мұхамбетқали	Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейі
АБЛАНОВА Эльвира	Ә. Кекілбайұлы атындағы Маңғыстау облыстық тарихи-өлкетану музейі
ЕРСАЕВ Мирболат	Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі
АЛИАКПАРОВ Арман	Г.Н. Потанин атындағы Павлодар облыстық тарихи-өлкетану музейі
ІЛИЯС Сейітжан	Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейі
АЯЗБАЕВА Рысжан	Жетісу облысы М. Тынышбайұлы атындағы тарихи-өлкетану музейі
НҰРМАҒАМБЕТОВ Ержан	Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану музейі
МЕНДЕКИНОВА Гүлжан	Қостанай облыстық тарихи-өлкетану музейі
КӨЗЕЙБАЕВ Сапар	Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейі
САДЫРБАЕВ Қайрат	Семей қаласының облыстық тарихи-өлкетану музейі
МҰҚЫШЕВА Гүлнәр	Солтүстік Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі
ШУБАЕВ Ерболат	С. Сейфуллин атындағы тарихи-өлкетану музейі
АЙТЫМБЕТ Баян	Түркістан облыстық тарихи-өлкетану музейі
НУРГАЗИЕВА Светлана	Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі

Қазақстан Республикасы
Ұлттық музейі директоры

Берік ӘБДІҒАЛИҰЛЫ

АЛҒЫ СӨЗ

Құрметті оқырман, Сіздердің назарларыңызға «Музей әлемі» журналының алғашқы санын ұсынамыз! Журнал өз оқырмандарын музейлердің көп қырлы және қызықты әлемімен таныстыруға бағытталған.

Музей – уақыт пен кеңістіктің тоғысқан нүктесі, өткен мен бүгінді, келер ұрпақты байланыстыратын маңызды институт. Біз осы журнал арқылы музей саласындағы жаңалықтармен бөлісіп, зерттеушілердің, музей қызметкерлерінің және өнер сүйер қауымның пікірлерін біріктіруді мақсат етеміз.

Алдағы сандарда музейтану, реставрация, археология, этнография, цифрлық технологиялар және экспозицияларды ұйымдастыру мәселелері кеңінен қарастырылады. Сондай-ақ, еліміздегі және шет елдердегі үздік музейлік тәжірибелермен таныстырамыз.

«Музей әлемі» журналы тарих пен мәдениетке қызығатын барша оқырманға пайдалы ақпарат ұсынады деп сенеміз. Оқырмандармен тұрақты байланыс орнатып, сіздердің пікірлеріңіз бен ұсыныстарыңызды қуана қабылдаймыз.

«Музей әлемі» журналы – тарихшыларға, этнографтарға, археологтарға, өнертанушыларға, музей қызметкерлеріне және мәдени мұраға қызығушылық танытатын барша оқырмандарға арналған. Біз музей ісіне бей-жай қарамайтын қауымдастық қалыптастырып, оқырмандарымызбен тығыз байланыста болуды көздейміз.

Бұл басылым музей ісінің заманауи үрдістерін, ғылыми-зерттеу еңбектерін, көрме жобаларын және тарихи-мәдени мұрамызды насихаттауға арналған жаңа алаң болмақ. Еліміздегі барша музей мамандарын аталған басылым арқылы өз еңбектерін жариялауға шақырамыз.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ

Таймагамбетов Ж.К.
Национальный музей Республики Казахстан,
г. Астана

МЕЖДУНАРОДНЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЭКСПЕДИЦИИ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ РК, НАУЧНЫЕ СВЯЗИ И УЧАСТИЕ В ГЛОБАЛЬНОМ НАУЧНОМ ПРОЕКТЕ ЮНЕСКО «ВЕЛИКИЕ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ НАРОДОВ»

В 2015 году археологические работы были начаты на территории Восточно-Казахстанской области [3]. На берегу Бухтарминского водохранилища в районе пос. Курчум были обнаружены две стоянки-мастерские Курчум 1 и 2, функционировавшие предположительно от среднего палеолита до позднего палеолита. Каменные артефакты залегали на неогеновых красноцветных глинах, зачистка обнажений и закладка шурфов показали отсутствие погребенного слоя. Обнаружены прекрасно обработанные нуклеусы, скребла и скребки. В качестве сырья использовались кремнистые породы, единично кварциты. Памятники Курчум 1 и 2 стали первым открытием таких крупных стоянок-мастерских палеолитического времени в истории изучения палеолита на территории Восточного Казахстана [4].

На северной окраине водохранилища в районе пос. Улкен Нарым у подножья горы Каменюха был обнаружен крупный неолитический памятник с пластинчатой и отщеповой индустрией. В качестве сырья использовались кремнистые породы черных оттенков. Коллекция представлена микронуклеусами, отщепами и пластинами с ретушью, скребками.

Таким образом, в ходе кратковременных разведочных работ на территории Восточного и Северного Казахстана было открыто и обследовано более тридцати памятников каменного века. Первые итоги работ совместной Казахстанско-Российской археологической экспедиции Национального музея РК свидетельствуют о перспективности региона на наличие значимых памятников палеолитического времени [5].

В последующие годы были проведены разведочные работы у Бухтарминского водохранилища, озера Зайсан и Маркаколь. К сожалению, беглая разведка в Маркаколе не принесла результатов, но, тем не менее, район оказался очень интересным. Мы наткнулись на красноцветные неогеновые выходы. Здесь были выявлены древние орудия, гальки огромных размеров, имеющие сколы с обеих сторон. Это – чопперы и чоппинги каменного века, которые были изготовлены первобытным человеком.

В Тарбагатайском районе были обследованы террасы древних водотоков, заложены шурфы.

Выявлены многочисленные артефакты «поверхностного» залегания [6].

В последние годы совместная Казахстанско-Российская комплексная археологическая экспедиция Национального музея РК и Института археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук РФ проводит исследования в Зайсанском районе, где впервые за последние 45 лет на территории Восточного Казахстана сделано сенсационное открытие – находка памятника начала верхнего палеолита - Ушбулак [7]. Долина, протянувшаяся в длину на 80 км и в ширину на 30 км, представляет собой симметричную в поперечном и асимметричную в продольном профиле межгорную впадину, окруженную горными хребтами. С севера это горный массив Маныpак, с востока – Саур, с юга и запада – Тарбагатай.

Стоянка была обнаружена в 2016 г. в восточной части Шиликтинской долины, в верхнем течении руч. Восточного (абс. высота 1 500 м), где нами был собран массовый археологический материал верхнепалеолитического облика (ок. 1,5 тыс. экз.), залегавший непосредственно в русле водотока. Обнаружены многочисленные пластины, снятые с так называемых призматических нуклеусов. На них имелась предварительная обработка. Это – ножи, скребки. Сырье для изготовления орудий, кремень хорошего качества и различных оттенков: зеленого, черного, серого цветов. Раскопочные работы на памятнике выявили несколько стратифицированных археологических комплексов начала верхнего палеолита – эпохи палеометалла.

В 2017 г. в верхней и нижней частях траншеи заложены два раскопа общей площадью 10,5 м2. В разрезе рыхлых отложений общей мощностью ок. 7 м выделены восемь литологических слоев, семь из которых содержали археологический материал [8]. Мощность осадочных отложений стоянки Ушбулак составляет более 6 м. Тогда было выявлено несколько условных горизонтов, содержащих уже 8 культурных слоев, залегающих в горизонтальном положении, которые отделены друг от друга стерильными прослойками. Самым насыщенным на артефакты оказался культурный слой на уровне русла родника. Бросается в глаза подавляющее большинство узких тонких пластин и пластинок с острыми краями, служивших основой для разнообразных специализированных орудий – скребков, резцов, ножей, остроконечников, которые могли использоваться в качестве орудий без дополнительной обработки. Позднепалеолитические слои были перекрыты горизонтами обитания человека эпохи голоцена, эпохи мезолита-неолита. Все находки стоянки Ушбулак зафиксированы в четких стратиграфических условиях и представляют выразительный набор каменного инструментария переходной эпохи, который позволяет проследить развитие технологий обработки камня древним человеком на протяжении 42-35 тыс. лет. Технико-типологический анализ каменного инвентаря дает возможность установить его близость с алтайскими памятниками, в частности, Кара-Бом.

Таким образом, памятник Ушбулак является многослойной стоянкой, наиболее ранние слои которой относятся к начальной стадии верхнего палеолита. Судя по составу каменной индустрии, материалы из слоев 6-8 соответствуют

Палеолитическая стоянка Ушбулак

стоянке-мастерской около выходов сырья, располагавшейся в береговой зоне пресноводного озера. В последующие периоды верхнего палеолита и в раннем голоцене это место неоднократно посещалось древним человеком.

Основные работы 2017-2023 (за исключением 2020 года) годов велись на двух раскопах 1(верхний) и 2(нижний) [9]. Раскоп 1 продолжается на площади 6м2 , который был начат ранее и углублен до 4-5м. Дополнительно была получена коллекция из 282 каменных изделий, в основном пластинчатого характера разных размеров и фрагменты фаунистических остатков. Второй раскоп ведется на площади 4,5 м2, где была сделана прирезка 3х5м в юго-восточной части раскопа. Он также был продолжением работ предыдущих лет и доведен до глубины 5 м от дневной поверхности. Отметим, что именно в юго-восточной части раскопа был получен наиболее полный стратиграфический разрез отложений. Ввиду того, что стратиграфия была описана в ранних работах, и будет описана в нижнем шурфе, акцентируем внимание на двух нижних – это слой 6 и 7. Слой 6 в верхней части представлен легкими серыми суглинками и насыщен артефактами, в нижней появляются линзы и прослои ярко-охристые с включениями мелкого щебня. Мощность слоя 0,9-1,1 м. Слой 7 мощностью 0,3-0,4 м. представлен щебнисто-дресвянистой толщей ржавого цвета. В двух слоях выявлено более 5,5 тыс. артефактов. Отметим, что большинство из них получено в процессе промывки вынутой

почвы. Археологический материал – сырье со следами апробации, заготовки, нуклеусы, сколы и орудия со вторичной подработкой. Остеологический, определимый материал принадлежит крупному быку, лошади, кулану, архару, горному козлу. Кроме того, для выявления границ стоянки и распространения артефактов в ее пределах, ниже по руслу родника был заложен разведочный шурф размером в 2м2 и пройден до глубины 2,2 м. Выявлено 5 основных горизонтов. После завершения раскопок зарисовки стратиграфии, фотофиксации были взяты пробы почв на палинологический, спорово-пыльцевой, ДНК и геохимический анализы. Уникальность стратифицированной стоянки Ушбулак в том, что каменная индустрия позволяет объединить подобные памятники Южной Сибири, Северной Монголии, Западного Китая в один макрорегион и проследить пути миграции первобытных людей в северной части Центральной Азии более 40 тысяч лет тому назад. В Джунгарской котловине на северо-западе Китая в настоящее время известен только один памятник с индустрией, включающей элементы раннего верхнего палеолита. Это местонахождение Лотоши с поверхностным залеганием археологического материала. Для данной индустрии характерно сочетание леваллуазского отщепового и подпризматического пластинчатого расщепления с использованием, в частности, двуплощадочных ядрищ встречного раскалывания, а также торцовых нуклеусов. Орудийный набор помимо большого количества ретушированных пластин, шиповидных орудий, скребел, скребков и зубчато-выемчатых форм содержит бифасы, скошенные острия, острие с утончением поперечного края, изделие с вентральной подтеской дистального окончания, а также нуклеусы-резцы [10]. Стоянка Ушбулак расположена между Российским Алтаем и Джунгарией и входит в круг многослойных стратифицированных комплексов начальной стадии верхнего палеолита южносибирско-монгольского типа. Ключевые алтайские памятники Денисова пещера и Кара-Бом находятся в 400–450 км к северу от Ушбулака, а стоянка Лотоши – в 100 км к юго-востоку. Другие известные стратифицированные верхнепалеолитические памятники Казахстана, относящиеся к интервалу 40–30 тыс. л.н., Майбулак, им. Ч. Валиханова – расположены в предгорьях Тянь-Шаня на расстоянии 800–900 км к юго-западу от Ушбулака. Территориально и по облику каменных индустрий эти стоянки близки к комплексам Кульбулака и Шугноу и рассматриваются, как правило, в контексте развития верхнего палеолита западной части Центральной Азии [11]. Многослойный характер стоянки Ушбулак и достаточно представительные серии каменных изделий из ее нижних литологических слоев позволяют рассматривать памятник как опорный объект для изучения верхнего палеолита Восточного Казахстана. Продолжение исследования стоянки, детальный анализ и подробная интерпретация ее археологических комплексов дадут возможность проследить основные тренды индустриального развития в верхнем палеолите региона, определить носителей верхнепалеолитических традиций и наметить пути их передвижений как по территории Казахстана, так и

всей Центральной Азии. Кроме того, были проведены разведочные работы в предгорьях хребта Сауыр. Были выявлены новые местонахождения артефактов палеолитического времени – Карасу (окатанные пластины мустьерского облика, отщепы), Родник (нуклевидные сколы, отщепы), Сопка (патинизированные и сильно окатанные артефакты раннепалеолитического облика), Капитан. Из них наибольший интерес представляет последняя, т.к. на склоне мыса выявлен совершенно неокатанный боковой скребок из кремнистой породы черного цвета, а в заложенном шурфе обнаружены артефакты, в том числе нуклеус «гобийского» характера [12]. Результаты раскопок на многослойной палеолитической стоянке Ушбулак показали, что в настоящее время она является наиболее перспективным объектом в восточном регионе Казахстана. Исследуемая палеолитическая стоянка Ушбулак имеет большое значение для изучения эволюции культуры палеолитического человека, начиная от ранней стадии позднего палеолита и перехода к голоцену [13].

Проводимые с Японией совместные международные археологические экспедиции по поиску памятников каменного века на территории Казахстана, осуществляются на основе научного договора между Национальным музеем РК и Национальным исследовательским Институтом культурных ценностей Нара (руководители академик НАН РК Ж.К. Таймагамбетов и доктор PhD Кунитаке Садакатцу).

В 2017 году в результате разведочных работ в Южном Казахстане было

Стоянка Бүйрекбастау-булақ

обнаружено более двадцати стоянок людей каменного века [14]. Последующие два года работы велись на многослойной палеолитической стоянке им. Ч. Валиханова и впервые открытой палеолитической стоянке Бүйрек-бастау булақ. В этом году исполняется 65 лет со дня открытия Хасаном Алпысбаевичем Алпысбаевым палеолитической стоянки им. Ч. Валиханова. Справедливости ради следует сказать, что вначале исследователь назвал памятник «Палеолитическая стоянка Карасу» по названию близлежащего села, а впоследствии, переименовал ее в честь ученого-просветителя Ч.Ч. Валиханова [15].

Палеолитическая стоянка им. Ч. Валиханова находится в 143 км. к северу от г. Шымкент, на правом берегу третьей надпойменной террасы р. Арыстанды Байдибекбийского района Туркестанской области. Исследования, проведенные Х.А. Алпысбаевым, позволили установить, что памятник содержит 5 культурных слоев, залегающих в первоначальном положении, т.е. in situ. Слои располагаются в горизонтальных плоскостях на разных уровнях от современной дневной поверхности и разделяются стерильными прослойками разной мощности. Стационарные работы на памятнике велись Х.А. Алпысбаевым в 1959-62 гг. [16], Ж.К. Таймагамбетовым в 1983-86 гг., 1989-96 гг., эпизодически в последующие годы [17], и с 2018 по настоящее время возобновлены раскопки совместно с японскими коллегами [18]. Ранее было выявлено 6 культурных слоев, залегающих in situ (Х. Алпысбаевым выделено-5, Ж. Таймагамбетовым обнаружен ниже еще 1). Работы с

Палеолитическая стоянка им.Ч.Валиханова

Стоянка им.Ч.Валиханова. Нуклеус

японскими коллегами ведутся по уточнению стратиграфического разреза на стоянке им. Ч. Валиханова [19]. Впервые из-за отсутствия воды в реке Арыстанды удалось заложить разведочную траншею сверху вниз до основания реки, шириной 2 м и 25 м длиной. Всего площадь раскопа составила 50 кв.м., при глубине 10 м от дневной поверхности к концу раскопа. В районе расположения стоянки выделены четыре надпойменные террасы р. Арыстанды [20]. Первая терраса (высота ее от уреза воды 1,5-1,8 м) сложена галечниками в основании и суглинками сверху; вторая (2-2,5 м) – гравийно-галечными отложениями с редкой примесью валунов; третья (9-12 м) – суглинками; четвертая (20 м) – суглинками, переслаивающимся с галечником. Однако эти представления о геологическом и геоморфологическом строении района палеолитической стоянки в настоящее время нами пересматриваются. Предыдущие раскопы, а также нынешние разрезы и траншеи, заложенные в старом раскопе Х.А. Алпысбаева, показали, что в строении разреза участвуют три пачки: верхняя, до глубины 3 м, имеет двухчленное строение и по своему генезису относится к склоновым, делювиальным накоплениями. Верхняя половина делювия – рыхлая, макропористая, с многочисленными следами от корней растений и кротовинами. Нижняя половина имеет меньше следов от корней растений, она более плотная; средняя пачка – это хорошо диагностируемые лессово-почвенные слои, отражающие этап эолового преимущественно и почвенного осадконакопления. Эта часть разреза накапливалась в стабильных, достаточно засушливых, аридных условиях. Нижняя часть разреза на глубине 5-10 м относится в раскопе 3 к склоновым делювиальным накоплениям и хорошо подчеркивает палеорельф того времени. На этом участке выше по течению р. Арыстанды, вероятно, существовал мыс, на склонах которого в сторону долину происходило накопление делювия; нижняя (третья) пачка относится к аллювию пра-Арыстанды. В сложении этой пачки участвуют слои разнозернистого гравийного песка с прослоями галечника. Отложения, в общем, напоминают современный аллювий р. Арыстанды.

Таким образом, разрезы раскопов следует интерпретировать иначе, чем

это представлялось ранее. Понятиям об аллювиальном генезисе отложений, вмещающих культурные слои стоянки, противоречит также неодинаковое строение второй террасы. Так, на правом берегу она (или уровни, соответствующие второй террасы) сложены лессами; по левобережью – в разрезах террасы наблюдается нормальный песчано-гравийный и галечниковый аллювий [21].

Последовательность геологических событий по вновь полученным данным можно предполагать следующим образом. Крупная депрессия тектонического происхождения, расположенная между горами Большого и Малого Каратау, залегает гипсометрически много ниже средней высоты положительных форм гор Каратау и служит естественной ловушкой (ветровая тень) для пыли, выносимой как с юга – со стороны Восточных Кызылкумов, так и с севера – песчаных массивов Моиынкум. Даже в настоящее время пыльные бури, проносясь над хребтами гор Каратау, оставляют в зоне затишья большую часть своих осадков, которые перекрывают днища депрессий и склоны прилегающих гор. Река Арыстанды пересекает эту депрессию в меридиональном направлении с севера на юг, проложив свое русло в периферийной зоне лессового плато и коренного склона, меловыми и палеогеновыми породами. Именно сочетание в разрезе правобережья р. Арыстанды аллювиальных, делювиальных, лессовых пачек позволяет нам считать, что р. Арыстанды действовала периодически и временами почти полностью исчезала во время аридных этапов, когда долина заполнялась делювиальными и эоловыми (лессовыми) отложениями. Это явление можно наблюдать и сегодня. Район находится в пустынной зоне, но его положение, как «метеорная» впадина, и относительная приподнятость над присырдарьинскими и предчуйскими песчаными пустынями определяли несколько отличающиеся микроклиматических условия, в которых существовали полупустыни на открытых пространствах и участки с тугаями и небольшими лесами на склонах гор Каратау, о чем свидетельствуют данные Л.Н. Чупиной [22].

Формирование эоловых отложений и почв средней пачки совпадает с глубокой аридной фазой конца среднего и начало верхнего плейстоцена. Происхождение самой же стоянки им. Ч. Валиханова следует считать не аллювиальной, а лессовой. Стратификация толщи на основе педогенных признаков, данные палеопедолога М.И. Дергачевой подтвердила в целом предложенное стратиграфическое описание разреза, однако позволила уточнить ее расчленение и выделить в верхней части разреза толщу современной почвы (до глубины 1,5-2,0), 329 лессовую толщу (до 3,8 м), формировавшуюся в более аридных условиях, чем предыдущая (с глубины 3,9 до 6 м и ниже до 10м). Исходя из раскопа и предварительного анализа отложений, так выглядит монотонная (суглинок) стратиграфия стоянки им.Ч. Валиханова: 1 культурный слой зафиксирован на глубине 2,30 м от нулевой линии. Мощность культурного слоя колеблется от 8 до 12 см. Среди каменных изделий выделены нуклеусы, отщепы, пластины и отщепы со следами использования в работе. Индустрия указанного слоя относится к

начальной стадии верхнего палеолита. 2 культурный слой залегает на глубине от 4,10 до 4,35 мм. Мощность слоя от 20-ти местами до 25 см. В слое выявлены остатки кострищ, очажных пятен. Среди каменных изделий нуклеус и нуклевидные обломки, отщепы. 3 культурный слой залегает на глубине 4,90 м от современной поверхности третьей надпойменной террасы р. Арыстанды. Мощность слоя от 15-ти, местами до 20 см. Здесь обнаружены хорошо сохранившиеся очажные пятна. Среди каменного инвентаря выделены нуклеусы, отщепы, пластины, и орудия труда в виде скребков. 4 культурный слой вскрыт на глубине от 5,25 м до 5,55 м. Мощность культурного слоя местами доходит до 30 см. Здесь также выявлены каменные изделия, очажные пятна и каменные изделия. Среди них – нуклеусы, отщепы, пластины, а среди орудий труда – скребла, скребки, зубчато-выемчатые, отбойники. 5 культурный слой залегает на глубине 6,30 м от нулевой линии. Мощность его 20 см. Этот культурный слой был обнаружен ниже, чем 5 культурный слой, выявленный Алпысбаевым (5,50 м) и выше, чем 6 культурный слой обнаруженный Таймагамбетовым (7,20 м). Каменных орудий немного, из них отметим маленькое скребло, отщепы. 6 культурный слой залегает на глубине 6,60 м от нулевой линии. Мощность его 30 см. Этот культурный слой был немного ниже, чем 5 культурный слой у Алпысбаева (5,50 м) и выше, чем 6 культурный слой выявленный Таймагамбетовым еще в 1993 году (7,20 м). Каменные изделия были представлены маленькими отщепами. 7 культурный слой залегает на глубине 6,90 м от нулевой линии. Мощность его 20 см. Этот культурный слой чуть выше, чем 6 культурный слой, обнаруженный Ж. Таймагамбетовым (7,20 м). Каменные изделия в основном – отщепы маленьких размеров, в основном отходы призводства. 8 культурный слой залегает на глубине 8,40 м от нулевой линии. Мощность его 30 см. Выявлено большое количество каменных изделий. Особенно стоит выделить ядро сферу большого размера – желвак, заготовку нуклеуса из светлого халцедона с многочисленными следами снятия отщепов. 9 культурный слой выявлен благодаря высыханию р. Арыстанды и залегает на глубине 9,20 м от нулевой линии. Мощность его 20 см. В этом слое обнаружен торцовый нуклеус большого размера, предназначенный для снятия пластин. Предварительно можно сказать, что это самый низко залегающий культурный слой и, возможно, относится к начальному периоду верхнего палеолита, если не древнее. Под уровнем 9 культурного слоя наблюдается плотный суглинок, который ниже перемежается с песком, перемещенного когда-то водой. Культурный слой очень важен для выяснения хронологии отложений террасы. В результате проведенных совместных работ Казахстано-Японской археологической экспедицией удалось выявить 3 новых культурных слоя и общее число культурного слоя на стоянке им. Ч. Валиханова достигло 9-ти, что свидетельствует об обитании первочеловека на протяжении длительного времени в одном и том же месте. Слои располагаются в горизонтальных плоскостях на разных уровнях от современной дневной поверхности и разделяются стерильными прослойками разной мощности. На завершающем этапе

полевого сезона были взяты образцы почв для различных анализов, в том числе и для определения возраста в лаборатории Института Нара в Японии.

Помимо разведочных работ и стационарных раскопок на стоянке им. Ч. Валиханова нами велись исследования на стратифицированной стоянке верхнепалеолитического времени Бүйрекбастау-булақ, находящейся в Каратауском районе Жамбылской области, обнаруженной еще в 2017 году. Стоянка расположена у родника на восточной стороне гор Малый Каратау. Тогда в заложенном шурфе размером 1х1 кв.м. было выявлено более 90 каменных изделий, которые залегали в слое песка и глины, на небольшой глубине.

В 2018 году на площади 16 кв.м был заложен раскоп. В результате было зафиксировано 2 культурных слоя каменного века. Супесчаный слой приблизительно в 10 см, залегает на глубине 20 см от дневной поверхности. В этом песчаном слое содержались большое количество каменных артефактов и костей животных. Каменные изделия были слегка окатанные, среди которых много маленьких скребел и скребков. Кроме того, имеются нуклеусы, предназначенные для снятий микропластин. Артефакты и кости были сосредоточены вокруг родника, а на небольшом расстоянии от источника они встречаются очень редко. Предварительно, 1 культурный слой, на основании характера артефактов принадлежит к периоду голоцена. 2 культурный слой очень плотный и суглинистый, приблизительно 15 см, и располагается на глубине 30 см от дневной поверхности. В этом слое были обнаружены каменные изделия крупных размеров, нежели в 1 культурном слое. Выделяются пластины, скребки на пластинах, нуклеусы. Выявлены пластины и отщепы с ретушью, проколки, резцы, а также большое количество нуклеусов, предназначенных для снятия пластин и отщепов. Вместе с крупными изделиями, отметим обнаружение изделия из хрусталя и нуклеусов предназначенных для снятия микропластин. Вероятно, здесь смешаны 2 разновременных культурных слоя, так как нижняя часть слоя, близкая к руслу родника покоится в аллювиальных отложениях.

В 2019 году аналогичный раскоп был заложен на восточной стороне родника, находки в котором не отличаются от предыдущих. В заложенном шурфе поодаль от родника, на глубине 2м. обнаружены кострища и артефакты из камня. Для определения абсолютного возраста памятника взяты образцы угля и почвы и отправлены в лабораторию Японии.

Помимо полевых работ группа археологов из Японии работала в течении последних нескольких лет с коллекциями указанных памятников в фондах г. Алматы и г. Астаны. Коллегами проделана большая работа по изучению и обобщению накопленных материалов, результаты которых нашли отражение в научном издании на японском языке «Изучение верхнепалеолитической культуры в Казахстане» вышедшей в Японии [23]. Предпосылкой для ее публикации послужили работы профессора Ж.К. Таймагамбетова в фондах и лабораториях университета Хоккайдо, Саппоро, Института Нара в Японии, а также результаты совместных полевых исследований. Впервые для научного круга дается обобщающаяся история исследования

верхнего палеолита Казахстана, даны предварительные результаты совместной международной Казахстано-Японской археологической экспедиции 2017-2018гг. Основные выводы о научного издания о том, что палеолитические исследования в Казахстане являются очень актуальными в вопросах изучения расселения человека Homo sapiens в Евразии. С точки зрения японского архипелага, расположенного в восточной части Азии, мы можем понять культуру палеолита всей Азии в целом, только в том случае, когда будут объединены верхнепалеолитические культуры палеолита не только Казахстана, Японии и сопредельных им территорий, а намного гораздо шире. Ведь по сути культуры верхнего палеолита Азии и Европы, включая Америку, не могли уже развиваться изолированно, за исключением Австралии. Происходил процесс взаимного обогащения, поэтому материалы по верхнему палеолиту накопленные японскими коллегами, представляют для нас большой интерес и по-новому подойти к рассмотрению важных проблем древней истории. В настоящее время, при финансовой поддержке Национального исследовательского Института культурных ценностей Нара готовится к выпуску очередное научное издание по среднему палеолиту Казахстана на японском языке.

Археологические работы Национального музея РК с Германией ведутся с 2016 года на основании договора с Тюбингенским университетом ФРГ, в рамках совместного научного проекта «Palaeosilkroad» и финансируются Европейским исследовательским советом (ERC under the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme), (руководители академик НАН РК Ж.К. Таймагамбетов и доктор PhD Радо Йовица Раду).

В экспедиции принимают участие известные археологи и специалисты смежных специальностей из разных стран мира, а также докторанты и студенты из вузов Германии, США, Казахстана.

Совместные стационарные исследования начались с исследуемой ранее Ж.К. Таймагамбетовым палеолитической стоянки Майбулак в Жамбылском районе Алматинской области. Им же, впервые для палеолита Жетысу, на основе взятых проб угля со стоянки была получена серия радиоуглеродных датировок, которые были получены в университете Бэйлора, штат Техас, США. Наиболее ранняя дата, полученная по углям III горизонта (5,8 м), равняется 34970±665 лет назад. Пробы, отобранные во II горизонте с глубин 4,8 м, 4,4 м и 3,8 м, имеют соответственно датировки 30062±415 л.н., 29116±329 л.н. и 27880±280 л.н. Для I горизонта получена датировка в 24330±190 л.н. В целом, полученные абсолютные даты подтверждают выводы о периодическом обитании здесь первобытных людей и развитии позднепалеолитической индустрии Майбулака. Радиоуглеродные датировки подтверждают технико-типологическую характеристику инвентаря стоянки и подкрепляют относительную датировку, полученную сравнительно-историческим методом при корреляции с материалами стоянок прилегающих территорий [24]. Экспедицией была уточнена стратиграфия раскопа и получены дополнительные материалы для подтверждения возраста стоянки. Были

взяты пробы на определение возраста памятника по методу оптически-стимулирующей люминесценции [25]. На данный момент стоянка Майбулак является единственным исследованным стратифицированным памятником эпохи палеолита на обширной территории юго-восточного Казахстана. Кроме того, памятник демонстрирует, что многослойные культурные отложения (свыше 7 м мощностью) включены в лессовую толщу останца и залегают в непотревоженном состоянии (in situ), т.е. в том виде, в котором они были оставлены первобытным человеком.

Следует отметить, что определенные параллели инвентарю Майбулака имеются с позднепалеолитическими стоянками Средней Азии, Сибири и Горного Алтая. Вопросы освоения территории современного Казахстана первочеловеком, на основе нахождения и изучения новых палеолитических памятников, проверка гипотезы о расселении людей во время позднего плейстоцена явилось одной из важных целей вышеуказанного проекта. Интерес к пещерным памятникам вызван еще тем, что территория расположена в центральной части Азии, и, охватывая обширную часть степей Евразии и горные массивы, которые служили удобным «коридором» для расселения и представляли хорошее убежище для первобытных людей в период последнего оледенения. В связи с этим, были проведены предварительные разведочные работы по поиску пещерных памятников, гротов в горах Каратау Туркестанской и Жамбылской областях, Джунгарского Алатау Алматинской области, а также Алтая Восточно-Казахстанской области. Цель экспедиции заключалась в поиске истоков древнего «Шелкового пути», т.е. контактов, выявлении пещерных и «открытых» палеолитических стоянок и создании модели палеоклиматической обстановки, как важного фактора в заселении человеком исследуемого региона. Отметим, что археология казахстанских пещер по существу только делает первые шаги и начинает изучаться. Исследование пещер является одним из основных объектов наших разведок, так как в них хорошо сохраняются отложения, каменные изделия первочеловека и органические материалы. Кроме того, изучение пещер Казахстана важно не только с точки зрения свода источников по древней истории Казахстана, но прежде всего и для решения вопросов культурогенеза в аридной зоне, контактов между первобытными коллективами, обитавшими на стыке гор, степи и пустыни. Наши исследования проводились в два разведочных этапа. К примеру, если первый этап проводился весной в хребте Каратау, Жамбылской и Туркестанской области, то на втором этапе разведочные работы велись в карстовых районах Джунгарского Алатау Алматинской области. И так все эти последние несколько лет [26]. Вышеуказанные районы формируют наиболее интересную площадку для исследования расселения людей через Евразийские степи, которые следовали по предгорным районам Каратау, Иле Алатау и Алтая. Эти районы играли роль в качестве ледниковых убежищ в позднем плейстоцене [27]. Совместно с коллегами из университета Вюрцбурга (ФРГ) была разработана специальная рабочая карта, целью которой явилось прогнозирование вероятности

формирования карстовых пещер в том или ином регионе Казахстана. Отметим, что это во многом благоприятствовало нашей работе, что в итоге привело к выявлению многочисленных пещер и гротов. В методологическом плане, основная наша задача – выявление и исследование пещер в карстовых районах, известняках с использованием существующих геологических карт и дистанционное зондирование при помощи дрона (квадрокоптера). Далее, пешие маршруты в труднодоступные горные места, где невозможно проехать на автомобиле из-за разлива горных рек и завалов камней, а кое-где нет и дороги. При обнаружении пещер проводились замеры и съемки с применением методов мультидисциплинарного подхода (геофизический метод), использовались навигационные инструменты, механический пенетрометр. К примеру, для изучения мощности отложения в пещерах применялись наземный георадар и электротомография. Эти методы являются неразрушающими и применяются в целях определения подповерхностных структур, то есть основания. Наземный георадар основан на излучении импульсов электромагнитных волн и регистрации их сигналов, которые отражаются от различных объектов зондированной среды. Электротомография используется для визуализации подповерхностных структур и измерений удельного электрического сопротивления, выполненных на поверхности с помощью электродов. Механический пенетрометр использовался для определения мощности отложения в пещерах. Этот инструмент представляет собой металлическую 54 штангу с наконечником в виде конуса и вдавливается с постоянной скоростью по мере погружения в грунт и является неразрушающим методом. Далее, где есть возможность, закладывались разведочные шурфы и небольшие раскопки, для выяснения и описания стратиграфии, выявление культурных отложений, артефактов, если таковые имеются, а затем включение полученных результатов исследования в базу данных. Особо отметим, мы не ставили целью полностью раскопать пещеру, а лишь закладка шурфа и небольшой раскоп, для определения культурно-исторической принадлежности памятника. Артефакты, полученные в ходе закладки шурфов, фиксировались с использованием тахеометра Leica Geosystems и вынутый грунт просеивался через сито с ячейками размером 1 и 6 мм. Это способствовало выявлению артефактов малых размеров и остатков микрофауны. Свои исследования в Каратау, мы начали с разведок обеих сторон хребта Большого Каратау и его ущелий. Только за один месяц тяжелой и напряженной работы нами обнаружены 16 ранее неизвестных пещер, из них, в археологическом плане представляют интерес пещера Үш өзен, Қантағы, Жәудік сай и одноименный грот, пещеры Қеңсай, Жетыотау, Құмрауңгір, Құндызунгір, Бородлай, Қатынқамал, Талдыбулак, Қызылжартас, Турлан, Жартас, Туттыбулак и т.д. Справедливости ради отметим, что до наших исследований в Казахстане были известны два стратифицированных памятника каменного века в пещерных отложениях Каратау – верхнепалеолитическая пещера Ушбас и пещера эпохи мезолита, неолита

Караунгур, открытых и предварительно исследованных в прошлом столетии Х.А. Алпысбаевым [28]. В первой пещере, еще в 1958 году Х.А. Алпысбаевым при шурфовке у входа были найдены типичные для позднего палеолита орудия – боковые резцы из черного кремня, отщепы со следами ретуши и сработанности. Вместе с орудиями были обнаружены обломки костей ископаемых животных, типичных для позднепалеолитического фаунистического комплекса – кости бизона, носорога, ископаемой сайги, лисицы и корсака. Явно, что пещера, ввиду своих небольших размеров служила первобытным охотникам лишь временным убежищем. По истечении нескольких лет, исследователем, внутри пещеры был заложен еще один разведочный шурф, который дал совершенно неожиданную археологическую находку. На скальном полу пещеры был обнаружен небольшой удлиненный отщеп из алевролита. Длина отщепа – 8,5 см, толщина 0,5 см. На одной из его граней обнаружено 10 нарезок, своего рода шкала неизвестного назначения, счет (?). Впоследствии артефакт исследовал археолог Ф.П. Григорьев, который и выдвинул свою гипотезу происхождения странного предмета. «Человек овладел счетом в эпоху позднего палеолита… При раскопках верхнепалеолитических поселений нередко встречаются изделия с ритмическими насечками, выполняющими счетные функции. Не исключено, что находка из Ушбаса имела такое же значение – использовалась для счетных операций. Камешек с нарезками из пещеры Ушбас – еще одно свидетельство того, что человек верхнего палеолита умел считать, знал цифру 10, и это числовое понятие наряду с числами 5, 7, 14 было наиболее распространенным в его счетной практике». Эта находка, по мнению Ф.П. Григорьева, свидетельствует также о том, что знания о счете появлялись у разных групп первобытных людей независимо друг от друга в разных регионах планеты. Об этом свидетельствуют факты, изложенные в прекрасной монографии советского археолога Б.А. Фролова «Числа в графике палеолита». [29] Оказалось, что подобные находки на территории Южного Казахстана уже были, правда, относящиеся к более позднему периоду каменного века. В пещере Караунгур при раскопках неолитической стоянки, найден

Пещера Ушбас

костяной стержень с пятнадцатью черточками-делениями. А вот «линейка» из Ушбаса, которой более 40 тысяч лет, по-прежнему оставляет немало загадок. Потому мы и взялись за комплексное исследование этой пещеры, с целью получения новой информации и получения свидетельства для абсолютного датирования памятника [30]. К сожалению, раскопки не принесли ожидаемых результатов. Пещерная стоянка Караунгур датируется V тыс. лет до нашей эры. Открыта и предварительно исследована Х.А. Алпысбаевым в 1959 году [31]. Памятник находится в скальном сводчатом гроте из серых известняков, на высоте 7 метров от русла реки. Размеры пещеры: ширина входа 20–25 метров, высота свода 2 – 16 метров, максимальная длина – от входа на юго-восток 21 метр, на северо-восток 9 метров. Свод пещеры в центре имеет понижение до 1,5 метров. Выявлены культурные напластования мощностью до 5 метров. Выделены 2 основных периода функционирования: нижние слои с остатками кострищ и верхние слои с характерной для неолита, каменной индустрией. Орудия труда изготавливались на месте из кремня, песчаника и горного хрусталя. Наиболее распространенные орудия – округлые удлиненные скребки на пластинах и отщепах (концевые скребки); пластины с боковой выемкой (анкош); проколки, сверла (провертки), пластины с притупленными краями; нуклеусы, топоры-тесла, ножи-скребки, песты, наконечники стрел. Преобладают по численности микропластины. Большинство изготовлены из кремния хорошего качества. Из костяных изделий доминируют иглы с ушком, шилья, проколки, гладилки-лощила, орудия из лопаточных костей животных. Особого внимания заслуживают костяное мерило с делениями – иглообразный стержень с 15 горизонтальными черточками, просверленные раковины, клыки кабана с нарезкой, различные бусы и подвески. Основу хозяйственной деятельности древних насельников Караунгура составляли скотоводство и охота. Об этом свидетельствует остеологический материал, представленный костями домашнего быка, собаки, кулана, медведя, оленя, джейрана, косули, волка, кеклика. Памятник относится к мезо-неолитическому времени и характеризует собой локальный южно-казахстанский вариант материальной культуры неолита, связанного с одной стороны с памятниками типа Ащисайской и Валихановской верхнепалеолитических стоянок, с другой–спамятникамикельтеминарской культуры, относящимися к эпохе неолита. Находки в Караунгуре дали традиционный для таких памятников материал – очаги и кострища, а рядом с ними – вышеуказанные фаунистические остатки. Обнаружены и фрагменты круглодонных керамических сосудов, покрытые красной краской и орнаментированные зубчатым штампом. Находки неолитической посуды единичны для юга Казахстана, что наряду с другими артефактами ставят пещерную стоянку Караунгур в ряд уникальных археологических памятников нашей страны. Находки артефактов с насечками в пещере Ушбас свидетельствуют, что древние насельники Южного Казахстана умели считать уже в эпоху верхнего палеолита, а приобретенные ими навыки 56 числовых операций передавались из

поколения в поколение, со временем все, более совершенствуясь и усложняясь, что и прослеживается в Караунгуре.

В 1992 года пещера Караунгур была дополнительно обследована совместной Казахстано-Российской комплексной археологической экспедицией руководимой академиком РАН А.П. Деревянко и профессором Ж.К. Таймагамбетовым. Были заложены 2 разведочных шурфа. В одном из шурфов, ближе к ручью обнаружены культурные остатки как неолитического, так и более позднего времени. Глубина шурфа 3,5 метра. Более подробно вся информация о пещере Караунгур, включая материалы Х.А. Алпысбаева опубликована в монографии Ж.К. Таймагамбетова, Т.И. Нохриной [32]. Бесспорных данных о погребении человека того времени в пещере Караунгур нет. Однако обращают на себя внимание следующие факты: находки зубов человека, принадлежавшие как минимум двум особям, остатки вещества красного цвета (охра) и украшения из ракушек. Если рассматривать эти явления в комплексе, то можно предположить о существовании какого-то обряда, возможно захоронения, связанного с обнаружением человеческих зубов в пещере Караунгур. У нас имеются несколько гипотез. Первая – в пещере Караунгур были произведены захоронения первобытного человека, причем не целого скелета, а отдельных частей, в данном случае – черепа. Такой экстраординарный обряд известен, к примеру, в Месопотамии, где на поселении Ярым-тепе и Телль-Арпачия зафиксированы захоронения черепов. В Казахстане же, на энеолитическом поселении Ботай также был захоронен отдельный череп с несколькими позвонками [33]. Здесь же, имеются доказательства о существовании каннибализма, впоследствии замененными жертвоприношениями в виде животных. В пещере Караунгур, кроме нескольких зубов, мы не располагаем никакими другими материалами, которые могли бы свидетельствовать в пользу данной гипотезы. В качестве второй гипотезы, можно рассматривать связь зубов с обрядом инициации. Возрастные инициации состояли из цикла обрядов и манипуляций, которые должны были развить и укрепить в юноше качества свойственные взрослым мужчинам. Среди них физические испытания, выбивание зубов, обычно верхних резцов и другие, к примеру, у племен народов Австралии и Океании. Выбитый зуб тщательно и бережно сохраняли. Проведенные нами анализы показали, что зубы обнаруженные в Караунгуре принадлежат женщинам 20-30 лет, следовательно, не могли быть связаны с посвятительными обрядами. Согласно третьей гипотезе зубы могли использоваться в магических обрядах и носиться как амулеты. В этой связи интерес представляет погребальный культ меланезийцев, когда части костей умершего раздавали родственникам, которые носили их как украшения. Отметим, что на одном из зубов в Караунгуре было сделано отверстие для подвешивания. Безусловно, что предложенные гипотезы не исчерпывают всех интерпретационных возможностей подобных находок. Для успешного разрешения этой задачи необходима их серийность. Нам важно получить новую информацию и свидетельства о датировании этих двух

пещерных памятников, опираясь на новейшие достижения смежных наук и специальностей.

За прошедший период Казахстано-Германской археологической экспедицией на территории Казахстана, впервые было обнаружено 85 пещер и гротов и дополнительно исследовано 10 ранее известных, но не изученных в свое время объектов. В итоге, на сегодня мы имеем 95 пещерных памятников. Из них в Каратау 67 пещер и 11 гротов, в Джунгарском Алатау 11 пещер и 2 грота, на Алтае 4 грота. Предварительные исследования показали, что 28 из них имеют отложения плейстоценового и голоценового периода. Как видно отсюда, в основном пещеры обнаружены в Южном Казахстане.

В полевом сезоне 2018 г. были заложены шурфы в четырех наиболее интересных пещерах в предгорьях Каратау – в Байдибекбийском, Казыгуртском, Кентауском и Тюлькубасском районах Туркестанской области. Во время раскопок были обнаружены остатки фауны, которые находятся на стадии определения в лаборатории и единичное количество каменных орудий. Контрольные раскопки продолжились в полевом сезоне 2019 г. в шести пещерах Сузакского, Байдибекбийского и Кентауского района Туркестанской области. Наибольший интерес представляет пещера Туттыбулак-1, расположенная на берегу реки Боралдай в подножьях Малого Каратау. Пещера, в свое время была выявлена Х.А. Алпысбаевым, но не была им исследована. В 2017 году начались раскопки пещеры сотрудниками Института археологии им. А.Х. Маргулана, которые обнаружили культурные слои относящиеся к средневековью, что подтверждается многочисленными артефактами [34]. С согласия руководителя раскопок Б.А.Байтанаева с 2019 года раскопки в пещере Туттыбулак-1 ведутся совместными усилиями сотрудников Казахстано-Германской археологической экспедиции и Института археологии им. А.Х. Маргулана НАН РК. В ходе беглого осмотра пещеры, нами в отвале предыдущих раскопов были обнаружены отщеп и пластина из камня, покрытые кальцитовым натеком, технология изготовления которых обнаруживает сходство с техникой леваллуа. Есть предположение, что первобытные люди обитали в этой пещере, и плейстоценовые отложения, возможно, были нарушены в результате активной деятельности людей в период железного и среднего века. Помимо выявления пещерных памятников, не пренебрегали мы и поисками памятников каменного века «открытого типа». В этом отношении, речные и родниковые отложения являются одним из перспективных мест для выявления неизвестных памятников. Родники появляются в тех местах, где грунтовые воды пересекаются с рельфем местности и выходят на поверхность. Они являются источником пресной воды. Учитывая полузасушливый климат Казахстана, где годовое количество осадков невелико, родники и источники воды были одним из основных мест обитания первочеловека.

В ходе разведочных маршрутов, нами были обследованы конусы выхода рек и родников в предгорных районах. В одном из родников, расположенного в окрестностях села Актасты, Райымбекского района

Алматинской области, было выявлено скопление каменных орудий, которые находились в отвале ранее вырытой траншеи для хозяйственных нужд. Среди многочисленных артефактов преобладают микропластины. В качестве сырья использовались осадочные кремневидные породы. Аналогичная стоянка, названная Тикенекты, обнаружена в предгорьях хребта Торайгыр в Иле Алатау. На склоновой возвышенности, в непосредственной близости от родника, найдены каменные орудия. В немногочисленной коллекции каменных орудий присутствуют нуклеусы и пластины. Обе стоянки предварительно датируются поздним палеолитом. В предгорьях Тарбагатая, в Восточном Казахстане у родника Басшы, Кокбастау нами обнаружены каменные орудия неолитического характера. Географические, палеоклиматические и палеоантропологические данные разведанных регионов указывают на то, что транзитный «коридор», похожий на известный Шелковый путь намного позднего во времени, существовал уже раньше, в позднем плейстоцене.

В заключении отметим, что для полного достижения цели и получения желаемых результатов в реконструкции деятельности гоминидов научного проекта «Palaeosilkroad», требуется мультидисциплинарный подход в изучении указанного периода. В связи с этим, археологическое изучение указанных районов в этом году будут продолжены.

Научный проект
«Великие переселения народов»

Помимо полевых исследований Национальный музей РК принимал активное участие в Международном научном проекте «Великие переселения народов», который стал глобальным проектом Казахстана под эгидой ЮНЕСКО, осуществляемым с 2008 года по инициативе, тогда еще посла Казахстана при ЮНЕСКО, Олжаса Сулейменова. С тех пор проведены 7 международных конференций в различных частях света, и каждая из них имела свою тематику, относительно заселений того или иного региона первочеловеком или же появления этносов, в то или иное время.

Главному научному сотруднику Национального музея РК профессору Ж.К. Таймагамбетову выпала честь выступать с основным докладом на всех вышеуказанных конференциях. Первые три конференции прошли, когда он работал в КазНУ им. аль-Фараби.

Первая конференция «Первые великие переселения народов» состоялась в 2008 году во Франции, в Париже в штаб-квартире ЮНЕСКО. На конференции был заслушан доклад «Казахстан – один из очагов древнейших культур Евразии».[35]

Вторая конференция «Заселение Америки до Колумба» прошла в США, в г. Нью-Йорке, в Колумбийском университете в 2011 году. Тема доклада – «К вопросу о первоначальном заселении территории Америки».[36]

Третья конференция прошла в Южной Корее, в Сеуле, в Ханьянгском университете в 2013 году, где речь шла о заселении Юго-Восточной Азии и Дальнего Востока до нашей эры. Ж.К. Таймагамбетов прочел доклад на тему «Казахстанские степи в эпоху энеолита»[37].

Начиная с четвертой конференции «Великие переселения: заселение Европы», которая прошла в Испании,

2011г. Нью-Йорк. В президиуме Сулейменов О.О., посол и Таймагамбетов Ж.К.

в университете Гранады в 2014 году, Национальный музей принимает активное участие. Доклад «Кошкургано-Шоктасский палеолитический комплекс в травертинах Казахстана и аналогичные памятники Европы», как и предыдущие, вызвал интерес не только среди археологов, антропологов, геологов, историков, но и генетиков, лингвистов и т.д. [38].

В последние годы одной из самых обсуждаемых, дискуссионных и противоречивых проблем в науках, особенно в области палеоантропологии

2014г. Гранада. Доклад Таймагамбетова Ж.К.

и первобытной археологии, является вопрос формирования человека современного физического и генетического типа.

Неоспоримо, что самые ранние костные останки человека современного типа, также как и их предшественников, найдены в Восточной Африке. Но если Homo sapiens появился сначала лишь в указанной части света, то каким образом, когда и куда он эмигрировал, как происходило заселение им других континентов? Если расселение происходило только из Африки, то каковы были взаимоотношения человека нового вида с популяциями, обитавшими на заселяемых им территориях многие десятки, а то и сотни тысяч лет? Ведь были и до этого момента миграции их предшественников из той же Африки. До сегодняшнего дня, мы, изучающие палеолит Казахстана не можем объяснить, почему на исследуемой нами территории преобладают памятники раннего палеолита и почти отсутствуют памятники верхнего палеолита, за исключением нескольких залегающих in situ. Или же вторая волна миграции людей из Африки миновала нынешнюю территорию Казахстана? С этой целью мы рассматриваем стратифицированные памятники раннего палеолита в травертинах Казахстана, их происхождение и сопоставляем их с аналогичными памятниками Европы, Азии. Экспедицией по изучению памятников каменного века Казахстана, совместно с коллегами из Института археологии СО РАН (г. Новосибирск) ведется многолетнее изучение палеолитических объектов на юго-западном склоне хребта Каратау в Туркестанской области.

Своеобразие кошкурган-шоктасского индустриального комплекса на фоне центрально-азиатского региона не такое уж большое. Аналогичные или ближе комплексы имеются в материалах стоянки Кульбулак (Узбекистан), а также в памятниках «лессового палеолита» Лахути, Каратау, Кульдара (Таджикистан). Сравнение кошкурганских материалов с микроиндустриями ашельского времени Европы указывают на их большую близость. Имеются в виду комплексы: Вертешселлеш (Венгрия), Бильцингслебен (Германия), Изерниа Ла Пинетта (Италия). На Востоке похожие комплексы имеются в Китае (Донгуто), Япония (Бабодан, Дзадзараги).

Очень близким к шоктасско-кошкурганскому комплексу по геоморфологической ситуации расположения, аналогии микроиндустриальных артефактов, фаунистических остатков, является памятник Бильцингслебен в Германии. Нам удалось в свое время ознакомиться с материалами Бильцингслебена, побывать на месте и ознакомиться с ходом работ на объекте, во время Международного симпозиума проходившееся в Германии и сопоставить с казахстанскими материалами. Отличие, на наш взгляд, в последнем – в отсутствии на казахстанском объекте костных остатков мамонта, которые доминируют в Бильцингслебене. Кроме того, по возрасту шоктасско-кошкурганский комплекс намного древнее, нежели Бильцинслебен. Если казахстанские памятники датируются в 510 тысяч лет, то Бильцинслебен в пределах 350 тысяч. Тем не менее, исследования различных травертиновых объектов на территории Казахстана, Узбекистана,

2015. Астана. Предварительные итоги международной конференции ЮНЕСКО

Венгрии, Германии, Италии и других схожих объектов свидетельствуют об их формировании в едином экологическом и культурно-хронологическом контексте. Это, в свою очередь, наталкивает на мысль о выделении специфичной культурной адаптационной традиции, существовавшей на данной территории в эпоху раннего палеолита.

Таким образом, Кошкургано-Шоктасский палеолитический комплекс является своего рода связующим звеном между Западом и Востоком Евразии в миндельское время.

В конечном итоге, в результате двух больших волн миграции со своей древней африканской отчизны человек заселил огромные пространства в разных географических и климатических зонах, где за десятки и сотни тысяч лет сформировал внешне различающиеся, но морфологически и генетически сходные расы, объединенные в один вид.

13 февраля 2015 года, в Казахстане, в Национальном музее РК г. Астаны прошло расширенное заседание круглого стола «Казахстан: перекресток древних культур», с целью подведения предварительных итогов и обсуждения перспектив по реализации Глобального проекта «Великие переселения», изучения истории и процессов расселения человечества по планете Земля, укрепления диалога между цивилизациями, культурами и религиями, изучения географического происхождения племен и народов, пришедших на территорию субконтинента в период его первоначального освоения человеком и т.д. С основным докладом выступил Олжас Сулейменов.[39]

Пятая конференция продолжила работу в 2015 году в Израиле, в г. Иерусалиме. Данная конференция «Великие переселения: заселение Передней Азии» проводимая по инициативе казахстанского фонда «Культура» явилась частью Плана действий ЮНЕСКО по проведению Международного десятилетия сближения культур (2013-2022гг),

который ООН провозгласила по предложению Н.А. Назарбаева.

В докладе Ж.К. Таймагамбетова «Эволюция и миграции первочеловека: из Передней Азии в Казахстан» были освещены основные события становления и эволюции человека, которые протекали на территории Африки [40].

Австралопитеки появились около 4 млн. лет назад и обитали первоначально в восточной части Африки, лишь в середине плиоцена, около 3 млн. л.н. проникли в центр и на юг этого континента. В пределах группы австралопитеков выделяют сейчас два рода: грацильные австралопитеки (Australopithecus anamensis, A. afarensis, A. africanus, A. garhi), которых рассматривают в числе предков человека, и массивные парантропы (Paranthropus boisei, P. robustus, P. aethiopithecus) – тупиковый (или запасной) вариант эволюции гоминид. Австралопитековые исчезли с лица земли только в плейстоцене, долгое время они сосуществовали со своими потомками. Древнейшим надежно датированным прямым предком человека является Homo habilis. Самые древние находки Homo habilis датируются в 2,4 млн. лет. Они были сделаны в Олдувайском ущелье, у оз. Рудольф (Туркана) в Кении, в Хадаре (Эфиопия) и других местах Восточной Африки. Иногда вместе с костными останками находили примитивные, но намеренно изготовленные каменные орудия, за что Homo habilis и получил свое наименование – "человек умелый". Самые поздние хабилисы жили примерно 1,7 млн. л. н.

Архантропы (Homo ergaster и Homo erectus) появились на свет около 1,8 млн. лет назад, судя по находкам на восточном и западном берегах оз. Рудольф (Туркана) в Кении.

Первые полмиллиона лет своего существования эректусы провели в Африке, совершая иногда более или менее продолжительные «экскурсии» в соседние районы – Ближний Восток и Кавказ (в пещере Дманиси обнаружены черепа и нижние челюсти ранних архантропов в сопровождении их орудий труда, возрастом 1,7 млн. лет). Находки Homo erectus на Яве и в Китае оцениваются в настоящее время в 1,2 млн. лет. Самые ранние европейские гоминиды имеют возраст 0,8 млн. лет.

К этому времени относятся первые и достоверные следы жизнедеятельности человека на территории Казахстана. В некоторых районах благоприятные экологические условия - наличие пресной воды, изобилие крупных животных, а главное – большое количество сырья хорошего качества для изготовления орудий существовали на протяжении почти всех палеолитических эпох.

Таково, например, побережье залива Сарыташ на полуострове Мангышлак. Здесь в известняках много пластов, линз и конкреций кремня хорошего качества. Обломки кремня устилают поверхность морских террас.

Другой регион – окрестности озер Кудайколь и Карасор в Северном Казахстане с многочисленными выходами светло-серых кварцевых и кварцитовидных песчаников хорошего качества. Богата памятниками каменного века изрезанная сухими долинами примыкающая к озеру Балхаш часть Казахского мелкосопочника с выходами кремнистых алевролитов зеленого и черного цвета, по качеству немного уступающих кремню.

Изобилуют стоянками древнего

человека горы Каратау в южном Казахстане с многочисленными речными и озерными долинами, родниками. Сырьем для изготовления орудий здесь служил кремень черного цвета и светло-бежевых оттенков. В этих районах представлены материалы практически всех палеолитических эпох. Особенно выделяется комплекс Кызылтау.

За сотни тысяч лет первобытные люди оставили в этих районах огромное количество артефактов, которые покрывают площади в десятки квадратных километров. Такое поверхностное залегание археологических материалов предоставляет ученым огромные возможности для технико-типологических исследований каменных орудий.

Палеоантропы – собирательное обозначение всех близких и дальних потомков архантропов, за исключением людей современного физического типа (Homo heidelbergensis, Homo neandertalensis и др.). Остатки Homo heidelbergensis обнаружены в Африке (Омо и Бодо в Эфиопии, Ндуту и Нгалоба в Танзании, Брокен-Хилл в Замбии), на Ближнем Востоке (Зуттиех в Израиле), в Индии, Индонезии и Китае (Дали, Мапа и др.). В целом они размещаются в хронологическом диапазоне от 600 до 150 тыс.л.н. Европейские палеоантропы отчетливо разделяются на две группы.

Первая – Homo heidelbergensis или пренеандертальцы, известные по находкам в Петралоне (Греция), Саккопасторе (Италия), Вертешселлеше (Венгрия), Араго, Фонтешеваде (Франция), Сванскомбе (Англия), Мауэре, Штейнгейме (Германия) и т.д.

Вторая группа – «классические неандертальцы» (Homo neandertalensis). Они появились не позднее 130 тыс.л.н. Родиной неандертальцев, очевидно, была Европа, затем они расселились по Западной, Средней Азии и далее на северо-восток. Наиболее известны находки в пещерных памятниках Ля Шапелль-о-Сен, Ле Мустье и Ля Феррасси (Франция), Спи (Бельгия), Амуд, Кебара, Табун (Израиль), Шанидар (Ирак), в гроте Тешик-Таш (Узбекистан).

Эпоха существования неандертальского человека и его материальной культуры совпадает с началом позднего плейстоцена. Сравнение индустриальных комплексов вышеназванных стоянок с микроиндустриями ашельского времени Европы и Востока указывает на их близость. Отсюда следует, что территория Казахстана еще в древности являлась одним из центров развития палеолитических культур и была связующим звеном между западом и востоком Евразии.

Поздний палеолит – это эпоха неоантропов – людей современного физического типа, т.е. вида Homo sapiens. Первые их следы обнаружены также в Африке и датируются от 50-ти до 195-ти тыс.лет. На Ближнем Востоке в течение многих лет исследуются пещеры с останками «классических» (Табун, Кебара, Амуд, Шанидар) и «прогрессивных» (Схул, Кафзех) неандертальцев. Только недавно были получены даты, которые заставили пересмотреть филогенетические и хронологические взаимоотношения этих гоминид. Оказалось, что «классические» неандертальцы имеют возраст не более 70 тыс. лет, тогда как «прогрессивные» – от 70 до 100 тыс. лет.

Теперь последние рассматриваются гак метисные формы неандертальцев и сапиенсов. Древнейшим достоверным свидетельством присутствия на территории Европы Homo sapiens являются материалы из пещеры Оасе в Румынии – 34-36 тыс.лет. Сходный возраст имеют находки в Азии (кроме Ближнего Востока) и Австралии. Согласно моноцентрической точке зрения, только африканские популяции архантропов имели отношение к происхождению людей современного физического типа. Азиатские архантропы были лишь боковой ветвью на нашем генеалогическом древе. Сторонники мультирегиональной или полицентристскской теории полагают, что превращение Homo erectus в Homo sapiens происходило повсеместно, т.е. в Африке, в Азии и в Европе, при постоянном генетическом обмене между различными популяциями этих регионов. Поскольку на территории Казахстана пока не обнаружены какие-либо палеоантропологические остатки, мы не можем с уверенностью утверждать, что стоянки позднего палеолита оставлены именно людьми современного типа, а не неандертальцами, к примеру.

И так, в раннем плейстоцене Левант был одной из наиболее вероятных транзитных территорий распространения Homo ergaster, Homo erectus из Африки в Евразию. Убейдия – местонахождение на Ближнем Востоке – не самое раннее свидетельство выхода людей из Африки. Наиболее ранние местонахождения палеолитического времени на Ближнем Востоке открыты и исследованы на территории Израиля. Это стоянка Еврон, около г.Хайфа, Эркэль-Ахмар, Бизат Рухама. Каменная индустрия последней очень близка кошкургано-шоктасскому комплексу хребта Каратау.

Вывод из вышесказанного о том, что территория Казахстана была заселена первочеловеком в раннеашельское время из территории Передней Азии, и это не исключение.

Шестая конференция вновь состоялась в штаб-квартире ЮНЕСКО в Париже 29-30 ноября 2016 года. Был заслушан доклад «Древнейшие памятники палеолита Казахстана и проблемы раннего расселения человечества»[41]. В Казахстане известны и ископаемые, т.е. перекрытые рыхлыми отложениями палеолитические памятники: Кошкурган, Шоктас, стоянка им. Ч. Валиханова (все в Южном Казахстане), Шульбинка (Восточный Казахстан), Ешкитау (север Западно-Казахстанской области), Майбулак близ Алматы, Батпак (Центральный Казахстан). На этих памятниках сохранились остатки костей животных, на которых охотились первобытные люди, а из вмещающих пород можно извлечь информацию о геологических, климатических, палеоботанических условиях времени их жизнедеятельности. На территории Казахстана растительность в раннем плейстоцене была близка к современной. На севере республики были развиты лесостепи с островными и приречными лесами. На юге – степи и пустыни, в горных областях располагались леса с теплолюбивыми представителями торгайской флоры, реликты которой сохранились здесь до наших дней. Из многочисленных местонахождений ископаемой фауны в различных регионах Казахстана описаны виды млекопитающих, которые получили название Кошкурганский фаунистический комплекс. В него,

по определению Б.С. Кожамкуловой, входят: южный слон Archidiskodon trogontherii, настоящая древняя лошадь – Мосбахская Equus (Equus) mosbachensis, санменская E. (Allohippus) sanmeniensis, напоминающий африканского осла E. (hemionus) hydruntinus, носорог Мерка Dicerorhinus kirchbergensis, сибирский эласмотерий Elasmotherium sibiricum, гигантский верблюд Paracamelus (Paracamelus) gigas, бизон Шётензака Bison (Bison) schoetensacki, Praeovibossp.,широколобый лось Alceslatifrons, благородный олень Cervus elaphus, газель Gazella (Gazella) subgutturosa. Кости этих животных в разных количественных соотношениях встречаются на древнепалеолитических памятниках Южного Казахстана – Кошкурган, Шоктас и др. совместно с каменными орудиями первобытного человека. Возраст орудий по технико-типологическим признакам нами определяется ашельской. Наиболее ранние культуросодержащие горизонты с микроиндустрией имеют даты: 510±23; 487±20; 470±35; 427±48 тыс.л.н., полученные методом ЭПР по костям ископаемых животных, на основе чего академик А.П. Деревянко выдвинул теорию о двух этапах заселения первобытными людьми Старого Света – миграционных волнах. «В ходе первой миграционной волны Homo erectus, Homo ergaster, вышедший из Африки (не позднее 2 млн. л.н.), в течение нескольких сотен тысяч лет заселил значительную часть Евразии… в этом смысле определенным феноменом является появление среди раннепалеолитических местонахождений микроиндустрий: Изерния ла Пинета в Италии, Бизат Рухама в Израиле, Кульдара и др. в Таджикистане, Кошкурган и др. в Казахстане, Кульбулак в Узбекистане, Сяочанлянь, Дунгуто и др. в Китае. Вторая миграционная волна, которая начала двигаться 450-350 тыс.л.н., скорее всего, с Ближнего Востока, связана с распространением в Евразии позднеашельской индустрии, индикаторами которой являются элементы леваллуазского первичного расщепления и бифасы». О появлении эректусов на территории Казахстана в раннем плейстоцене свидетельствуют многочисленные памятники открытого типа с древнепалеолитической индустрией – Борыказган, Танирказган, Кызылтау и др.

На территории Южного Казахстана представлены все эпохи древнекаменного века, от раннего периода до позднего. Заселению этой территории древним человеком способствовали благоприятные палеогеографические и палеоклиматические условия в определенные периоды плейстоценовой эпохи.

На основании анализа археологического материала комплексов Кызылтау можно выдвинуть гипотезу о наличии четырех разновременных комплексов, отличающихся друг от друга различными технологическими традициями подготовки и утилизации каменного сырья. В пользу разновременности технокомплексов также свидетельствует различная степень сохранности артефактов. Так как все артефакты находились в одних природно-климатических условиях и изготовлены из материала, происходящего из одной сырьевой базы, можно с известной долей уверенности говорить о взаимосвязи между степенью сохранности поверхности артефактов и их относительным возрастом.

Технологический и типологический анализ дает основание говорить о том, что единая линия развития каменной индустрии прослеживается здесь на длительном хронологическом отрезке времени – от раннего и до позднего палеолита.

В конечном итоге, в результате двух больших волн миграции со своей древней африканской отчизны человек заселил огромные пространства в разных географических и климатических зонах, где за десятки и сотни тысяч лет сформировал внешне различающиеся, но морфологически и генетически сходные расы, объединенные в один вид Homo sapiens.

И очередная седьмая конференция «Великие миграции народов. Великая Миграция в Евразии в III-IV вв.н.э.» состоялась 29-30 ноября 2019 года в Москве, в Российском университете дружбы народов. В докладе «Роль кочевников Центральной Азии в образовании раннесредневековых государств Европы» говорилось о истории раннесредневекового времени, которое приходится на I тыс.н.э. не только в Центральной Азии, а в целом Евразии происходят глобальные миграционные движения разноэтнических племен, вошедшее в историю как «Великое переселение народов». Данному вопросу посвящены многочисленные исследования, в основном германистов, которые, естественно связаны с изучением истории древнегерманских племен. В работах, посвященных тюркским племенам, основная роль отводится исключительно гуннам, хотя немалую роль в Переселении сыграли именно тюркские кочевники, а гунны были лишь ее частью. Гунны лишь на ключевом этапе «Великого переселения народов» возглавили разные этнические племена, и среди специалистов до сегодняшнего дня нет единой точки зрения по поводу их этногенеза.

Академик А.Н. Бернштам утверждает, что «истоки европейского Переселения следует искать в Центральной Азии задолго до появления основной массы гуннов в степях Северного Причерноморья». Крупнейшим суперэтносом истории раннесредневековой Евразии были тюрки – выходцы из глубин Центральной Азии.

Ранняя история Великой Степи – это часть глобальной тюркской истории. «Перемещаясь на огромные расстояния, кочевники не раз изменяли этническую и государственную картину Евразии». Наши предки на протяжении двух тысячелетий играли значительную роль в развитии государств от Востока до Западной Европы, что явилось переломным этапом во всемирной истории в целом.

Очень важно подробно осветить историю гуннов, поскольку именно они стояли во главе эпохального процесса в Азии и Европе, который называется Великим переселением народов. Гуннский союз в Центральной Азии способствовал объединению племен и сложению таких народностей как казахи, киргизы, туркмены и др.

Заключение

В заключении стоит подчеркнуть, что главной целью проекта Казахстана, получившего огромный резонанс в мировом научном сообществе, является демонстрация того, что все народы вышли из общей «колыбели». Каждый этнос на протяжении своего развития

неоднократно перемещался и, прежде чем закрепиться в местах нынешнего обитания, имел несколько предыдущих «родин». При этом народы непрерывно смешивались и изменялись, становясь новым народом или разновидностью старого. Такие важные моменты в истории человечества, как причины и обстоятельства великих переселений, необходимо активно исследовать, ведь их знание поможет объяснить и предотвратить многие этнические конфликты.

Многоэтапный научный проект Казахстана продолжится, так как изучение заселения Европы, Азии, Америки и Африки является многолетней работой. Завершающая конференция по замыслу О. Сулейменова должна будет состояться в Африке, где произошел и откуда вышел Homo sapiens.

В итоге будет издан «Атлас великих переселений» со всеми его маршрутами, построенными на основе заключений генетиков, антропологов, археологов, историков и лингвистов и других многих смежных специалистов.

Кроме того, в 2018 году, по приглашению Ж.К. Таймагамбетов выступил с лекцией перед археологами в Тюбингенском университете.

В преддверии Дня Независимости Республики Казахстан по инициативе Посольства Казахстана в Швеции состоялась видеоконференция Национальном музее РК в области истории, с участием экспертов и ученых из Швеции, Дании, Казахстана, России, Германии и Японии. В рамках мероприятия Ж.К. Таймагамбетов выступил с докладом на тему «Палеолитические комплексы Казахстана».

В 2024 году по приглашению руководства Института Нара Японии, автор также выступил с серией докладов в Токийском университете и Института Нара.

Начиная с 2014 года Ж. Таймагамбетов выступал с различными докладами в странах ближнего зарубежья (Россия, Азербайджан, Армения, Кыргызстан, Узбекистан, Туркменистан), в том числе и в Казахстане.

За прошедшие 10 лет по результатам международных экспедиций и на различные темы истории, археологии и музееведения автором опубликовано 9 монографических работ, более 180 научных статей в ближнем и дальнем зарубежье, из них 21 статья в индексированных журналах Scopus), а также более 50 научно-популярных статей в СМИ.

Рассмотренные опорные памятники каменного века Казахстана и продолжение их исследований дадут возможность проследить основные тренды индустриального развития в верхнем палеолите и определить носителей позднепалеолитических традиций и наметить пути их передвижений как по территории Казахстана, так и всей Центральной Азии.

Естественно, что результаты археологических исследований будут апробированы на многочисленных конференциях и найдут отражение в научных публикациях.

Литература:

1. Таймагамбетов Ж.К., Першикова Т.А. Некоторые итоги работ Совместной Казахстано-Российской комплексной археологической

экспедиции (1992-1999гг.) //Вопросы истории, археологии и этнографии Павлодарского Прииртышья. – Павлодар, 2000. –с.55-57; Деревянко А.П., Петрин В.Т., Зенин А.Н., Таймагамбетов Ж.К., Гладышев С.А., Цыбанков А.А., Славинский В.С. Исследования Российско-Казахстанской экспедиции в Казахстане (1998-2001гг.) – Новосибирск, 2003 г. -183с.

2. Таймагамбетов Ж.К. Итоги международного сотрудничества Национального музея РК (исследование палеолита Казахстана за 2014-2019гг). // Мәдени мұра. № 3.(84). г. Нур-Султан 2019г., с. 94-104.

3. Таймагамбетов Ж.К., Мамиров Т.Б. По следам «Усть-Есильского человека». Предварительные итоги археологического исследования памятников каменного века на территории Северного и Восточного 326 Казахстана в мае-июне 2015 года в рамках совместной Казахско-Российской экспедиции. // Мәдени мұра. № 4.(61). Астана 2015г., с.95-102.

4. Шуньков М.В., Таймагамбетов Ж.К., Павленок К. К., Анойкин А.А., Рыбалко А. Г., Харевич В. М. Стоянка-мастерская Курчум – новый палеолитический памятник на Южном Алтае. //Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Том: XXI, Новосибирск, 2015. с. 183-186

5. Деревянко А.П., Шуньков М.В., Таймагамбетов Ж.К., Анойкин А.А., Павленок К.К., Харевич В.М., Козликин М.Б., Мамиров Т.Б., Ульянов В.А., Павленок Г.Д. Археологическая разведка на территории Восточного Казахстана в 2016 году. //Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2016. – Т. XXII."с.76-79.

6. Шуньков М.В., Таймагамбетов Ж.К. Анойкин А.А., Павленок К.К., Харевич В.М., Козликин М.Б., Мамиров Т.Б., Павленок Г.Д. Разведочные работы в Тарбагатайском районе Республики Казахстан в 2016 году. //Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2016. – Т. XXII. с.199-202.

7. Шуньков М.В., Таймагамбетов Ж.К., Анойкин А.А., Павленок К.К., Харевич В.М., Козликин М.Б., Павленок Г.Д. Новая многослойная верхнепалеолитическая стоянка Ушбулак-1 в Восточном Казахстане. // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2016. – Т. XXII.с.208-213.

8. Taimagambetov Zh., Shunkov M., Anoikin A., Pavlenok K. Ushbulak-1: new Initial Upper Palaeolithic evidence from Central Asia. Published online: Cambridge, 06 December 2017.p.1-7

9. Анойкин А.А., Таймагамбетов Ж.К., Павленок Г.Д., Шалагина А.В., Бочарова Е.Н., Марковский Г.И., Гладышев С.А., Ульянов В.А., Чеха А.М., Козликин М.Б., Искаков Г.Т., Васильев С.К., Шуньков М.В. Исследование индустрий начального верхнего палеолита на стоянке Ушбулак (Восточный Казахстан) в 2018 году. //Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2018. – Т. XXIV с. 18-24; Анойкин А.А., Таймагамбетов Ж.К., Харевич В.М., Павленок Г.Д., Бочарова Е.Н., Гладышев С.А., Курбанов Р.Н., Дуванбеков Р.С. Ранние этапы верхнего

палеолита Восточного Казахстана (по материалам стоянки Ушбулак). //Жакен Таймагамбетов и проблемы палеолита Евразии. Сб. статей международной научно-практической конференции посвященной 70-летию академика НАН РК, д.и.н., Ж.К.Таймагамбетову. г. Астана, 14 декабря, 2023 г. Алматы-Астана, 2023 г., с. 8-17

10. Деревянко А.П., Гао Син, Олсен Д., Рыбин Е.П. Палеолит Джунгарии (Северо-Западный Китай): по материалам местонахождения Лотоши // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2012. – № 4. – с. 2–18.

11. Таймагамбетов Ж.К., Ожерельев Д.В. Позднепалеолитические памятники Казахстана. Алматы, 2009г. - 16 п.л.; Ранов В.А., Колобова К.А., Кривошапкин А.И. Верхнепалеолитические комплексы стоянки Шугноу (Таджикистан) // Археология, этнография и антропология Евразии. –2012. – № 2. – с. 2–24.

12. Анойкин А.А., Таймагамбетов Ж.К., Козликин М.Б., Ульянов В.А., Марковский Г.И., Гладышев С.А., Павленок Г.Д., Чеха А.М., Шалагина А.В., ШуньковМ.В. Исследования палеолитических объектов Шиликтинской котловины в 2018году. //Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2018. – Т. XXIV с.13-17.

13 . Анойкин А.А., Таймагамбетов Ж.К., Павленок Г.Д., Харевич В.М., Шалагина А.В., Гладышев С.А., Ульянов В.А., Дуванбеков Р.С., Шуньков М.В. Ушбулак – новая многослойная стоянка верхнего палеолита на северо-востоке Казахстана. // Археология, этнография и антропология Евразии. Том 47, №4. г.Новосибирск 2019, с.16-29. 327

14. Kunitake S., Taimagambetov Zh. General Archaelogical Survey for Paleolithic Sites in Karatau in Southern Kazakhstan. // Japanese Palaeolithic Research Association. no.14. Tokyo 2018., p.33-49 (на японск. яз.)

15. Алпысбаев Х.А. Первая многослойная палеолитическая стоянка в Казахстане. //Вестник АН казССР». 1960. №11, с.103.

16. Алпысбаев Х.А. Памятники нижнего палеолита Южного Казахстана. Алма-Ата, 1979г.,- 267 с.

17. Таймагамбетов Ж.К. Каменный инвентарь нижнего слоя палеолитической стоянки им. Ч.Валиханова //Первая конференция молодых историков Средней Азии и Казахстана. –Душанбе, 1984. –С.86-87; Таймагамбетов Ж.К. Исследования каменной индустрии на стоянке им. Ч.Валиханова //Археологические и этнографические исследования Восточной Сибири (Итоги и перспективы). Тезисы докладов к региональной конференции 13-15 октября 1986. – Иркутск, 1986. –С.72-73.; Таймагамбетов Ж.К. О значении многослойной палеолитической стоянки им. Ч.Валиханова. //Хроностратиграфия палеолита Северной, Центральной и Восточной Азии и Америки. (доклад на Международном симпозиуме). – Новосибирск, 1990. –С.281-283; Таймагамбетов Ж.К. Палеолитическая стоянка им. Ч.Ч.Валиханова. – Алма-Ата: Наука, 1990. –128с.; Otte M., Taimagambetov Zh., De L' importance de la sequence paleolithique du site Ch.Valikhanov// Recherches archelogiques Au Kazakhstan. –T.X., de Boccard. – Paris, 1998. -P.141- 143.

18. Таймагамбетов Ж.К., Кунитаке С. Путь Homo sapiens в Восточную Азию. Новые 15 памятников последней эпохи

палеолита обнаружены в Казахстане. // The Yomiuri shimbun. 30.01.2018 (на японск. яз.).

19. Kunitake S., Taimagambetov Zh. General Archaelogical Survey for Paleolithic Sites in Karatau in Southern Kazakhstan. // Japanese Palaeolithic Research Association. no.14. Tokyo 2018., p.33-49 (на японск. яз.); Sadakatsu Kunitake, Zhaken Taimagambetov. Bladelet industries of the Early Upper Palaeolithic in southern Kazakhstan: A detailed analysis of carinated bladelet cores excavated from the newly discovered Buiryokbastau-Bulak-1 site in the Karatau Mountains. // March 2021 Quaternary International DOI:10.1016/j.quaint.2021.03.016, p.1-16

20. Вислогузова А.В. Бассейн реки Арыстанды. // Путеводитель по геологическим маршрутам Южного Казахстана. Алма-Ата, 1961., с.10-23

21. Taimagambetov Zh. Geological and geomorphological conditions of Kazakhstan: the problems of paleogeography and ancient Hominid Habitat in the Eurasian arid zone. // Известия НАН РК. Серия обществ. наук. – Алматы, 1995. №4 (203). –с.3-6.

22. Чупина Л.Н. Палинологический комплекс мустьерской стоянки Карасу 1 с реки Арыстанды (Западный Тянь-Шань). //Материалы истории фауны и флоры Казахстана. Алма-Ата, 1963., т.4., с.243-257

23. Morimoto S., Kato S., Kunitake S., Shiba K., Kato H., Petrin V.T., Taimagambetov Zh., Artyuhova O.A., Mamirov T.B., Ospanov E.B. Independent Administrative Institution National Institute for Cultural Heritage Nara National Research Institute for Cultural Properties, Nara, 2019 -124p. на япон.яз.

24. Таймагамбетов Ж.К. Майбулак – первая стратифицированная стоянка палеолита в Жетысу.- //Роль степных городов в цивилизации номадов. Астана, 2008. С.106-116.

25. Kathryn E. Fitzsimmons, Radu Iovita,… Zhaken Taimagambetov. A chronological framework connecting the early Upper Palaeolithicacross the Central Asian piedmonta //Journal of Human Evolution 113. Elsevier, 2017. p. 107-126.

26. Таймагамбетов Ж.К. У пещер своя история. Краткие итоги Международной археологической экспедиции Национального музея РК и Тюбингенского университета по поискам пещер в хребте Каратау. // Мәдени мұра. № 3.(78). Астана 2018г., с.100-104.

27. Таймагамбетов Ж.К., Ожерельев Д.В. Изучение стратифицированной стоянки Майбулак в Жетысу в 2004-2007 гг. // Мирас. 2008. № 1., с. 70-86.

28. Алпысбаев Х.А. Предварительные итоги изучения памятников каменного века в пещерах Южного Казахстана. // Успехи среднеазиатской археологии. Вып.1., Л.,Наука,1972., с.12-13.

29. Фролов Б.А. Числа в графике палеолита. Новосибирск., 1974г.- 238 с.

30. Таймагамбетов Ж.К. У пещер своя история. Краткие итоги Международной археологической экспедиции Национального музея РК и Тюбингенского университета по поискам пещер в хребте Каратау. // Мәдени мұра. № 3.(78). Астана 2018г., с.100-104; Aristeidis Varis, Christopher E. Miller, Patrick Cuthbertson, Abay Namen, Zhaken Taimagambetov, Radu Iovita. The effect of formation processes on the frequency of palaeolithic cave sites in semiarid zones: Insights from Kazakhstan. https://doi.org/10. 1002 / gea.21909. //Geoarchaeology.2022.1-23p. Geoarchaeologythis link is disabled, 2022,

37(4), стр. 594–616

31. Алпысбаев Х.А. Малоизученные пещеры Казахстана. //Природа.1972. №12, с.109

32.Таймагамбетов Ж.К., Нохрина Т.И. Археологические комплексы пещеры Караунгур.- Туркестан: Мирас, 1998 г. -186 с.

33. Зайберт В.Ф. Ботайская культура. Адматы, 2009г.,- 565 с.

34. Байтанаев Б.А., Горячев А.А., Сараев В.В., Шаяхметов А.Х. Археологические исследования памятников раннего железного века в предгорьях Каратау и у северных склонов хребта Каржантау. //Известия НАН РК. Сер. обществ. и гум. наук. 2017. № 1., с. 143-159

35.Taimagambetov Zh. Kazakhstan – one of the Centers of the Ancient Eurasian Culture. - //Proceedings of the International Conference «First Great Migrations of Peoples» under the auspices of UNESCO (UNESKO Headguarters). Paris, 2008., p. 45-49.

36.Taimagambetov Zh. Early Human Expansion into Kazakhstan and Subsequent Paleolithic Migrations. //Mobility and Ancient Society in Asia and the Americas. Springer, USA, 2015, P.17-21

37.Taimagambetov Zh. Kazakhstan steppes in the era Eneolith. //Great Migration of Peoples Settlement of South-East Asia and Far East, 3000-2000 BCE. Seoul, 2013.p. 108-112

38. Таймагамбетов Ж.К. Кошкургано-Шоктасский палеолитический комплекс в Казахстане и памятник Бильцингслебен в Германии. - // Казахстанско-германские отношения в системе международной интеграции и модернизации. Алматы, 2008г., С.31-34.

39.Таймагамбетов Ж.К. Казахстан – один из очагов древнейших культур палеолита в Евразии. //Памятники истории и культуры Казахстана. Алматы, 2015г. с.19-31

40.Taimagambetov Zh. Evolution and migration: of early hominin from Asia Minor into Kazakhstan. // Proceedings of the international conference «Great migrations: settlements of ancient Asia Minor»/ Jerusalem, Israel 10 December 2015, Almaty 2016, p.27-38

41.Таймагамбетов Ж.К. Древнейшие памятники палеолита Казахстана и проблемы раннего расселения человечества. //Материалы международной конференции «Великие переселения в древней Передней Азии: движение, обмены и социологические трансформации. – Париж-ЮНЕСКО-2016. С.73-83

РЕЗЮМЕ:
Ұсынылған мақалада Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің Ресеймен, Жапониямен және Германиямен өткен 10 жылдағы Қазақстан аумағындағы тас ғасыры ескерткіштерін зерттеудегі ғылыми ынтымақтастығы, ғылыми байланыстары және ЮНЕСКО желісі бойынша ауқымды жобаларға қатысу мәселелері қарастырылады.

МУЗЕЙ ТАРИХЫ

Жауынбаева Н.Қ.
І. Жансүгіров әдеби музейі
Талдықорған қ.

АҚЫННЫҢ РУХАНИ ШАҢЫРАҒЫ

Музей – тек қана көне заттардың қоймасы емес, олар халықтың мәдени байлығын сақтайтын, тарихтың терең сырларын ашатын орын. Күн сайын уақыт алға жылжығандықтан, біз бүгінгі күннің тарихын қалыптастырамыз. Ертеңгі тарихтың негізі бүгіннен басталады.

Кешегі тарихқа көз салсақ, 1937 жылы сталиндік репрессияның құрбаны болып, жалған айыптармен сотталған және 1938 жылы ату жазасына кесілген қазақтың ұлы ақыны Ілияс Жансүгіров 1957 жылы толықтай ақталып, халқымен қайта қауышты. Оның атақ-абыройы қалпына келтіріліп, шығармалары қайтадан басылымдарға шыға бастады.

«Өз ұлын өз ерлерін ескермесе, ел тегі алсын қайдан кемеңгерді» деген Ілияс Жансүгіровтің сөзі ақынның мұраларын жинақтап, ғылыми тұрғыда зерттеп, насихаттау қажеттігін еске салады. Осы мақсатта қоғамдық ұйымдар мен жергілікті билік Ілиястың музейін ашу мәселесін көтерді. Бұл ұсыныс қабылданып, ақынның 90 жылдық мерейтойы қарсаңында үкіметтің арнайы қаулысымен жүзеге асырылды.

Музей орналасқан ғимарат 1905-1907 жылдары татар көпесі Рахметолла Бұғыбаевтың жеке меншігіне салынған. Кейіннен ол коммуналдық меншікке өтіп, Кеңес үкіметінің әртүрлі мекемелері орналасқан. Талдықорған облысы құрылғанда бұл ғимарат облыстық атқару комитетінің, кейіннен

облыстық комсомол комитетінің кеңселері, облыстық «Октябрь туы» газетінің редакциясы, ауылшаруашылық басқармасының мал ұрықтандыру лабораториясы, облыстық өлкетану музейі ретінде пайдаланылды. Өткен ғасырдың сәулет өнерінің ескерткіші ретінде мемлекеттік қорғауға алынған бұл ғимарат Ілияс Жансүгіровтің музейі болуға әбден лайықты.

1984 жылы облысымыздағы алғашқы «І. Жансүгіровтің әдеби музейі» болып ашылған бұл музейдің салтанатты ашылуына Қазақстан коммунистік партиясы Орталық Комитетінің бірінші секретары Дінмұхаммед Ахметұлы Қонаев пен сол кездегі Қазақ ССР Министрлер кеңесінің төрағасы Н.Ә. Назарбаев, Олжас Сүлейменов бастағанҚазақстанжазушылародағының мүшелері қатысты. Музейдің алғашқы экспозициясы облыстық тарихи-өлкетану музейінің жәдігерлерімен және бұрынғы Талдықорған педагогикалық институтының қоғамдық негіздегі музейінен алынған экспонаттармен безендірілді. Музейдің негізгі бөлімдері І. Жансүгіровтің өскен ортасы, ақындық өнерінің қалыптасу кезеңдері, шығармашылығы, айыпталуы мен ақталуы, Ілиястанушы ғалымдар мен ақынның ізбасарлары сияқты тақырыптарды қамтиды.

Бүгінгі таңда музейде Ілияс Жансүгіровтің жеке құжаттары, баспа машинкасы, кілемі, жейдесі, плащы, таяғының макеті, дәм татқан ыдыстары, қолжазбалары, әр жылдары шығарылған кітаптары және зерттеушілердің еңбектері сияқты алты мыңнан астам құнды жәдігерлер сақтаулы.

Музейіміздегі ең құнды жәдігерлердің

бірі – І. Жансүгіровтің 1929 жылы жазылған «Күй» поэмасына арқау болған, өнер иесі, әрі ауылдасы Молықбай Байсақұлының қасиетті қобызы. Бұл қобызды бабамыз Бұғыбай әулетінен тараған ұрпақтар ұстаған. Бақ қонып, қасиет дарыған Байсақ «Желді қарағай» асуында өсіп тұрған қос қарағайдың жоғары тұрғаны жел соққанда үн шығаратынын сезіп, қобыз жасатуға кесіп алыпты. Аспаптың негізгі құрылысы қарағай ағашы мен темір металдан жасалған. Жиегі күміспен өрнектеле күптелген. Аздаған жарығы бар. Сол жақ бүйіріндегі бұтақтың тұқылы кепкеннен соң түсіп, орны кішкене дөңгелек болып қалған. Шегі аттың қылынан жасалған. Бұл қобыз 1930 жылдан музейге өткізілгенше, Молықбай Байсақұлының келіні, Адасқан апаның үйінде сақталып келді. Қобыз қазір де тартуға жарап тұр.

Сондай-ақ, құнды жәдігерлер қатарына соңғы жылдарда Ілиястың жейдесі және НКВД қабырғасында 80 жылдай сақталған төлқұжаты мен түрмеде түсірілген соңғы суреті Алматы облыстық Ішкі Істер Департаментінің ақпараттық-аналитикалық орталығымен бірлесе отырып музей қорына алынды. Бұл құнды жәдігерлер музей үшін үлкен қуаныш және музейде атқарылып жатқан жұмыстардың нәтижесі.

Ілияс Жансүгіровтің өмір жолы мен әдеби-ғылыми мұрасын түгендеу, қолда жоқ шығармаларын жинастыру, жазу мақсатында “Ілияс ізімен” халықаралық

ғылыми-танымдық экспедиция Ресей жеріне барып қайтты. Экспедиция мүшелерінің ішінде музейдің аға ғылыми қызметкері Төлегенова Салтанат қатысып, Мәскеу қаласындағы Ілияс Жансүгіровтің көзі тірісінде жарық көрген 18 кітабын тауып, Мәскеудегі РФ Мемлекеттік архивінің қорынан 73 тарихи құжаттарын алып келді. 2019 жылы ақынның 125 жылдық мерейтойына орай 20 томдық шығармалар жинағының 19 томы «Ілияс Жансүгіровтің әдеби музейі» анықтамалық-кітап болып шықты.

Жаңа көптомдыққа мұрағатта сақталған еңбектері, хаттары, Ілияс жөніндегі зерттеулер енгізілген. Бұл жұмыстарды іске асыруда музей қызметкерлері және ақынның аты берілген Жетісу мемлекеттік университеті «Ілиястану» ғылыми-практикалық орталығы ғалымдарының еңбегі зор.

Жақында Алматы қаласындағы Ұлттық кітапхананың сирек кездесетін қолжазбалар қорынан белгісіз себептермен осы уақытқа дейін жинақтарға енгізілмей қалған І. Жансүгіровтің «Қуат» поэмасы мен «Бақытты Жамал» әңгімесі табылып, оны латын қарпінен І. Жансүгіров әдеби музейінің қызметкері Оразбаева Айжан Алтайқызы кириллицаға түсіріп, бұл еңбек «Қазақ әдебиеті» газетінде жарық көрді.

Биылғы жылы Ілияс Жансүгіровтің 130 жылдық мерейтойымен бірге ақынның музейінің ашылуына 40 жыл толып отыр. Осы орайда біздің музей үлкен дайындықпен ауқымды шаралар ұйымдастыруда. Солардың бірі – «Тау тұлғалы Ілияс» атты республикалық ғылыми конференция, Талғар ауданы, Жаңалық ауылындағы №37 орта мектепте «Ілиястану мұражай-кабинетінің» ашылуы мен Астана қаласындағы ақынның есімі берілген №58 мектеп-гимназиясында «Ілияс ақынның мұрасы» атты жылжымалы көрме, Саят Ілиясұлының әкесі жайлы жазылған естеліктерінен жинақталған кітабы мен «Өтірік өлеңдер» жинағының төте жазудан кириллицаға аударылған нұсқасы жарық көрді.

Соңғы жаңалық – музей қоры тағы бір құнды экспонатпен толықты. Атап айтсақ, Ілияс Жансүгіровтің 1927 жылы төте жазумен жазылған Мәскеу Кеңес одағы елдерінің кіндік баспасынан жарық көрген «Өтірік өлеңдер» жинағы табылды. Жинаған: Жансүгіровтың Ілияс. Өтірік өлең (Ел әдебиетінен жинақ, түпнұсқа). Бұл кітапты Алматы қаласының тұрғыны продюссер, режиссер, сценарист Ербол Бораншы деген азамат жеке кітапханасында бірнеше жыл бойы сақтап келген.

Сонымен қатар, Қытай Халық Республикасы, Тарбағатай аймағы, Шәуешек қаласы, Толы ауданының тұрғыны, Шынжаң жазушылар қоғамының мүшесі, Шынжаң композиторлар одағының беделді композиторы Думангүл Мұратжанқызы келіп қайтты. Ол кісінің келген себебі, Қытайда қолына газет түседі, сол газеттің бетінде Ілияс Жансүгіровтің 1926 жылы жарық көрген «Бөбек бөлеу» (Ана жыры) өлеңін тауып алады. Ақынның өлеңі ұнағаны сонша, композитор сол өлеңге ән шығарады. Өлең Қытайда жарияланып, сахнаға шығады. Үлкен марапатқа ие болады. Сол шығарған әнді музей қорына тапсырып кетті. Музей Ілияс ақынның өмірі мен шығармашылығын жинау, сақтау және насихаттауға арналғандықтан, ақынға қатысты әр зат музей үшін үлкен олжа болып табылады.

Музейде жыл сайын ақынның туған

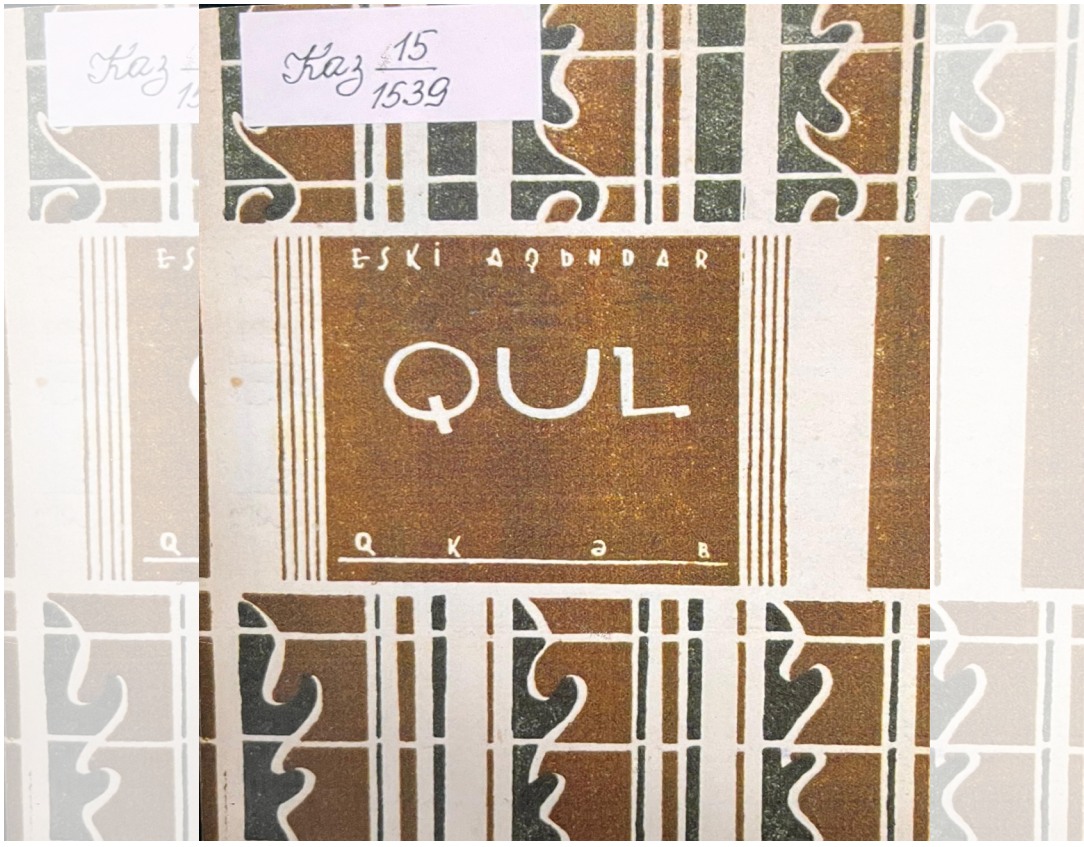

күніне және қаза болған күніне арналған еске алу кештері ұйымдастырылып, көпшілік жиындар өткізіледі. Келушілер арасында шетелдіктер және еліміздің әр өңірінен меймандар бар. Жалпы, жылына кем дегенде 10 мыңға жуық көрермендер музейге келіп, құнды жәдігерлермен танысып тамашалап қайтады.

Ақынның музейін ашу оңайға түспегені анық, алайда атсалысқан азаматтардың еңбегі зор. Музей ұжымы ақын шығармашылығын кеңінен насихаттау жұмыстарын үздіксіз жүргізіп келеді. Жастарды отансүйгіштікке тәрбиелеу мақсатында өткізілетін іс-шаралар үлкен маңызға ие. Музейде ұйымдастырылатын танымдық экскурсиялар, дөңгелек үстелдер, белгілі азаматтармен кездесулер оқушылардың патриоттық сезімін арттырады. Елдің ықыласына бөленген ақынның музейі бүгінгі таңда екі мәрте облыстық «Үздік музей» номинациясының жеңімпазы атанды.

Ілияс Жансүгіров – тамаша лирик, эпик ақын, драматург, сатирик қаламгер, аудармашы, әдебиет зерттеушісі және қоғам қайраткері. Ол небәрі 44 жыл өмір сүрсе де, артында өшпес із қалдырды. Ақын өнегесі ұлттық поэзиямызбен бірге жасап, ұрпақтан-ұрпаққа, ғасырдан-ғасырға қызмет етері сөзсіз. Ұрпағына ұмытылмас ұлы мұра сыйлаған Ілияс Жансүгіровтің есімі ел есінде мәңгі сақталады.

РЕЗЮМЕ
Мемориальный культурно-научный центр, посвящённый жизни и творчеству Ильяса Жансугурова.

Сапарғалиев С.
Қ.И. Сәтбаевтың Баянауыл
мемориалдық музейі
Павлодар облысы

ҰЛЫ ҒАЛЫМ МУЗЕЙІНІҢ ТАРИХЫ

Биыл, қазақ ұлтының аса көрнекті тұлғасы, ғасыр саңлағы, ұлы ғалым, академик Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың туғанына - 125 жыл!

Академик Қ.И. Сәтбаевтың Баянауыл мемориалдық музейі – ел тәуелсіздігімен үндесіп, құнды жәдігерлермен толыққан рухани орын. Өзіндік даму тарихын қалыптастырған музей академик Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың ғұмырнамасы мен ғылыми еңбектерінен сыр шертіп, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді. Ғалымның өзінің қолы тиген жеке заттары орналасқан экспозициялық зал алыс-жақын шетелдерден келуші қонақтарды тамсандырып келеді.

Ғұлама ғалым, қоғам қайраткері, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясының негізін қалаушы әрі оның тұңғыш Президенті, Мемлекеттік және Лениндік сыйлықтарының лауреаты, КСРО және ҚазССР Ғылым Академиясының академигі, жерлесіміз Қ.И. Сәтбаевтың мемориалдық музейі ашылуына 1964 жылдың жазында Баянауылда еңбек семестрін өткізген сол кездегі Алматы политехникалық институтының студенттерінен құралған Ғаділбек Шалахметов (1943 -2024), Ғалым Әбілсейітов, Сырым Бөкейханов, Юрий Кердод, Хозе Казыханов, Павел Атрушкевич құрылыс отряды мүшелерінің ынта білдірулері себеп болады. Сол кездегі политехникалық институт студенті Ғаділбек Шалахметов Алматыдан академиктің туған жеріне оның әйелі Тайсия Алексеевна Сәтбаева табыстаған заттарын, құжаттарын, фотосуреттерін әкелген. Осылайша экспозиция негізі қаланған болатын. Жергілікті басшылық музейге арнап Мәдениет үйінің бір бөлмесін берді. Музейлік бұйымдар саны уақыт өткен сайын артып, 1967 жылы Қаныш Сәтбаевтың мемориалдық музейі мемлекеттік мекемелер қатарына енді.

Қазақты әлемге танытқан, қазақ ғылымының бастауы, академик Қаныш Имантайұлы Сәтпаевтың Баянауылдағы музейінің қалыптасуына, академиктің қолы тиген көптеген жәдігерлердің жиналуына сол кездегі музейдің алғашқы директорларының бірі Әбильдин Төлеутай Әбжанұлының (1931ж.) орны ерекше. Ширек ғасырға таяу уақыт қызмет жасап, ғалымның өзі қолданған заттарын ғалымның жұбайы Т.А.Сәтбаевамен, туысқандары және балаларымен арнайы хат жазысып, Алматыдан алғызып, музей қорын толықтыруда ерекше еңбек еткен ағамыз еді. Төлеутай Әбжанұлынан кейін 20 жылдай музей директоры боп көп жыл қызмет жасаған Мусин Серік Мазанұлының айтуынша жәдігерлердің басым көпшілігін сол кездегі кукурузник деп аталған шағын ұшақ арқылы, реті келген кездері өзі арнайы барып поезд, автобус арқылы Баянауылға жеткізген. Бір сөзбен айтқанда Төлеутай Әбжанұлы музей ісінің нағыз фанаты болды.

1967 жылдың соңында музей қорына 715 экспонат жиналды, оның

ішінде экспозициялық витриналарда 465 экспонаттар көрсетілді. Музей қызметкерлері 1967 жылы 4 адамды құраса, оның ішінде 1 штат ғылыми қызметкер болды. Бірте-бірте музей жәдігерлерінің молая түскендігі, жастардың рухани тәрбиелеуде тигізер маңызының артуы ескеріліп, сол кездегі Павлодар облыстық Советінің шешіміне сәйкес Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың музейі ресми түрде ашылып, қызмет көрсете бастады.

1970-шы жылдары Баянауыл аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы болып қызмет еткен Даржұманов Қанат Болатұлының басшылығымен қазіргі музей ғимараты салынды. 1972 жылға қарай музей қорында 1189 экспонат жинақталғандықтан, музейдің жаңа ғимараты салынып, қайта құру жұмыстары жүргізілді. 1973 жылдың 1 қаңтарынан бастап ол дербес мекеме ретінде жұмыс істеді.

1989 жылы академик Қ.И. Сәтбаевтың туғанына 90 жыл толуына орай бір қабатты музейге Орталық Азия стиліндегі жаңа әдемі екі қабатты ғимарат қосылып, әкімшілік ғимарат, қор бөлмесі мен 60 орыннан тұратын кинозал салынды. Осы жылы музейдің алдына академик Қ.И. Сәтбаевтың ескерткіші орнатылды. Шағын кітапхана мен қор сақтайтын арнайы бөлмелер

берілді.

Ұлтымыздың кемеңгер перзенті, ұлы ғалым Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың ғұмыр жолын айшықтауға елу жылдан астам уақытын сарп етіп, біртуар ғалымның өмір жолын тартымды еңбегімен қазақ қауымына танытқан бірден-бір қаламгер – Медеу Сәрсеке. Атамыз 88 жасқа қараған шағында 21 наурыз күні өмірден өтті, Қаныш есімді немересінің қолында Астана қаласында тұрды. Медеу ағамыз «Бүгінде мен жеті қырдың төрінен Ә.Х. Марғұлан ғұламаның бұдан 45 жыл бұрын мойныма артқан тапсырмасын халқадірімше орындадым деуге, сірә, хақым бар (Әлкей ағайдың өзі 1981

жылы, Шәрипа шешеміз бен Қаныш аға қыздарының көзінше, Оразай Батырбековтың дастарханы басында: Қарғаш, діттеген жерімнен шықтың, «ЖЗЛ» -ден шыққан мына еңбегің дүйім жұрт қолынан түсірмей оқитын қадірлі кітап! Саған енді осыны қалыңдата беру мұрат болғай!... деп батасын берген-ді). Сол үшін де өзімді шығармашылық ой-арманы жүзеге асқан бақытты қаламгер сезінемін...» деп еске жиі алады екен.

Ұлығалым, академик Қ.И. Сәтбаевтың Баянауыл мемориалдық музейіне 2013 жылы демеушілік арқылы қайта күрделі жөндеу жұмыстары жасалды. Бүгінде музейде екі экспозициялық және 70 орындық конференц зал бар. Ғимараттың екінші қабатында «Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың артынан қалған өшпес ізі» атты қосымша зал ашылды.

Жалпы музей қорында 4975 жәдігер жинақталған, оның ішінде негізгі қор – 1630 құрайды.

Академик Қ.И. Сәтбаевтың Баянауыл мемориалдық музейінің құрамына М.Ж. Көпеев ауылына қарасты Ескелді шатқалында орналасқан әулие – ақын, философ Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің мемориалдық музейі және Торайғыр ауылында орналасқан ақын Сұлтанмахмұт Торайғыровтың мемориалдық музейі енеді.

Баянауыл ауылының орталығында орналасқан Академик Қ.И. Сәтбаевтың Баянауыл мемориалдық музейі «Арқаның асыл моншағы» атанған құтты мекен Баянауланың көрнекті мәдени орталықтарының бірі болып табылады.

Ғалымның туған күні 12 сәуірде Ресей Федерациясы Томск қаласында атақты жерлесімізге арналған шараға өңір делегациясымен бірге музей басшысы Қайыргелді Абылғазин қатысып келді.

12 сәуір ғалымның туған күнінде музей қызметкерлері Астана қаласындағы Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университетінде өткен жатқан «Қаныш Сәтбаев – ұлт мақтанышы» атты халықаралық ғылыми – практикалық конференциясына академик Қ.И. Сәтбаевтың Баянауыл мемориалдық музейінің «Қазақтың Қанышына 125 жыл» атты жылжымалы көрмесі халық назарына ұсынды.

Ғалымның туған жері Баянауылда музей алдындағы ескерткішке гүл шоқтарын қою, зиялы қауым өкілдері мен мектеп оқушыларының қатысуымен

кездесу өтеді.

17 сәуір күні Павлодар қаласындағы С. Торайғыров атындағы облыстық кітапханасына және 19 сәуір күні Астана қаласындағы Ұлттық музейге көшпелі көрмемен барып, ғалымның жәдігерлерімен таныстырды. Аталған көрме Ұлттық музейде 3 сәуірге дейін болады.

Туған жері Баянауылда маусым айында үлкен тоймен атап өтіледі және Баянауылда халық соты болған кезде тұрған үйіне тақта орнатылады. «Қаныш және халық музыкасы» атты аймақтық ән конкурсы, «Ұлылардың ізі қалған» атты республикалық жастар керуені, Қарағанды, Түркістан, Алматы облыстарында өтетін «Қазақтың Қанышына – 125 жыл» атты көшпелі көрме, Сәтбаев каналы қызметкерлерінің қатысуымен «Ұлтының ұлы перзенті» атты дөңгелек үстел және «Менің халқым, менен әлдеқайда биік!» атты халықаралық ғылыми–танымдық конференциясын ұйымдастыру жоспарланған. Конференцияға Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық – зерттеу университеті, Ұлытау облысының М. Төрегелдин атындағы Жезді кентіндегі тау-кен және балқыту ісі тарихы музейі, Ұлытау облысы Сәтбаев қаласының мемлкеттік архиві, Е. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің «Тұлғатану» ғылыми-зерттеу орталығы, Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығынан және музейдің тарапынан Қ.И. Сәтбаев атындағы геологиялық институт пен Томск политехникалық ұлттық зерттеу университетінен арнайы шақырылған ғалымдар мен мамандары қатысады. Ханиса Сәтбаеваның баласы Әлима Жармағанбетова, Шәмшиябәну Сәтбаеваның немере жиені Айғаным Қадырова, Мейіз Сәтбаеваның перзенті Александр Третьяков, Ғабдулғазиз Имантайұлы Сәтбаевтың ұрпақтары Ғабдулғани, Солтан Сәтбаевтар және Данэль Әлкейқызы т.б. келеді деп жоспарланған.

Құлашы – кең, адымы – асқақ. Артына қалған мұрасы, сөзі – шетсіз, шексіз Қаныш Имантайұлы Сәтбаев - 20 ғасырдың ұлы тұлғасы! Оның өмірі-өскелең ұрпақты тәрбиелеудің жарқын үлгісі!

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Медеу Сәрсеке, «Феномен Қазақтың Қанышы». Астана- «Фолиант» 2018 -955 бет.

2. Ш. Сәтбаева – «Сәулелі әулет»: Алматы: «Қазақстан», 1996 - 173 бет.

РЕЗЮМЕ

История музея великого ученого Каныша Имантаевича Сатпаева.

ТҰЛҒА

Иманғазинов М.
Филология ғылымдарының докторы, профессор

ІЛИЯС ЖАНСҮГІРОВТІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІМЕН ҰҚСАСТЫҚТАРЫ МЕН ІЗДЕНІСТЕРІ

Қай ақын-жазушы болмасын шығармасының айшықты, көркем, сонымен қатар шындыққа жанасатындай болуы үшін оған негіз болатын түйін, идея, сюжет іздейтіні белгілі. Онсыз өлең - әңгіменің не повестің көркемдік аясы, мазмұны, композициялық желісі жұтаң тартады. Мұндай жұтаңдық болмауы үшін қай елдің қаламгері де әр түрлі әдеби тәсілді пайдаланып, оқырманның жүрек қылын қозғайтындай шығарманы жарыққа шығарады.

Мәселен, орыстың классик жазушысы А.П. Чехов жолында кездескен небір қиындықтарға қарамастан, қай ортамен болсын етене араласып, соны өз көзімен көріп, сезіп, ой-елегінен өткізіп барып, шығарма жазуға беттейді. Бұған оның сан түрлі көңіл кілтін табар жүздеген туындылары куә. Айталық, ол «Шинель», «Хамелеон», «Ресейдегі дәрігерлік жұмыс» атты еңбегін жазды. Тұңғыш повесть, әңгімелер жинағы - «Мельпоменаның хикаялары» 1884 жылы шықты. Еңбектері: «Сахалин аралы», «Жуан мен жіңішке», «Қасірет», т.б. туындылары дүниежүзінің көптеген тілдеріне аударылып, әлем әдебиетінің алтын қазынасына қосылса, Ілияс 1925-1928 жылдары Мәскеу Коммунистік журналистика институтында оқыған кезінде Антон Чеховтың әңгіме-повестеріне, жазушылық өмір сүру принцип қағидасына қызығушылық танытады.

Ілияс секілді Чеховтың балалық шағы да өзгеше өткен. Басқа балалардай көшеде ойын қуып, қыдырудың орнына, ол таңғы бестен түнгі он бірге дейін бауырларымен бірге әкесінің дүңгіршегінде жұмыс істеген. Жұмыс істеп жүріп, гимназияда білім алып және цирк хорында ән де салатын.

Әкесі отбасы мүшелеріне қатал болғандықтан, Чеховқа тігіншілік өнерін меңгеруге тура келеді. Осылайша жазушының балалық шағы да, жастық шағы да өте ауыр өтеді.

Ал, Ілиястың әкесі де бала тәрбиесіне қатал болады. Балалық шағында қой-қозы бағып, өлең-жырдың, ауыз әдебиетінің бел ортасында жүріп, өзі де аздап өлең жазады. Бұл екі классик жазушының өмір жолдары параллель екенін көрсетеді.

Екеуінің кейінгі өмір кезеңдерінен де көп ұқсастық көруге болады.

Айталық, 1890 жылы Чехов Оңтүстік Сахалин аралдарына барып, барлық ауылдарды аралайды. Сол жылдары аралда жаңа қоныс аударушылар мен қылмыскерлер көп болатын. Сондай ауылдардың бірінде ол Сонька деген лақап атпен жақсы таныс әйгілі ұрлықшы Софья Блюфштейнді кездестіреді. Ол зергерлік бұйымдарды

Ілияс Ташкентте оқуда. 1920.

Ұлттық Республикалар жазушыларымен кездесу. М. Горькиймен бірге: екінші қатарда солдан оңға қарай: 4-Ілияс Жансүгіров. Қарқара жәрмеңкесі. 1930 ҚРОММ. 1938-Қор. 3-Тізімдеме. 163-Іс. 1-П.

КСРО жазушыларының I-съезі, Мәскеу, 1934 ж. (М.Горький, Л.Сейфуллина,І. Жансүгіров)

Екінші қатарда солдан оңға қарай отырғандар: Сәбит Мұқанов, Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Мағжан Жұмабаев және т.б.

ұрлағаны үшін Сахалин аралдарында қылмыстық жазасын өтеген.

Жазушы кейін ол туралы «Сонька» деген әңгімесін жазса, Ілияс та 1922 жылы «Күң өлімі» деген әңгіме жазған.

Мұндағы ұқсастық - біріншіден, екі жазушы да өздерінің кейіпкерлерін көріп, біліп, сөйлесіп, содан кейін ғана жазуға кіріседі.

Жазушы өз туындысында ең алдымен, ықшам, мейлінше тұжырымды болу талаптарын, лаконизм заңдылықтарын ескерген. Талант күшін, дарын қуатын бейнелі образ, нақты сурет, картина арқылы көркем ой айтуға жұмсаған.

Ілияс жазған «Сандыбайдың күңі» - Алқаның бүкіл ғұмырын жиып-теріп шағын көлемге сыйғызу қаншалықты күрделі болса, кейіпкердің бейнесін соншалықты шебер суреттеген.

Антон Чеховтың «Сонька» деген әңгімесіндегі сюжет те Алқаның басындағы оқиғалармен ұқсас. Екі әйелдің басындағы трагедия бірінен кейін бірі тізбектеліп ұқсас өрнектеледі.

Чехов Софья Блюфштейннің айдаудағы күндерін уақыттың еншісінде қалдырып қоймай, оның бүгінгі жайын өткен күндермен байланыстырып көрсетсе, Ілияс әңгіменің алғашқы бөлігінен Алқаның өмірін, күнделікті тіршілігін, бүлдіршін балаларын бейнелейді.

Екінші бөлігінде «Айлар өтті, жылдар өтті. Дүние дөңгелегі тоқтаусыз өзінің зырлауында. Жас өсіп, жарлы байып, кедей бай болып, бай кедей болып, тұрмыс жаңадан жаңаға айналып кетті...» деп, талай уақыт өтіп, Алқаның қартайып, балаларының бойжетіп, ер жетіп қалғанынан хабардар етеді.

Өмір заңы өзгермейді. Күң - күң болып қалуы керек. Оның ел қатарлы тіршілік жасауы, өзімен-өзі өмір сүріп кетуі күңге жараспайды. Алқа сол Сандыбайдың отымен кіріп, күлімен шығуы керек. Оның санасы соған әбден үйренген. Балалары да сол. Байдың айтқанын екі етпей орындау - олардың әке - шешесінен қалған әдет. Тіпті, қызы Маржан он үш жасында Сандыбайдың кіші тоқалының төркіні Жапар тазға ұзатылып бара жатып «мен бармаймын» деген бір ауыз қарсылық сөз айту қаперіне кірмейді. Күң Алқа да үнсіз, ер жетіп қалған Қасен де үнсіз. Сандыбайға қарсы сөз айтуға «сүйектеріне таңба» түсердей қорқады. Қызынан түскен қалың мал да Сандыбайдың көп малының арасына қосылып, жұтылып кетеді.

Антон Чеховтың Софья Блюфштейні де өз еркі өзінде емес, иелері не айтса, соны орындауы шарт. Өйткені, тағдыр жайы солай. Екі кейіпкер де осылай суреттеледі.

Талай уақыт өтіп Алқа Маржанын сағынады, барғысы келсе де, қызының кеткен жағын, барған елін білмейтін, сұрап ала алмайтын сорлы күң. Анда-санда көзінің жасын сорғалатып от басында ғана сағынып жылайды. Кеткеннен кейін Маржанын көрген жоқ. Ешкімге де зияны жоқ, «...бөтен қатындардай не болса соны сөйлеп, өсек-аяңға үйір болмай, сөз реті келгенде ғане сөйлейтін», құдай алдында күнәсі болмаса да, Алқаның өзінен шыққан баладан тірідей айырылғанын жазушы шебер бейнелейді.

Көзінің ағы мен қарасындай болған жалғыз ұлы Қасен қасында ғой дегеніңізбен, оған да тағдыр дауылы соғады.

Сандыбай да, Жоңқабай да Алқа мен Қасенді алдап-сулап, бар жақсылықты сөзбен орнатып «бір айда қайтып

келесің», - деп, тіпті, күң мен оның баласын қорқытып, жасы толмаған жігітті әскерге жөнелтеді.

Күң жылайды, күңіреніп зарын айтады. Қасеннің қарасы үзілгенше арттарынан қарап тұрып, қара жерді құшақтап «мен енді айырылдым» - деп жылайды. Одан басқа не шара, қолынан не келмек? "Міне, содан бері Қасенді көрген жоқ" деп жазушы осы әңгіменің бөлігін аяқтайды.

Ия, Алқаның маңдайының соры қалың. Қызынан айырылғаны аздай, енді жалғыз қуанышы Қасен азулы екі аяқты арландардың кесірінен көзден таса болмақ...

Жазушы оны әңгіменің келесі бөлімінде баяндайды. Өміріндегі көрген қорлығы, қожайындарының кесірінен басына түскен ауыртпалығы жасы жетіп, сүйегі жасып, қайраты қайтып бұрынғыдай қызметке жарай алмай сүйретіліп жүруі жаныма батады. «Жасынан жылы төсек, үй көрмеген Алқаның қайратты денесі ауруға шалдығып денсаулықтан айрылған... нашарлаған... сыңқылмен дағдылы жер төсегіне ауру халінде мұз денесін төсеген...». Жазушы Алқаға деген аянышты қалыңдаған үстіне қалыңдата түседі. Бұған өмірдегі реалистік жайды шынайы, көркем бейнелей отырып, Алқаның сүреңсіз, күңгірт өмірін кей тұста табиғи деңгейде көрсетеді.

Басына түскен ауыр түнектен арылуы мүмкін емес. Өйткені қасында жанашыры жоқ. Енді Сандыбайдың өзі де, қатын-баласы да Алқадан жиіркеніп, жақтырмайтын болған. Күн суық, аяз, аңырайған шошалада жалғыз өзі. Мұнда от жағылмайды. Бұған ешкім келмейді. Жиіркенеді. Ішейін десе сусын жоқ. Жылынайын десе от жоқ. Боран үсті – үстіне үйлдеп жанын тоңдыруда. Үстіне жамылғаны – Сандыбайдың үйінің тозған туырлығы. Ыңырсып, ыңқылдап балаларын шақырғысы келеді. Бірақ оның дауысы боранның гу-гуіне араласып естілмейді. «Қасен!» деп қояды. Үн жоқ. Күрсінеді. «Жаным... Қасенім... Келдің бе?» - дейді. Көзі алайды. Еріндері тырысты. Күңнің өлгісі келмейді. Қасенін, Маржанын көріп бірақ жер жастанғысы келеді. Олар қайда, Алқа қайда? Шешелері өлім аузында, ал, өздерінің қайда жүргендері белгісіз. Олардың да күні осылай бітер ме екен? Белгісіз...А-а-а-h деді... Соңғы дем бітті, алайған көзі ажарсыз тартып, жарықтың жіңішке жабығына қарап нұры үзілді». Міне, "шығармада күң өлімі күңдікіндей болуы керек" деген идея қаламгерде о баста болғанын жорамалдасақ, оны шегіне жеткізіп шынайы, нанымды, көркем жаза білу жас жазушыға қанша күрделі болса да, қаламгердің бұл ойы іске асты деуімізге әбден болады.

Ілияс Жансүгіровтің «Күң өлімі» - қазақ әйелдерінің аянышты, жалшылық, күңдік өмірі туралы жазылған, сюжеттік және композициялық тұтастықты сақтаған, тілі шұрайлы, образдары дараланған шығарма десек жаңсақ кетпеген болар едік.

Әрине, мұнда Ф.Достоевскийдің «Обиженные и оскорбленные» атты повесіндегі кейіпкерлердің ұқсас тұстары бар екенін айта кеткен жөн.

Чехов өзінің шығармаларын бүркеншек атпен жариялағанды жақсы көрген. Оның 50-ге жуық бүркеншек аты болған. Соның ішінде ең танымалы Антоше Чехонте болған. Ал Ілиястың еңбектері «Оқшау сөз», «Шашауша», «Әзіл-оспақ» рубрикаларымен жарыққа шықса, өлеңдері мен әңгіме-повестерін, көбінесе, Матай, Құйқалық,

Балгер, Таңқыбай, Жа-жа, Сақа, Ағын, Салпаңқұлақ сияқты бүркеншек аттарымен шығаратын. Сонымен қатар, Ілияс Жансүгіров шығармаларына тақырыбы мен мазмұнына сәйкес орынды да ұтқыр атау таба білу шеберлігі ерекше екендігін атау қажет. Әр өлең, повесть-әңгімеге жақсы тақырып қою да оңай іс емес. Ол оқырманды туындыға тарту үшін де, сонымен бірге, тақырып атының қысқа, қарапайым, образды, күлкілі, идеясына лайықты, астарлы болуымен оқырманды қызықтырады. Бұл жағынан келгенде Ілияс алдына жан салмайтын болса, Чеховта әңгімеге тақырып қою жағынан Ілияспен ұқсас.

Ілияс сонымен бірге өз халқының ішінде талабы бар, болашағынан үміт күттірер бауыр-інілеріне ерекше қамқор болған жан. Сондай інілерінің бірі – Болатхан Тәшенов. Оның бойындағы талап-талғамын ескеріп, оны Мәскеудегі Түсті металл институтына оқуға түсіріп, әрдайым эссе - хат жазып, бағыт-бағдар беріп отырған. Эпистолярлық қара сөзбен жазылған жанрдағы туындысынан халқының болашақтағы үлкен биіктерге шығатынын, қазақ жұртының ешбір елден кем еместігін, ол үшін бірінші кезекте оқу-білім керек екенін әрдайым еске салып отырады.

Орыс классигі Чеховке келсек, ол да 100 жыл бұрын өз бауырына хат жазады. Маскүнемдікке салынған дарынды суретші рухани құлдырауға ұшырағанын көріп, оны осы жаман жолдан құтқаруға көп күш салады. Антон Павлович Чехов бауырының бұл әлсіздігін білген, әрқашан уайымдап, Николайдың өз дарынын жерлеп жүргеніне налыған екен. Ол: «Орыстың дарыны құрып барады, бұл тектен-текке емес» деп жазады. Оның өмір салтына қарны ашатынын айтып, оңдағысы келген. Бірқатар хаттарының ішінде Антон өзекті тақырыпты қозғап, ащы болса да, шындықты айтады. Әрбіріміз маскүнемдікке салынбасақ та, «мені ешкім түсінбейді» деп торығуды бастан кешіруіміз мүмкін.

«Сен жиі зарыңды айтатынсың. «Мені ешкім түсінбейді!» деумен келесің. Мұндай жағдайды бастан өткерген Гете де, Ньютон да зарын төкпеген еді... Сені бәрі де түсінеді... Ал өзіңді-өзің түсіне алмай жүруіңе өзгелер кінәлі емес...

Сенің жақын бауырың ретінде бар қайғы-зарыңды түсінемін. Сенің жақсы қасиеттеріңді де жазбай танимын, құрмет тұтамын. Ал егер сенбесең, дәлелдеп-ақ берейін. Меніңше, сен өте қайырымды адамсың, эгоист емессің, соңғы тиыныңмен де бөлісе аласың, шынайысың, көреалмаушылық пен қызғаныштан адасың, қарапайымсың, адамдар мен жануарларды аяйсың, залым емессің, кекшіл емессің, өзгеге оңай сенесің... Сен дарындысың, бұл қасиет өзгелерде жоқ. Бұл дарының сені миллиондаған адамнан биік қояды, ал әлемде 2 000 000 адам болса, соның ішінде біреуі ғана дарынды суретші...

Сол дарының сені әлемі бөтен бір жағдайға апарады. Сен тіпті бақа немесе бүйі болсаң да, сенің сол дарындылығың үшін бәрі құрметтейтін еді. Сенде бір ғана кемшілік бар. Сол кемшілік сенің қайғыңды, қате тұжырымыңды тудырып отыр. Бұл – сенің тым тәрбиесіздігің. Кешір, әрине, бірақ veritas magis amicitiae... Өмірдің өз талаптары мен заңдылықтары бар... Зиялылар қауымында өзіңді судағы балықтай сезіну үшін әрбір адам ең бірінші кезекте тәрбиелі бола білуі керек...

Дарындылығың сені осы зиялылар қауымына алып келді. Бірақ, сен бұл ортадан безіп кеткің келеді.

Сен сол зиялылар қауымы мен vis-a-vis тұрғындарының ортасында қалбалақтап жүрсің... Ауылдың көң иісімен өскен адамға бұл қиын, өте қиын, деп жазады жазушы інісіне.

Ілияс та өз бауырына жаны ашып, Мәскеуде маскүнемдер мен жезөкшелерден алыс жүруін еске салып отырады. Онда барып оқығандағы мақсат – жақсы білім алып, еліне оралып, халқына қалтықсыз қызмет қылуын қалайды.

Әрі-беріден соң Чехов деген жеке адам, жазушы ғана емес көркемдік ойдың жаңа сатысы, әдебиеттегі үлкен бір сарқылмас арна болып елестейді. Осы арна қазақтың жаңа ғана қаз тұра бастаған прозасына Ілияс Жансүгіров бейнесінде келді. Біз Ілиясты қазақтың Чехові деп мақтанышпен атай аламыз. Бірақ бұл сөзден Ілияс Жансүгіров Чеховке жалаң еліктеуші немесе Чеховтің қазақша көшірмесі деген ұғым тумаса керек.

Чехов ұлылығының бір сыры — оған ешкім тікелей, жалаң еліктей алмайды. Чеховке ұқсады деген жазушыларымыз — Чеховтің көркемдік, эстетикалық принципін ұстанады.

Чехов біздің бүгінгі әдеби тәжірибемізге де үлкен ықпал жасауда. Ауыл шаруашылығы, өндіріс туралы романдардың жасанды, дайын конструкциясын сындыруда схематизм мен штамптан арылуда Чехов өнегесінің орны ерекше. Өйткені, ол өмір құбылыстарын автор қиялында дайын тұрған шығарманың сюжеттік заңына иіп әкелген жоқ, әрқашан оқиғаның дамуын өмірдің өз логикасына бағындырды. Жұрт күнде көріп аңғармай жүрген нәрселердің ерекше сырын аша білді. Сөйтіп, ол жазушы көзі көре білсе — өмір деген дүниенің түпсіз терең екенін, оның алуан түрлі сарқылмас сыры барын көрсетіп кетті.

Ал, Ілияс Мәскеуде оқуда жүрген тұста оның өлең мен прозалық туындыларын жазуда Михаил Кольцов өз әсерін тигізгенін айта кеткен жөн. Ол Ілияспен тұстас, замандас, оның тағдырына тағдыры ұқсас Михаил Кольцов әңгімесін жазардан бұрын оны кеңінен пысықтап әр адаммен ерінбей – жалықпай әңгімелесіп, ақиқатына жетіп жазды. Тіпті, таксист өмірін танып-білу үшін оншақты күн таксист болғандығын өз замандастары растайды.

Ілияс та бұл әдеттен ада емес. Оның әр өлең мен әңгіме, повесін жазардан бұрын оған тыңғылықты дайындықпен келетінін шығармаларынан айқын аңғаруға болады.Ол үшін қай жерде болмасын қолы қалт еткенде, қасындағы серіктеріне әңгіме айтқызып өзі де соған қызу қатысып отырады.

Жай айта салу емес, оған үлкен мән беріп, майын тамыза көріктендіре айтқанды жөн көреді, ал өзімен әңгімелескен адамдардан естігендерінің ішінен қызықтысын, шұрайлысын әр деталіне дейін анықтап сұрап, өзінің жазар әңгімесіне де, повесіне арқау етеді. Бұл жөнінде елге танымал әртіс Қанабек Байсейітов Ілиястың шығармашылық машығын сөз еткен уақытта: «Әркім өзі білетін қызықты әңгімесін айтсын, ал әңгіме білмейтіндер, өзінің басынан өткен ең қызықты оқиғасын айтып берсін...» деген ұсынысын еске алады. Өзі айтып берген бір қанды оқиға Ілиясты да қатты түршіктіріпті. «Кейін сол менің айтқандарымның негізінде «Қожабек нәшәндік» деген әңгіме жазды. Ол басылып шықты да, бірақ соңғы бес томдық шығармалар жинағына кірген жоқ. Ол кісінің жазуына қарағанда менің айтқандарымның біразы өмір

шындығына ұқсас шыққан–ау деп ойлап қалам»,- деп шығарма арқауына айналған әңгімені еске алады.

Мәселен, Ілиястың «Жалаңаш жиналыс» әңгімесі Михаил Кольцовтың «Баня» деген сықақ әңгімесімен өте ұқсас келеді.

І. Жансүгіровтің «Жалаңаш жиылыс» сатиралық әңгімесінде: «Ширетте тұрған кісі қандай кең пейілді келеді: арық қойдай тырысып, баз біреумен ұрысып, баз біреумен жұлысып, теріміз тарылып, өзіміз жарылып кеткендей тұрмыз. Сіркеміз су көтермейді. Тек жуықтап кеткен адамға, бақырауық түйедей баж ете каламыз. Тіршілік түбі тартыс қой, адам өз тесігіне таласады да...

Михаил Кольцовтың «Банясында» да осы сюжет айна қатесіз суреттелген. Нөпір халықтың ішінде пысықайлардың кезексіз кіруі, оларды көрген ел бір-біріне дауыс көтеріп, дауласуы – шынайы суреттелген.

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні - қалай болғанда да моншасыз еш нәрсе маңызды емес. Кішігірім болса да оның адам өмірі үшін өте маңызды екені айқын. Ілияста да Михайл Кольцовта да осы жайт анық көрсетіледі.

Халқымыздың құт-береке дарыған, ежелден ақындық, батырлық, даналық мекені Жетісу өлкесінің перзенті Ілиястың көкірегіне жас күнінен бастап ән мен жырдың, өлең мен күйдің небір асыл нұсқалары ұялаған. Табиғатынан дарынды жаратылған зерек бала ел даналығы дариясында еркін жүзіп, уызға жарып, асыл байлықты бойына сіңіре білген.

Ілияс Жансүгіров творчествосының сан қырлы стильдік жағынан өзіне ғана тән ерекшеліктері, характер сомдауы, оқиға іріктеу, оны қиыстыру шеберліктері, өмір шындығынан көркемдік шындық жасау ұсталығы, тіл байлығы ешкімге ұқсамайды. 1909 жылдан бері жарыққа шыққан «Күзгі гүлге», "Әнші апама" деген өлеңнен бастап, 1920 жылдарға дейінгі "Жетісу суреттері", "Ағынды менің Ақсуым" деген өлеңдеріне дейінгі аралықтағы поэзиясы туған жердің сұлу сазды бейнелері, Жетісу жерінің әр түрлі табиғаты көзге ыстық, көңілге жылу ұялатады. Олар қазақ қауымының, қалың оқырманның ойына ой, сезіміне сезім қосады, қиялына қанат бітіреді, эстетикалық ләззат беріп, гуманистік, адамгершілік идеяларды толғайды. Сол "Жетісу суреттерін" жазарға дейінгі кезең қандай еді?...

Бұл сұрақ кез-келген адамның көңілін сан-саққа жүгіртіп, түрлі әсерге жетелейді. Ия, бұл классикалық туындының шығуы, миллиондаған адамның жүрек қылын шерткені де жасырын емес.

Жастық шағында Ілиястың қиял, арман толқулары, ауыл көріністері, табиғат суреттері ақынның нәзік жүрегін қозғап, тіліне ұйқасты сөздер оралып, өлең шығара бастауы шамамен 14 жастан басталады. Күнде көріп жүрген айт пен тойдағы өлең-жыр, айтыс, жыршылар төгілтіп айтатын қисса қанша қызық болғанмен, оның жас қиялына ерекше әсер етіп, орасан зор ықпал жасаған Абайдың лирикалық туындылары еді. Әсіресе оның ең алғаш қолына түскен Абайдың «Жазғытұры» өлеңі оған жай таптырмайды. Әуелде дос-жаран, құрбы-құрдасқа әзіл-сықақ өлеңді бірден ауызша айтып тастайтын, кейін өзі де өлең шығарып, ақындық әлеміне ерте бет бұрады.

Оның үстіне хат танитын болғандықтан, шағатай тілдеріндегі

кітаптарды жинайтын, аңыз-ертегілерді, батырлық жырларды, тарихи оқиғаларды, әңгіме-шежірелерді жақсы білетін, көкірегі ояу, көзі ашық, әр түрлі өнерді ұстаған әңгімеші, домбырашы, ұста, көшелі Жансүгір анасынан ерте қалған Ілиясты жетімсіретпей, еркелетіп, жақсы үлгі көрсетіп, әдебиетке жақын етіп тәрбиелеп өсіреді. Өз үйінде әкесінен хат танығандықтан, одан соң молда алдын көрген Ілияс біраз уақыт Қарағаш деген жердегі татар үлгісіндегі мектептен оқып, әр түрлі пәндерден сабақ алады.

Ілияс шығармашылығындағы қайнар бұлақтың тағы бір көзі - орыс әдебиеті. Бұл бұлақтан ақын әуелі Абай арқылы нәр алса, кейін орысша түп нұсқалардың өзінен оқып-сусындайтын болды.

Мектепте Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Крылов, Державин өлеңдерін оқып, толық түсінбесе де, оның ішкі мазмұнына үңіле бастайды. Оған мектепте орыс тілін үйреткен Барлыбек Сырттанов еді. Кейін отызыншы жылдары Пушкин шығармаларымен көбірек шұғылдана отырып, Лермонтов, сияқты ақындардың да өлеңдерінен аз-кем аударады. Онда лирик ақындардың туған жерге деген ынтықтығы мен сағынышы, көркемдігі мен поэтикасы ақын жүрегіне өзіндік із қалдырғанын өлең жолдарынан аңғара аламыз. Бұдан кейін сананы тұрмыс билеп, шаруа күйттеп, тіршілік қарбаласына араласып кетеді.

Ілияс поэзиясындағы мөлдір арнаның бірі — табиғат лирикасы екені әмбеге аян. Туған жерін, елінің тау-тасын, өзен-көлін беріле сүйген шынайы ақын қоршаған ортаның ғажап сұлулығынан нәр алып, сан алуан бояулы буырқанған ғажап суреттер салды. Бұлардың ішінде нақты географиялық мекен-жайы танылатын - «Ағынды менің Ақсуым» туындысы.

Табиғаттың бір сәттегі көрінісін бейнелейтін «Ақшам», «Бұлт», «Желді күн», «Жазғы таң», құбылысты көз алдыңа әкелетін («Жауында», «Жел», «Тас» секілді өлеңдердің сан алуан үлгілері бар. Натюрморт, этюд, эскиз сипатындағы туындыларында астарлы ой, символдық бейне, ишарат образдар толымды идеяларға жетелейді, көп мағыналы сарын-әуездерді тудырады.

Ал “Жетісу суреттері» өлеңіне көңіл қойсақ, оның ішіндегі жазылған түп деректер мен оқиғалардың бірқатары архив материалдарынан алынған. Туған жер қанша ыстық болса, оның шүйгінін, сұлу мекенін, жат жұрттықтар аяусыз талап, асты-үстін иемденіп жатқаны жанына ауыр салмақ түсіреді, көңіліне кірбің ұялатады, өйткені туған жердің келбеті, болмысы ақын жүрегіне жақын. Мәселен, “Жетісуда жер мол” дегенге бүкіл Ресей дүрлігіп, осы жаққа көше бастайды. Орыс жаулап алған күннен өз бетімен Жетісуға шұбыра көшіп жатқан крестьян келімсектері сеңдей соғылысады. Сөйтіп, Жетісуды орыс жаулағанда алдымен ең сулы, жайлы жерге орыс қалалары салынады. Одан қалғаны тараншы, дүңген секілді халыққа беріледі. Одан қалған жақсы жер жылдан – жылға қазынаға алынып, Ресейден көшірілген келімсекке беріледі. Міне, сондықтан баяғы көшпелі қазақ – қырғыз әлі көшпелі болып, егін салып отыра алмай, өз жері мен суына өгей болады. Келімсектерге өкімет “өзің сүйген жеріңе отыра бер” дегенге, бұлар өз беттерімен қазақтың даяр тұрған, жайлы жайлауына басып қоныстанды. Судың ең көмейіне қала салынды. Тоған, егіндіктің тәуірлері қазақ қолынан

тартып алынды. Жер-судан айырылған қазақ кедейленіп, аяқты малдың өрісі тарылды. Егінші боп күн көруге жайлы жері, суы жаттың қолына кетті. Әлгі келімсектерге малай болды. Мұның үстіне әр жерден базар ашылып, ел ішіне саудагер, алыпсатар толып, «қазақ шаруашылығы жаншылды» деген деректерден Жетісу жерінің талан-таражға түскенін аңғаруға болады. Бұл жайт Ілиястың «Жетісу суреттерінде» символ, емеурін, жасырын бейнеде көрсетіліп, әр бөлімдерінде орын алған.

Бұл мәселе ақынның «Дала» поэмасында да кездеседі. Ақын тарихи деректі өзіне тән шеберлікпен көрсетеді. Оны құрғақ сөзбен айта салмай, Тарих шалдың аузымен айтқызады. Ол Қорқыт ата сияқты ұзақ ғұмыр кешкен қария. Қазақ халқының 300 жылдық тарихын негізгі өзек етіп алып, оны көпті көрген атаның айтуымен бүкіл тарихты алдыға жайып салады. Негізінен, Ілияс Жансүгіровтің архив материалының үштен бір бөлігі қазіргі кезеңге дейін жарық көрген шығармаларының түп дерегі, жазылу жайының күретамыры. 15–ке тарта қалың бумаларда (папкаларда) Ілиястың өз қолымен жазған 12 қойын кітапшалары мен дәптерлері жатыр. Оны ақтарып, оқып қараған адамға әлі де талай тың деректер жатқаны сөзсіз.

"Жетісу суреттері" өлеңі Ілиястың ең айшықты шығармаларының бірі екендігін майталман әдебиетшілер әлдеқашан мойындаған. Өз тұсында академик Мұхтар Әуезов бұл шығарманы бағалап былай деген еді: «Мен Ілиясты бұрын білуші едім, өлеңдерін оқып жүретінмін. Бірақ оның шын мағынасында дарынды ақын екенін мойындағаным сол - "Жетісу суреттері" өлеңін оқығаннан кейін» деп жүрек жарды көңілін білдіреді.

"Жетісу суреттерінде" ақын 52 тіршілік иесін атап өтеді. Өлең жолдары былай келеді:

«...Мінеки, Алатауға біткен торғай:

Қара, боз, суық, бұқпас, сипті, шымшық,

Шапшақай, майлық, маубасбұқа, шөже,

Тоқылдақ, сан-сапалақ атаулысы...»

Ал аң атаулыдан: сілеусін, ілбіс, ау, бұғы, бұлан, қасқыр, шибөрі, қарсақ, сусар, бұлғын, жанат, таутеке, арқар, қарақұйрық, суыр, марал т.б. болса, жыртқыш құстардың ішінде, тазқара, балтажұмар, құмай, жұртшы, су бүркіт, лашын, тұйғын, тұнжыр, тынар, мықи, ителгі, бәрпі, қырғи, тұрымтай, бидайық, бүркіт, тығанақ тағы басқа да құстар мен қазірде ұмыт болған ағаш-шөптердің атаулары өлеңде ерекше жарасым тауып, табиғи түрде орын тепкен.

«... Долана, ұшқат, шетен, ырғай, арша,

Ақ сасық, қызыл қайың, барша шынар.

Шырғанақ, сөңке, терек, сөгет, емен,

Үйеңкі, сырғай, балғын, тораңғылар,

Сарыағаш, қойқарақат, жиде, шетен,

Тобылғы, түйеқұйрық бауыр құрттар,

Қараған, бозқараған, шеңгел, шілік,

Сықылды ағаштардың талайы бар.... - деп Жетісудың бай, шүйгін табиғатын жырға қосады.

Тегінде, "Жетісу суреттері", «Жалпы сын», «Тау суреті», «Жетісуда су суреті», «Жетісу жәндігі», «Жер түгі» тәрізді бес бөлімнен, 333 жолдан тұратын көлемді туынды. Бұл шығарма асқан шебердің қолынан шыққан, құлпырып жайнаған, ерекше жазылған қазақ поэзиясындағы еш қайталанбас

құнды туынды екеніне күмән жоқ.

Шашыранды туындылар емес, ақын табиғат пен адам байланысының диалектикасын көрсететін шығармалар шоғырын, өлеңдер циклын дүниеге әкеледі. Бұлардың ішінде балалар талғамын ескеріп жазылған, ырғақты, сөздері ойнақы, жаттауға оңай, тақпақ үлгісіндегі «Жазғытұрым», «Жазғы шілде», «Күз» (1923) өлеңдерінде жыл мезгілдері, табиғаттағы өзгерістер еңбек әрекеттерімен сабақтас бейнеленеді.

Табиғат суреттері, адам портреттері, мінез қалыптарын ашуда жазушы реалистік биікке көтерілді. Юморлық, сатиралық кейіптеулерде, Жетісу жерін бейнелеуде көркемдік қуат бар. Жазушының суреткерлік күші барымта, жұт сценаларын, билер дауы, молдалар айтысын, жұмысшылар ортасын бейнелеуден жақсы көрінеді.

Германияның ұлы ақыны және ең керемет ойшылдарының бірі Иоганн Вольфганг Гётенің есімі адамзат мақтан тұтатын ең үздік есімдер қатарына жатады. Оның өмірі мен шығармашылығы феодалдық, дворяндық-монархиялық Европаны буржуазиялық-капиталистік Европаға өзгерткен соғыстар мен революциялар катаклизмімен тығыз байланысты.

Жеңіске жету риясыздығы емес, керісінше, барлық мүмкін жолдармен және тәсілдермен шындықты қоймай іздестіру, шындық үшін күресу – Гётенің жан-жақтылығын істе көрсетті. Гёте поэзия туралы пайымдауында: «Әлем қаншалықты ұлы және бай, өмір қаншалықты көп қырлы. Менің өлеңдерімнің бәрі жағдайдан туған. Олар шындықтан шабыт алған, соған негізделген, соған құштарланған» – депті. Оның түрлі әдебиет жанрлары мен ғылыми пәндерге жүгінуі әрдайым мазалаған сұрақтардың шешімін табуға ұмтылысымен тығыз байланысты: жоғарғы мақсатқа ғана ұмтылып, адам қалайша өмір сүру керек?

«Шексіз, дыбыссыз сөйлейтін табиғатпен қарым-қатынасқа түсе отырып», оның «ашық құпияларын» құмарта түсініп, Гёте адамзаттың тарихи тұрмысының «жұмбағын» шешуге де ұмтылды.

Ілияс Жансүгіровтің өмірі де осындай қайшылықтан тұрады.

Гёте жастық шағынан өмірінің соңына дейін қарапайым халқын жан-тәнімен сүйді, оның еңбегін, күші мен адамгершілік қуатын құрметтеді. Халық арасындағы кемістік пен мардымсыздықтың ешқайсысы оны тоқтата алмады. Ол адам бойындағы пасық неміс болмысынан, ажырамас кедейлік пен құлдық әсерінен болған бөгде, жаман қылықтардан дұрыс түйін таба білді. Гёте шаруа, орманшы, кенші сияқты қарапайым адамдардың еңбек және отбасылық өмірін бақылауды жақсы көрді. Гёте сауаты ашылмаған қарапайым халықтан өзінің жоғары екендігін ұмытпаған Вольтердей емес, ол үшін халық абстрактілі түсінік болған жоқ. Осылайша халықпен, оның өмірлік қызығушылығымен, қуанышымен және қайғысымен өзара пікірлесу Гётенің рухани демократизмінің, жоғары гуманизмге толы бүкіл шығармашылығының және қоғамдық-саяси қызметінің берік негізі болды. Осыдан болар, Гретхен (Фауст) мен Клерхен (Эгмонт), Марианна (Вильгельм Мейстер), Филимон мен Бавкида (Фаусттың екінші бөлімінің 5-көрінісі) сияқты тартымды және әсерлі кейіпкерлер – халық арасынан шыққан. Олардың бәрі мейірімсіз қанаушыларға тап болып, құриды. Ұлы ақын басынан

Ілияс Жансүгіров

өткерген трагедиялық концепция осындай.

Сонда да «Фаустты» жаратушының бойында жарқын болашаққа деген сенім («Азат жерде халық та азат») жоғалмады.

Вольфганг Гетенің «Фауст» шығармасын ұзақ уақыт бойы жазса, Ілияс та «Күйшіні» жазуға көп уақыт бөледі. Сондықтан болар Фаусттың өмірі көбіне Ілиястың «Күй» поэмасындағы Молықбай күйшімен ұқсас. Ілияс қарапайым халықтың ортасынан шыққан Молықбайдың патша өкіметі тұсындағы мейірімсіз қанаушы жаққа тап болып, артынан Совет өкіметі құрылғанда, сол билік өкілдерінің әрекетінен өзі де, өнері де құриды. Ұлы күйшінің басынан өткерген трагедиялық концепция осындай болса, Фаустың жайы да, тағдыры осындай болды. Екі суреткер де қоғамның сұрықсыз дертінен мерт болады.

Бірақ олардың мақсаты – халық үшін еш өкінішсіз, іштей өзін құрбандыққа шалу болды.

«Шексіз, дыбыссыз сөйлейтін табиғатпен етене жақын бола отырып», оның «ашық құпияларын» түсінуге құмартып, Ілияс та, Гёте де адамзаттың «жұмбағын» шешуге ұмтылды.

РЕЗЮМЕ

Сходства и поиски в творчестве Ильяса Жансугурова с мировой литературой.

Тұяқбаев М.
Салходжаев С.
«Әзірет Сұлтан» мемлекеттік
тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК
Түркістан облысы, Түркістан қ.

«ПРАНА ШАРЛАРЫ» ДЕГЕНІМІЗ НЕ?

Атақты офтальмолог ғалым Э.Р. Мулдашев бүкіл дүние жүзін аралап табиғат пен адамзат тарихындағы ғажайыптарды, қасиетті жерлерді зерттеп үздіксіз мақалалар жариялап келе жатқаны белгілі. Ол кісі үнді йогтары, Мысыр пирамидалары, Гималайдағы Қайлас тауы мен Шамбала құпиясы, Грекия, Крит аралдарындағы Микен мәдениетінің құпиялары жайлы өзі ұйымдастырған экспедиция жұмыстарының есебінде әңгімелеп келеді.

1998 жылы Гималайға жасаған кезекті сапарында ондағы йогтардың бірнеше рет «прана» немесе «өмірлік қуат» жайлы айтып бергенін жазады [1].

Мұнда ол йогтардың «Жер шарында Прана сақталатын орындар бар» деп оларды «болашақтың қақпалары» деп атағанын келтіреді. Сонымен бірге, өзінің прана шарларын алғаш рет Мысырда байқағанын, ондағы Хефрен (Хеопс) пирамидасында фотоаппарат қана емес видеокамераға да прана шарларын түсіргенін әңгімелейді. Сөзінің қорытындысында бұл шарлардың негізінен адамдар зиарат ететін жерлерде, ғибадатханалардың ішінде, саркофагтар мен пирамидалардың ішінде кездесетінін және олардың бірінің ішіне бірі орналасқан төрт сферадан (тұйық шеңбер) тұратынын айтады.

Э.Р. Мулдашев прана шарларының адам денесінің материалдық жағдайдан энергетикалық жағдайға өткен түрі деп тұжырымдайды, яғни қайтыс болған адамның энергиясы прана шарына айналып жердегі өмірін әрі қарай жалғастырады.

Тағы бір мақаласында Э.Р. Мулдашев «прана» сөзі санскрит тілінде (көне үнді тілі) «өмір», «дем алу» деген мағына беретінін келтіреді [2]. Ендігі бір еңбегінде ғалым Мысыр ескерткіштеріндегі фрескалық суреттерде ежелгі құдайларының төбесіне шарларды бейнелейтінін еске алады. Біз бұған қосымша православтық орыс иконаларында да Құдай ана мен Христостың басын ақ шармен қоршап қоятынын, Буддизм (Ламаизм) құдайларының басын да шармен қоршайтынын, тіпті католиктердің де Римдегі Санта-Мария Маджоре шіркеуіндегі мозаикада Авраам, Сарра мен үш періштілердің бастары да ақ шармен қоршалғанын келтіреміз (иллюстрацияны қараңыз) [3].

Э.Р. Мулдашевтің прана шарлары жайлы пікірлерін қолдай отырып мұндай шарлардың барлық елдерде, негізінен мазарлар мен зиарат орындарында кездесетінін айтпақпыз. Біздің қолымызда да прана шарлары түсіп қалған көптеген фотосурет сақталған, әрине біз оларды арнайы

Хеопас (Хефрен) Фараонның қайығы.

«Саманилер» кесенесі күндізгі көрініс.

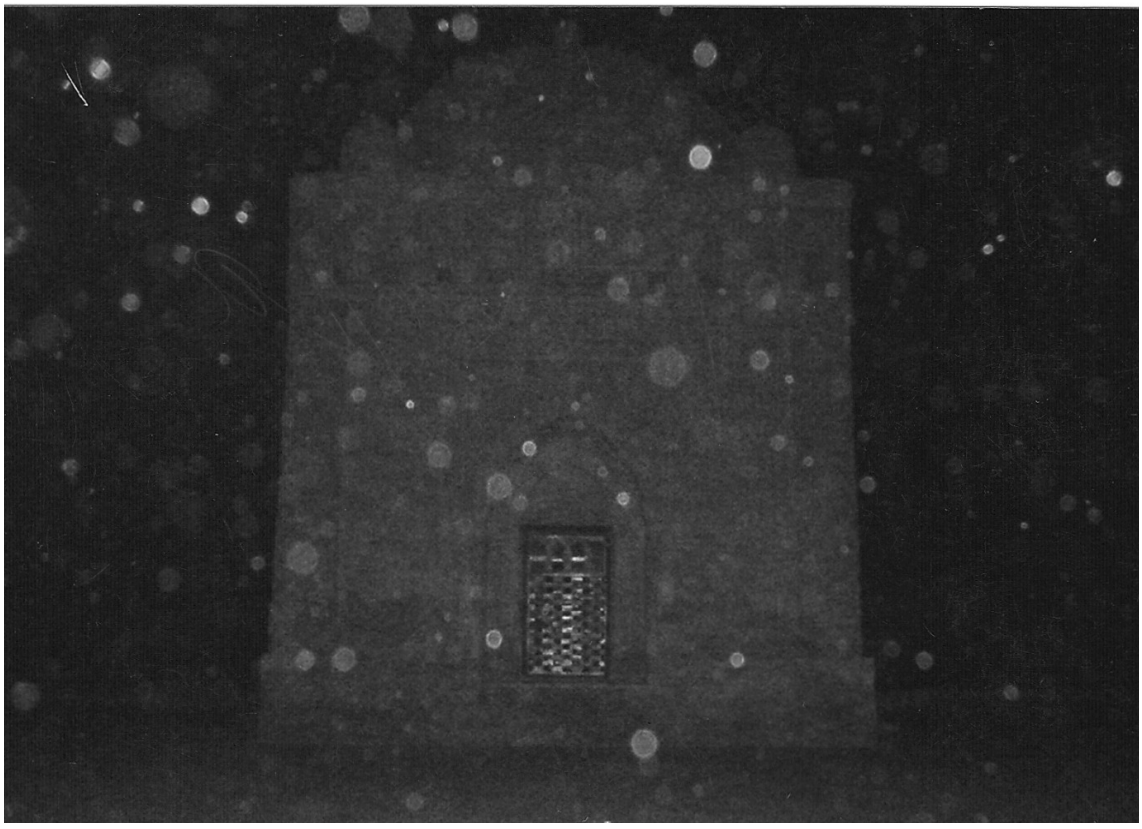

Саманилер кесенесі түнгі көрініс

Әзірет Сұлтан қорық-музейі аумағының түнгі көрінісі

түсіргеніміз жоқ. Фотосуреттер іс-сапар, археологиялық қазба, естелікке фотоға түсу т.б. барысында, тіпті той-томалақ кезінде түскен фотобейнелер жинағы болып табылады. Прана шарларын Мысырға 2005ж. жасаған іс сапарымызда алғаш рет байқадық. Мұнда олар Хефрен пирамидасының іші-сыртында, Сфинкс ескерткіші алдында, Каирдегі барлық мешіттер, кесенелер мен мазарат үстіне салынған құрылыстар ішінде, тіпті алғашқы христиандар-коптылардың шіркеулері мен Рим императоры Траянның колоннасы жанындағы өте ежелден келе жатқан жер астындағы үңгір тектес сағаналарда да түсірген барлық фотосуреттерде кездеседі.

Ал, өзімізге келсек, Әзірет Сұлтан, Рабия Сұлтан бегім кесенелері алдында, Жүсіп ата кесенесі іші-сыртында, Өзбекстандағы Чор-бакр мазары мен кесенелерінде және Бұхарадағы Исмаил Самани кесенесінде түсіп қалған прана шарларын байқадық. Мұндай шарлар қаламыздағы бір үлкен тойхана мен кафенің ішінде түсірген фотоларда да бар, яғни, бұл құрылыстар көне мазараттың үстіне салынған. Бір байқағанымыз, прана шарлары алысқа жылжымайды, иесі жерленген мола, кесене, қабір басында қалқып жүреді. Тек, Жүсіп ата мен Саманилер кесенелерінде олардың бір жерге тығыз жинақталғанын байқадық. Жүсіп ата кесенесінің өзі де, айналасы да бұрын аса үлкен XII ғ. бері келе жатқан мазарат болған, ал, Саманилер кесенесінің айналасы да бұрын үлкен мазарат болып, бүгіндері олар тегістеліп, жолдар салынып, саябақ егілген, сірә, әруақтар (прана шарлары) кесененің іші-сыртына қоныс тепкен болуы керек. «Әруақтар» деуіміздің себебі, «адам өлгенімен рухы, жаны өлмейді» дейді барлық діндерде. Біздіңше, бұл «прана шарлары» адам жанының демі таусылған соң денесінен бөлініп шыққан эфирлік материя (жеңіл, салмақсыз, денесіз) түріндегі бейнесі, ол жай көзге көрінбейді, бірақ техникалық құралдар (фотоаппарат, видеокамера т.б.) арқылы көруге болады. Үй аңдары (ит, мысық), тіпті үй жануарлары да оларды көріп, сезуі, олардан үркуі мүмкін. Мұндай қасиет алғашқы адамдарда (тас, қола ғасырларындағы) да болуы мүмкін, алайда, жайлы, тыныш, қауіпсіз тұрмыстан бұл қасиетін адамдар жоғалтқан.

Э.Р. Мулдашев «АиФ» апталық газетіне 2022 ж. берілген сұхбатында «прана шарлары» адамның ойын, пікірі мен тұжырымдарын оқып біліп, талдай алатын сияқты» - дей келе, өзінің Каирдегі Ресей елшілігінде оқыған лекциясында прана жайлы әңгімелегенін және цифрлы камера түсірген фотосуреттерде өзін прана шарларының қоршап тұрғаны бейнеленгенін айтады [4].

Бұған біздің айтарымыз Каирдегі Ресей елшілігі ежелден келе жатқан, бүгінде тегістеліп кеткен мазарат үстіне салынған болуы мүмкін. Біздің қолымызда жинақталған фотоларда олардың қазір де жұмыс істеп тұрған мейрамхана мен кафеде адамдармен бірге түсіп қалғанын көреміз, яғни, бұл құрылыстар ежелден келе жатқан мазарат үстіне салынған. Ал, Түркістанның басқа қалалардан тағы бір ерекшелігі – қала сонау ежелгі замандарда-ақ (б.з.д. IIIғ.-б.з. IV-V ғғ.) діни-рухани орталық болып (зардуши-зороастризм діні), VIII-IX ғғ. Ислам дінінің осы өлкедегі тұғырына айнала бастап, XII-XV ғғ. діңгегі болып

қалыптасқаны. Бұл құбылыс бүкіл Орталық Азия, Кавказ, Шыңжаң, Ауғанстан аймақтарынан адамдардың мұнда Ясауи бабамыздың қабіріне құлшылық, зиарат ету ағымын тудырды. Бабамыздың кесенесі мен айналасы ғана емес, жалпы Түркістан қаласы мен оның айналасы киелі, қасиетті жер деп танылды. Мұның көрінісін кіп-кішкене ортағасырлық Ескі Түркістан (88,7 га) қаласы мен оның айналасында (500-1000 га) 21 мазараттың орналасуынан байқаймыз. Бұл XX ғғ.-50-ші жылдарындағы қала картасында көрініс тапқан, ал қалаға жақын және темір жолдың батыс бетіндегі мазараттарды қоссақ олардың саны 50-ден асып кетеді. 1910 ж. санақта халқы 15 мыңнан сәл ғана асқан қалада мұнша мазараттың болуы ақылға сыймайды [5].

Мұндай құбылысты Түркістанның киелі жер болғандығынан, бабамызды әулие, пір деп таныған адамдардың осы қасиетті жерді бақилық мекен еткісі келіп «Топырағым Түркістаннан бұйырса» деп өсиет қалдырғанынан деп қана түсіндіре аламыз, яғни, бұл мазараттарда Ясауи ілімі тараған барлық аймақтардан әкелінген мұсылмандар жатыр деуге болады. Дегенмен, 1952 ж. картада белгіленген қаладағы 21 мазараттың барлығы дерлік бүгінде түрлі құрылыстардың астында қалып кеткен, бірен-сараны ғана аман тұр.

Ендігі айтпағымыз исламда «Миқат» деген сөз бар, бұл «Қажылық, зиарат қылудың басы, бұл жерде Қажылық етуші ихрамға еніп, ихрам киімін киуі тиіс» дегенді білдіреді [6]. Сауд Арабиясының оңтүстік-батыс шекарасындағы портты қала Джидданың екінші аты «Миқат» (Михат), яғни, қасиетті Қажылықтың басы, әрі қарайғы Мекке, Мәдина, Мина жазығы, Арафат тауы барлығы киелі Ихрам жерлері деп есептеледі, «Ихрам»-деп «Аңға шығуға тыйым салынған жер, қажылардың Мекке шаһарында болу уақыты, қажылық киім, жаман істерден бас тарту, ерекше ұрыптық тазалықта болуды»- айтады [7]. Яғни, бұл жерлерде адамдар ерекше әдепті, ұрыс-керістен, айқай-шудан ада болып, темекі, шарап сияқты бәледен аулақ жүруі тиіс.

Мұндай жердің Түркістан қаласында да болғанын А.И. Добромысловтың «Города Сыр-Дарьинской области. Чимкент, Туркестан» деген еңбегінен табамыз [8].

Мұндағы «О Туркестане и о владении к нему» деген бөлімде Түркістан қаласы мен оны қоршаған немесе жақын орналасқан елді мекендердің атауы мен қанша қашықтықта орналасқандығы көрсетілген. Олардың саны 13, атап келтірсек: Аққорған, Жаңақорған, Созақ, Қарнақ, Шобанақ, Оранғай, Баулық, Шаға, Ташанақ, Иқан, Отырар, Қарашық және Михат, сонымен бірге, бұл елді мекендердің Түркістаннан қанша қашықтықта орналасқандығы «верстамен» (1,06км) есептеліп берілген. Тек Михаттың ғана қашықтығы көрсетілмеген, яғни, ол қаланың ішінде орналасқан болып шығады. Жергілікті тұрғындар «Михат» деп кесененің айналасы мен Рабия Сұлтан бегім көшесінің екі бетін (қазіргі Керуен сарай, Сапар орталығы, Фараб кітапханасы, Ахмет Ясауи музейі, Ұлы дала орталығы т.б. ғимараттар орналасқан аймақ), Шихаб ад-дин Сарвар, Жамал Хұштадж, Құмшық ата, Әлқожа ата, Сұлтан Ибраһим жерленген жерлерді атағанын айтады, яғни, бұл жерлер зиарат етушілер үшін

де, басқалар үшін де «ихрам» жерлер, мұнда өте әдепті де инабатты болып жүрген жөн дегенді ескерткіміз келеді.

Бұл елді мекендер мен Михат жайлы деректі Ташкенттік сарт Нұр-Мұхаммедтің 1735 ж. Уфа каласында Орынбор экспедициясына бергені жайлы жазады А.И. Добромыслов.

Бұл жерлердің нағыз киелі жерлер екенінкесенегеқарама-қарсыжолүстінде түнде (2008 ж. жазда) фотоға түскен алты жасөспірім қыздарды қоршаған прана шарларының көптігінен байқаймыз. Қазір бұл жерлердің барлығы электр шамдарымен жарықтандырылған, дегенмен, қаракөлеңке тұстарда прана шарлары әлі де түсетіні анық.

Сөз соңында айтарымыз, киелі қаламыздың барлық топырағы қасиетті, кез-келген жерден жерленген мәйіт табылуы мүмкін, сондықтан рухани тазалық пен әдептілікті күнделікті өмірімізге серік қылып жастарды да, балаларды да соған тәрбиелейік демекпіз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. http://vudocs.exdat.com. 23.I.2012г.
2. https://dzen.ru.3.IV.2020г. Новое явление природы-Прана.
3. Мифологический словарь.М.,1990. Иллюстрации.
4. https://archive.aif.ru.20.XI.2022г.
5. Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. А.,1994.-С.267
6. Сафиуллина Р.Р. Мөселман терминологиясе сүзлеге. Словарь мусульманской терминологии. Казан, 2006. 34, 93-бб.
7. Бұл да сонда, 27, 85-бб.
8. Добромыслов А.И. Города Сыр-Дарьинской области. Чимкент, Туркестан.-Ташкент, 1912.-С.11.

РЕЗЮМЕ:
Термин «шары праны» обычно рассматривается в метафизическом и энергетическом контексте. Это понятие является частью практик, направленных на восприятие и контроль внутренней энергии человека.

Рахимғалиева К.М.
«Жаркент мешіті» сәулет-көркемөнер музейі
Жаркент қ.

«ЖАРКЕНТ МЕШІТІ» СӘУЛЕТ-КӨРКЕМӨНЕР МУЗЕЙІНІҢ ҒИМАРАТЫНДА БЕЙНЕЛЕНГЕН ӨРНЕКТЕР: ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ ЖҮЙЕЛЕУ

«Жаркент мешіті» сәулет-көркемөнер музейі 1887-1892 жылдары халықтан жиналған қаржыға салынып, кешен құрылысы екі кезеңмен жүргізілді. 1-ші кезең 1887 жылдан 1890 жылдарды қамтиды. Бірінші кезеңде мешіт ғимараты және басты кіру порталы салынды. Екінші кезеңде 1891 жылдан 1892 жылдар аралығында медресе ғимараты, дұға оқитын үй, қақпа-қоршаулар тұрғызылды. Қытайлық және Орта Азия сәулет өнері үлгісіндегі ескерткіш авторы Қытай сәулетшісі Хон Пик. Құрылыс композициясының кіндігі – ортадан салынған мешіт құрылысы. Қасбеті шығысқа қараған мешіттің негізгі құрылыс материалына Тянь-Шань қарағайы 122 ағаш бөрене бір-біріне шегесіз қырлана қойылған. Антаблименті ағашқа түсірген әсем оймышпен нақышталған. Ғимаратта өрнектердің басым бөлігі қытай, қазақ пен Орта Азия халықтарының ою-өрнектері, сонымен қатар әртүрлі діни (ислам, христиан, буддизм) өрнектер де кездеседі.

Халықтардың өзіне тән ерекшелігі бар сияқты өрнектерінде де айырмашылықтары баршылық. Бір емес бірнеше халықтың ою-өрнектері бір-бірімен ұштасып бейнеленген ерекше өнер туындысының бірі де бірегейі музейдің «Жұма залы» ғимараты. Мешіт жақтауларындағы сан-алуан өрнектер мен оюлар бір-бірімен сабақтасып, байланыстырылған. Мысалы, құсқанаты, қошқар мүйіз, табан, шынжара, балдақ, төртүшкіл, түйетабан, қолтықша сияқты қазақ халқының, Орта Азия халықтарының өсімдік текті, Қытай халқының айдаһар, фэникс, түйін, жолбарыс, тасбақа, пион, хризантема, лотос, қытай ақшалары, бұлт, су, диск тәрізді өрнектерімен әсемделген.

Ғимаратта бейнеленген түпнұсқа бояуымен сақталған бөлігіндегі нақыштарды, жалпы өрнектерін жан-жақты зерттеу жұмыстарын жүргізіп, жүйелеу тақырыптың өзектілігі болып табылады.

Біздің заманымыздан бұрынғы X-XII ғасырлардағы сақ, ғұн дәуірінде ыдыс-аяққа, киімге геометриялық, ғарыштық өрнектер қарапайым сызықтармен, табиғи бояулар арқылы салынды. Аң-құс, жан-жануарлардың реал бейнелері әр түрлі бұйымдарға, қола, темір, алтын сияқты металдарға салынды. Қаңлы-үйсін заманына келгенде (б.з.б I-III ғасырлар) геометриялық өрнектермен қоса хайуанаттардың, құстардың бейнесі абстракталып, стилденіп бейнеленді. VI-VIII ғасырларда Алтай мен Атырау аралығында Түрік қағанаты құрылды. Бұл кездің қолөнер туындылары мен өрнектері бұрынғы дәстүрді сақтай отырып, зооморфтық өрнектер ою сұлбасына айналып, аң мен жануарлар бейнесін тұспалдайтын абстракті өрнек болып қалыптасты [5; 144].

Музейде кездесетін өрнектер жайлы: Д.А. Владимирова Шығыс Азияның сәндік-қолданбалы өнері: символика және дәстүр; Тянь Хэ Дәстүрлі қытай ою-өрнектерінің семантикасы; Е.В. Песчанская Мин және Цин әулеттерінің киімдері мен зергерлік бұйымдарының қытайлық әсем ою-өрнектерінің зооморфты мотивтері; А.М. Решетов Қытай дәстүріндегі Феникс атты еңбектер жарық көрген.

Ғимаратта жақсылыққа бастайтын (благопожелательный) өрнектер көп тараған. Қытай мәдениетінде ою, ұлттық нақышта жақсылыққа бастайды деген оймен және ортаның толықтығын анықтап көрсетіп қана қоймай, барлық заттардың кемелдігін, адам болмысының рухани және материалдық салаларының барлығына енгізілген. Алғашқы «жақсылық бастауы» атауы ежелгі Қытайдың «Чжуан-цзы» трактатында кездеседі. Әл-ауқат пен тағдырдың жақсылығы деген мағынада келтірілсе, қытай тілінен тура аударсақ «бақытты қой» деген мағына береді. Ежелгі қытай халқы көшпелі өмір сүргендігін, отардағы семіз қойлар үлкен жетістік болып саналып, трактаттарда «бақыт, жақсылық» деп келтірілген. Уақыт өте келе «жақсылық бастауы» тіркесі бақыт, байлық, мансап, ұзақ ғұмыр, қуаныш мағыналарын біріктірсе, Конфуции мәдениетінде «шын бақыттың бес бастауы» деп келтіріліп, қытайдың өрнектерінің басты тақырыбы болды.

Киімдер мен әшекейлерге салынған жан жануарларға байланысты өрнектер тобында құстар, балық және жәндіктер бейнеленген. Қытай мифологиясында төрт тіршілік иелеріне үлкен мән берілген, олар: айдаһар, феникс, жолбарыс (кейде цилинь, қытай бірмүйіздері ауыстырады) және тасбақа [14; 173].

Кез-келген халық өнерінде адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынасты жеткізуге үлкен мән береді. Айналадағы дүние сәндік-қолданбалы өнерде (киім, зергерлік бұйымдар, заттар) әртүрлі өрнектер мен бейнелер түрінде бейнелейді [9].

Әр халықтың мәдениетінің бір бөлігі болып саналатын ою-өрнек өнері салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпты, халықтық философияны, дәстүрлі ойлау тәсілін, метафора мен ерекше эстетиканы бойына сіңірген [1]. Музейде орналасқан мінбер өзінің 130 жылдан астам уақыт бойы сақталған ерекше бояу үлгісімен көзге түседі. Ал енді осы мінберге бейнеленген бірнеше өрнек түрлеріне тоқтала кетсек:

Қазақ халқының тұрмысында текемет басу кезінде айшықтар арасында бұрышталып немесе үшбұрышталып келген қолтықша оюы түседі. Осы композициялық жүйенің өзінде бірнеше геометриялық өрнектер қолданылған бұл өрнекте түйін өрнегіне ұқсас болып келген [8].

Шығыс халықтарындағы түйінге ерекше назар аудару керек. Өркениет пайда болған кезде түйіндер шығысты ғана емес, басқа да алғашқы мәдениеттерде ойдың мағынасын жеткізу құралы болған. Мысалы, Қытай тіліндегі «түйін» сөзі «бата» сөзімен үйлеседі, сондықтан түйін қажетті мөлшерде, жеткілікті деңгейде қол жеткізуді, барлық нәрсенің ең бақытты кезімен байланыстырылған. Сәндік түйіндер пішінінің сұлулығымен және талғампаздығымен көз тартады. Түйіндер тұрғын үйді немесе киім элементтерін безендіреді, мықты одақ пен бірлікті білдіреді.

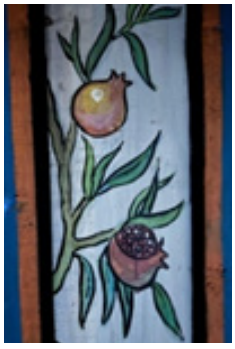

Анар өрнегі XV ғасырда Италияда шығыс өрнектері бойынша жасалған ауыр жібек, барқыт көйлек және төсеніш маталарында кездеседі. Кейінірек, XVI-XVII ғасырларда ол Еуропаға тарады, онда өрнек зығыр және мақта маталарында да бейнеленген. Қытайлық «анар» сөзі дыбыс жағынан «ұрпақтан ұрпаққа» деген сөзге ұқсас, сондықтан ою-өрнектерде анар ұрпақтардың көп болуын білдіреді. Анардың қабығы жарылып, жемістері шашылып бейнеленсе, «жүз ұл» мағынасын білдіреді. Сондай-ақ анар мен жүзім – «жемістердің атасы» деп аталады. Қасиетті Құранда бұл жемістерді Жәннаттықтардың жейтіні туралы айтылған.

«Ол екеуінде жемістер, құрма және анар бар» («Рахман» сүресі, 68-аят)

«Екеуінде де алуан түрлі жемістер, соның ішінде құрма мен анардың түр-түрі бар» («Уақиға» сүресі, 68-аят)

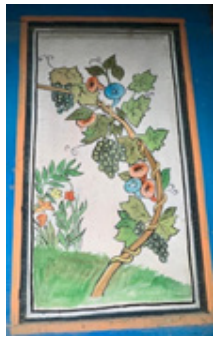

«...Сондай-ақ, жүзімнен бақтар және бір-біріне ұқсайтын, ұқсамайтын зәйтүн мен анар шығарамыз. Олардың жеміс салған және жемісі пісіп жетілген кезіне назар салыңдар...» («Әнғам» сүресі, 99-аят).

Анардың бұлай қасиетті Құранда бірнеше жерде айтылуы да тегіннен-тегін емес [6; 11-13]. Бүгінгі заманауи медицина зерттеулерінен анар жемісінің адам ағзасына тигізетін пайдасы зор екенін білсек те, ерте кезден-ақ Еуропа мен Шығыс елдерінде ғана емес, көптеген халықтардың өрнектерінен кездестіруге болады. Жүзім өрнегі азан шақыруға арналған мұнараларда көптеп кездеседі.

Гүлдерге байланысты өрнектер барлық халықтардың қолданбалы өнерінде бар, әрі терең мағыналы болып саналады. Олардың саны өте көп, солардың ішінде мешіт ғимаратында кездесетін бірнеше өрнектерге, жыл мезгілдерін білдіретін гүлдерге тоқтала кетсем: пион – көктемді, лотос – жазды, хризантема – күзді, шие немесе қара өрік қыс мезгілін білдіреді. Кескіндемеде бұл өсімдіктердің бейнелері өте шынайы, әрі әдемі болып суреттелсе, ал ою-өрнекте оларды бірден тану мүмкін емес [14; 173-178].

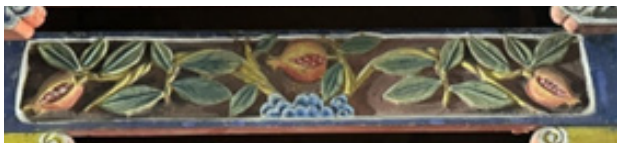

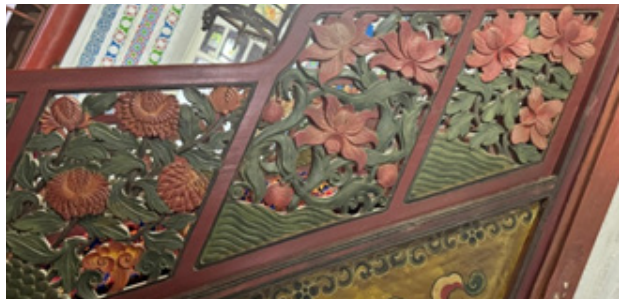

Шығыс Азия елдерінің көпшілігінде айдаһар бақыт символы болып саналады, себебі ол мәңгілік өмір сусынын таба алатын болған. Ежелгі Қытайдың әлем бейнесінде ЯН-ды бейнелейді, яғни, көбею, құнарлылық және белсенділік белгісі. Көптеген аңыз және ертегілерде айдаһар басым рөль ойнайды, ал бейнелеу өнері мен қолөнерде негізгі көрініште суреттеледі. Халық дәстүрі бойынша айдаһар қыста жер астында өмір сүрген, бірақ екінші айда аспанға көтеріліп найғазай ойнатып, жауын жаудырған. Көп жағдайларда толған айдың екінші күнінде отшашумен айдаһарға арналған «Айдаһар басын көтерді» атты мереке ұйымдастырылған.

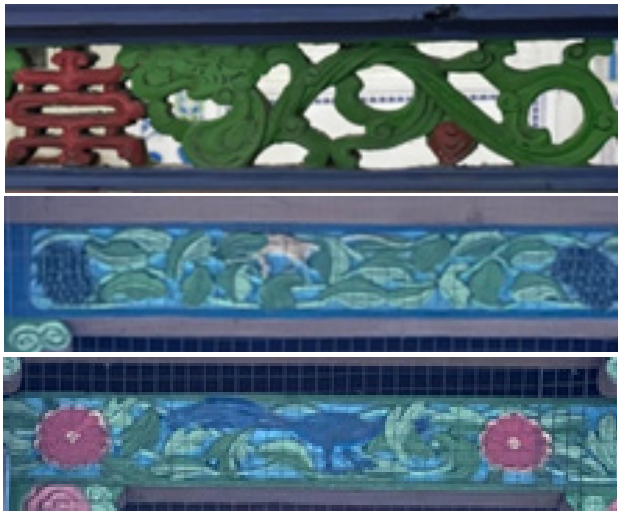

Музейде айдаһар бейнесі біртүсті, өсімдік сабақтары мен гүл бүршіктері арқылы бейнеленсе, ұлттық үлгіде мейірімділіктің белгісі болып саналатын фэникс пен батылдық, мықтылықты білдіретін жолбарыс бейнесі жапырақтар арасына салынып, шариғат бойынша еш қайшылық тудырмаған. Жоғарыда атап өткен жануарлардан басқа ұзақ өмір, күш және төзімнің символы болған тасбақа бейнесін «тасбақа қабығы» өрнегінен көруге болады [11; 184-189].

«Құс қанаты» оюына ұқсас жасалған бұл өрнектер мешіт сыртындағы бағандарға айнала қоршалып салынған. Құс қанаты – еркіндікті, азаттықты, бейбітшілікті білдіретін символ [3; 198].

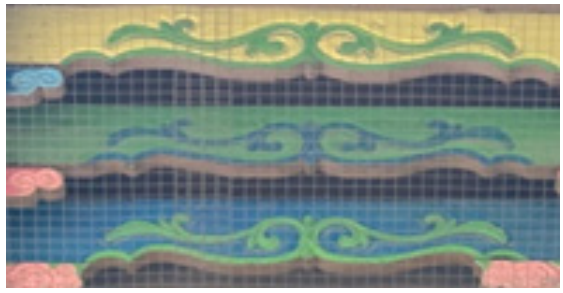

Түйетабан түйенің басқан ізін бейнелейтін күрделі ою-өрнек. Ол кейде «қарта», «қарға», «қызылайыр» ою-өрнегіне ұқсап, қатар тұрған S тәрізді екі сызық қатарласып қосылмайды, түйенің табанына ұқсас екі жарты сопақша дөңгеленіп келіп, кей жерлерде «табақ» өрнегі деп те атайды [13; 271].

Геометриялық фигуралар арасында төртбұрышты (балдақ, қармақ өрнегіне ұқсас), төртүшкіл және дискі көп кездеседі. Төртбұрышты өрнек қытай халқында ең көне үлгілердің бірі болып табылады, ол Инь-Шань әулетінің қола ыдыстарындағы найзағай ою-өрнегінен шыққан. Бір-бірімен байланыстырылған шексіз қысқа түзу сызықтардан тұрады. Сырттай өрнек «қайту» белгісіне ұқсайды. Бұл ауыл шаруашылығының көркеюіне әкелетін жаңбырдың белгісі ретінде қолданылған. Кейінірек, бұл үлгіні шексіз жалғастыра беруге болатындықтан, ол шексіздіктің оң коннотацияларымен байланысты болып, буддалық мағынада ұзақ уақыт кезеңін немесе қайта туылуды білдірді.

Бұл өрнек өте кең таралғандықтан жібекте, фарфор мен керамикалық бұйымдарда, ағаштарды ойғанда, сәулет өнерінде, т.б. көп қолданылған [11; 97-102].

Бір қарағанда бүркіт ұстаған қолдың білегіне киіліп тұратын жоғары басы жарты шығыр формасындағы бір-бірімен қосыла, шеңберге ілмелене келіп, күрделі өрнек түзейтін «балдақ» ою-өрнегіне, кейде «қармақ» өрнегіне де келеді.

Төртүшкіл өрнегі ғимаратты айнала қабырғаларына алғашында саз балшықпен жасалған оймаларда көптеп кездеседі. Бұл жұлдыздардан алынған өрнек, «төрт түлігің сай, керегең кең, берік, төрт төңірегің толық болсын» деген мағынада бейнеленген.

Дәстүрлі қытай түйінінен шыққан диск өрнегі көптеген ішкі және сыртқы пішіндерден құралады. Ол шаршы, дөңгелек немесе біркелкі болуы мүмкін, бірақ оның барлық модификацияларында эстетикалық құндылықты сақтайды [12; 142–163].

Бұл өрнектің желілері дәстүрлі түйіндерде арқан тәрізді өріліп, басы мен аяғы жоқ сезім тудырса, мешіт ғимаратында баспалдақтардың сыртқы жағында пейзаж, өсімдік суреттері салынған тақтайшалардың біткен жеріне шеңбер пішінінде салынған.

Ғимаратта ең көп кездесетін өрнектердің бірі «төрткүл». Қазақ оюында күнтізбелік жүйе кеңінен көрініс тапқан. Бір жылда төрт жыл мезгілі бар, яғни, 22 наурыз күні, күн мен түн теңелсе, жазда 22 шілдеде ең ұзақ күн және ең қысқа түн болады. 22 қыркүйекте күн мен түн қайтадан теңеледі. 22 желтоқсанда ең қысқа күн, ең ұзақ түн болады. Осыдан келіп «төрт құбыла» сөз тіркесі шығады. Дәл осы тіркестен «төрткүл» немесе крест өрнегін көруімізге болады. Түркітанушы Мұрат Әджи "Крест" ұғымының "қайқы қылыштан" туындағанын айтса [2; 649], суретші, дизайнер Ерлан Қожабаевтың айтуынша, крест белгісіне деген түсінік христиан діні келген соң өзгеріп кетті [7; 344]. Шынтуайтында, бұл ешқандай қайқы қылыш та емес, тәңіршілдіктің белгісі. Қазақтар құрметті адам келгенде бас тартады. Асты дастарқанға апармас бұрын малдың басына қақ шекеден тең қабырғалы айқыш (крест), яғни тәңірдің белгісін салған. Қожа Ахмет Йассауи, Айша бибі кесенелерінің сыртқы қабырғаларында көлемі әр түрлі, түрлі бағытта айналатын крест пен свастиканы жиі кездестіреміз. Шаңырақка қарасаңыз да, қошқармүйізге үңілсеңіз де айқышты көретінімізді алға тартқан [4; 228]. Қазақта "Төрт құбыласы тең" деген сөз бар. Жер бетінде бәрі тең. Онда бос кеңістік болмайды.

Өмір мен өлім, күн мен түн, жақсы мен жаман, ер мен әйел бір-бірін

толықтырып, тұтастықты құрайды. Философияда ақ және қара жолақпен бейнеленген "инь-янь" деген ұғым бар. Осының бәрін қазақ оюынан кездестіре аласыз. Ерлан Қожабаевтың үлгісінде көрсетілген ою мен ғимараттағы бейнеленген өрнектер ерекше көз тартады.

«Қошқармүйіз» қойдың төбесі мен екі жаққа иіріле түскен мүйізі мен қолтық тұсынан құлағы шолақ мүйіз тәрізденіп екі буын болып шығып тұрады. Ою-өрнекті анықтап қараған адамға қошқардың тұмсық пішіні бірден аңғарылады. Сақтар (скиф) «аң стилінде» қошқардың шынайы бейнесін қолданған. Бұл элемент текеметте, сырмақта, басқұрда, алашада, кілемде, былғары, сүйек, ағаш, зергерлік бұйымдардың барлық түрінде кездеседі. «Қошқармүйіз» элементі бақыт-береке, байлықтың және мал-жанның көбеюінің символы [7; 344].

Шығыс халықтарындағы Аспан культі біздің дәуірімізге дейінгі 9 ғасырда халық, билеуші және көктегі күштер арасындағы байланыс ретінде пайда болды. Мысалы, Қытайда бұлт көне заманнан бері табыну нысаны болып табылады. Ол табиғат құбылысы ретінде құбылмалы болғандықтан адамдар санасында әртүрлі белгілер қызметін атқарады. Бұлттар жаңбырмен тығыз байланысты, ауыл шаруашылығы үшін үлкен маңызға ие болған. Бұл өрнектің ерекше қасиеті бақыт символына айналды [10; 97-102]. Бұл өрнектер қарасаң көз тоймайтын музей ғимаратындағы тұтас өрнектердің тек аз бөлігін ғана құрайды.

Ұсынылып отырған мәліметтер, ой-тұжырымдар болашақта тың бастамалар мен зерттеулердің бастауы болса, «Жаркент мешіті» музейінің тарихына байланысты арнайы дипломдық және курстық жұмыстарға қолдануға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әбдіғаппарова Ұ.М., 1999. Қазақтың ұлттық ою-өрнектері. Алматы. 152 б.
2. Әджи М., 2004. Түріктер және әлем: құнды тарих. М. 649 б.
3. Балкенов Ж. 1996. Халық мұрасындағы ұлттық өрнек және рең. Қарағанды: ҚарМУ. 198 б.
4. Денике Б.П. 1939. Орта Азияның архитектуралық өрнектері. Москва: Бүкілодақтық сәулет академиясы. 228 б.
5. Жәнібеков Ө.Ж., 1982. Қазақтың ұлттық қол өнері. Алматы. 144 б.
6. Кеулімжай Қ., 2023. Құранда аты аталған 6 жеміс. «Иман» журналы, 10 (231), 11-13 беттер.
7. Қожабаев Е., 2015. Қазақ оюлары. Алматы. 344 б.
8. Өмірбекова М.Ш., 1995. Ою-өрнектің қолданылуы. Алматы. 84 б.
9. Өмірбекова М.Ш., 2003. Энциклопедия: Қазақтың ою-өрнектері. Алматы. 284 б.
10. Песчанская, Е.В., 2012. Қытайдың жақсылыққа байстайтын

ою-өрнектерінің пайда болуы және мағыналарының өзгеруі // Ресей ғалымдарының интеллектуалдық әлеуеті: ғылыми еңбектер жинағы / жау. ред. Е.В. Ушакова. XIII шыққ. Барнаул: ИП Колмогоров И.А., 97-102 беттер.

11. Решетов А.М., Қытайдағы тасбақа культі туралы // «Радлов оқулары – 2006». (СПб., 2006. Б. 184–189).

12. Решетов А.М., 1996. Қытайдың мәдени және саяси дәстүріндегі айдаһар бейнесі // Биліктің нышандары мен атрибуттары. Генезис, семантика, функция / жау. ред В.А. Попов. СПб., 142–163 беттер.

13. Сенешаль М., Дж. Флекс., 1980. Симметриялық өрнектер. Москва. 271 б.

14. ТяньХэ., 2011. Дәстүрлі қытай ою-өрнектерінің семантикасы. // «Қоғам. Орта. Даму» ғылыми-теориялық журналы. 1, 173-178 беттер.

РЕЗЮМЕ:
История развития древней архитектуры города Жаркент.

Байболов Б.
«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы
Түркістан облысы, Түркістан қ
Исаев М.
PhD (философия докторы)

ЕСІМ ХАННЫҢ ТҮРКІСТАНДА ЖЕРЛЕНУІ ЖАЙЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Есім хан – 1598-1628 жылдары Қазақ хандығында билікте болған шыңғыс әулетінің өкілі. Шығай ханның баласы. Туған ағасы Тәуекел ханнан кейін ел билігін қолға алған Есім хан Түркістан қаласында тұрып, билік жүргізді. Сұлтан кезінде-ақ ағасы Тәуекел ханмен Түркістаннан Самарқанға дейінгі жерді Қазақ хандығының құрамына қосты.

Түркістанды қазақ хандығының астанасы ету түбегейлі Еңсегей бойлы Ер Есім тұсында жүзеге асқаны, Түркістанның қазақ хандарының ордасына айналғандығы «Исатай-Маханбет» дастанында былай жырланады:

Шыңғыстың тағы құрылған.
Түркістанда ту тігіп,
Атаң бір қазақ мекендеп,
Хандары сонда тұрылған [1, 66].

«Есім ханнан бастап қазақ елінің астанасы нақтыланып, бұрынғы Ясы қаласы Түркістан деген атауға ие болады. Есім хан салған осы жол бойынша Түркістан қаласы қазақ мемлекетінің астанасы міндетін бірнеше ғасыр бойы атқарады» [2, 18]. Әбілғазы ханның «Түрік шежіресі» жазбасындағы «..... Мен қазақ ішіне кеттім, Түркістанда Есім хан қасында үш ай тұрдым. Ол уақытта қазақтың ханы Тұрсын хан еді» [3, 189], - деген жолдар ойымызды нақтылай түседі. Тарихшы Т.И. Сұлтанов Есім ханды 1598 жылдың күзінде хан тағына отырды дей келе, Тәуекел ханнан кейінгі қазақ сұлтандары ішінде ең беделдісі

Есім сұлтан болатын [4, 2012] деген пікір айтады. Тарихшы-ғалым Б. Кәрібаев «Есім хан» атты еңбегінде: «Есім хан билігі тұсында Ясы қаласы – Түркістан атауына ие болды. Есім ханнан бастап Түркістан қаласының киелік маңызымен қатар, саяси-әкімшілік және рухани орталық ретінде маңызы артады да, бірнеше ғасыр бойы қазақ еліне қызмет етеді» [5, 2] - деп жазды.

Осы кезеңнен бастап Түркістан қазақтың жиырма бір ханына астана ретінде қызмет атқарады. Орыс ғалымы М.П. Вяткин осы ойды одан әрі Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің Үлкен Ақсарай бөлмесінде мемлекеттік істер жүргізіліп, елшілер қабылданып, бұйрықтарға қол қойғандығын жазады.

Есім ханның Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесі маңына жерленгенін, оған арналып кесене тұрғызылғанын тарихи деректермен талдап көрелік.

Оның аталған жерге жерленгені тұрғысында Қадырғали Жалайыр дерегіндегі назар аударатын ерекше жайт - Жәдік ханның Үргеніштегі Бақырған ата жанында жерленгені туралы мәліметті жатқызуға болады. Бізге белгілі ортағасырлық дереккөздерде кейбір Ақ Орда хандары мен алғашқы қазақ хандарының Қазақстан мен Орта Азияның әртүрлі қалаларында немесе өздерінің билік құрған жылдарындағы саяси-әкімшілік орталықтарда жерленгенін айтады. Мәселен, Сасыбұқа хан (1320/1321 жылы қайтыс болған) - Сауран қаласында, Ерзен хан (1344/1345 жылы қайтыс болған) - Сығанақ қаласында, ал Қасым хан (1521 жылы қайтыс болған) - Сарайшықта жерленген [6, 122]. Бұдан хандардың өзі билік құрған астанасында жерленгені туралы қорытынды шығады.

Жәдіктің жерленген жері

Үргеніштегі Бақырған атаның жаны екендігіне қарап, оның себебін Есім хан атасының мұсылманшылдығы мен діни ұстанымымен түсіндіруге болады. Кейіннен бұл жолды Есім ханның әкесі Шығай хан да жалғастырып, қайтыс болғаннан кейін Бұхара түбіндегі Күміскент қалашығындағы Әли-ата жанына жерленеді [6, 122]. Атасы мен әкесінен қалған дәстүрден ауытқымай Есім хан да, о дүниелік болғаннан кейін Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің жанына жерленеді және қабірінің басына кішігірім кесене тұрғызылады.

Түркістанды астана еткен хандардың ең алғашқысы – Есім ханның жеке кесенесі болғандығы туралы деректер Ш. Уәлихановтың досы Г.Н. Потаниннің әкесі Н.И. Потаниннің 1829-1830 жылғы Омбыдан Қоқан хандығына барар сапарында Түркістанға соққаны және Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің алдыңғы бетінде ескірген кесенелерді көргені, оларды шырақшылардың «Есім, Жәңгір, Тәуке хан мазарлары»-деп түсіндіргені жайлы жазба деректер хабарлайды [7, 102-109.].

Қазақ хандарының тарихын зерттеуші ғалым Б. Кәрібаев өзінің «Есім хан» атты кітабында былай жазады: «...Есім хан Тұрсын хан мәселесін шешкеннен кейін өзінің ордасы орналасқан Түркістанға қайта оралады. Онда ол 1628 жылы шамамен жетпіс жасқа қараған шағында өз ажалынан қайтыс болады. Оның денесі Қожа Ахмет Ясауи кесенесі жанына қойылып, қабірінің басына кішігірім мавзолей салынады[2, 18] .

1957 жылғы түсірілген кесене айналасының жер бедерінің көрінісінде (топосьемка) жеті құрылыстың ізі биік топырақ үйіндісі түрінде көрсетілген.

Н.И. Потаниннің жазбасы мен басқа да тарихи деректерді негізге алып, аталған үш хан да Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің сыртына жерленіп, бастарына күмбезді кесене тұрғызылған деп тұжырым жасауымызға болады.

Археолог Н.Б. Немцова 1958 жылы бұл төбешіктердің үшеуін зерттеп – олардың біріншісі – Шілдехана, екіншісі мен үшіншілері көне кесенелер қалдығы екенін анықтаған. Тағы бір қазба орнын кесененің батыс мұнарасынан оңтүстік-шығысқа қарай 24 метр жерден белгілеген. Оның көлемі 15х12 м етіп қоршап, ортасына «Мавзолей Есим хана» деп жазған [8]. Есім хан 1628 жылы қыркүйек-қазан айларында қайтыс болып, қабірінің үстіне «ерекше, кішкене, қазіргі кезде мүлде қирап қалған кесене тұрғызылған» деген деректі М.Е. Массонның жазбаларынан да оқуға болады.

1974 жылы Қожа Ахмет Ясауи кесенесін айналдыра (тереңдігі 6 метрден 9 метрге дейін ауытқитын) жер асты суларын бір жерге жиятын дренаж жүйесін қазып жатқан кезде тап сол «Есім хан кесенесі» мүрдеханасы шығады. Бірақ құрылысшылардың жауапсыздығынан құрылыс экскаваторымен қиратылып, ішіндегі жерленген сүйегімен қоса жүк машинасына тиеліп, құрылыс қоқысын төгіп жатқан жерге шығарылып тасталады.

Экскаватор жүргізушісі С. Манасуевтің өз қолымен жазып, сызып берілген тілхаты бойынша құрылыстың ені – 4, ұзындығы – 6, биіктігі – 3 метр болған. Ішінен сүйегі ірі, бойы биік – 2 метрдей мүрде шыққандығын жазады. Ел аузында Есім хан «Еңсегей бойлы ер Есім» деген атпен жақсы белгілі, яғни, ол аса ірі денелі

адам болған. Бұл аталған сүйек ұзын бойлы Есім хандыкі болғандығы туралы болжам жасауымызға мүмкіндік береді [9].

Есім ханды Ташкент маңындағы Шайхантаурда жерленген деп тұжырым жасаушылар да бар. Бұған М. Тынышпаевтың «Ержүрек Есім хан шығыстағы қалмақтарға аттанып бара жатып, Түркістанға Тұрсын ханды шақыртыпты. Ташкентті билеп отырған Тұрсын ханға қатаған мен қаңлы рулары бағынышты екен. Есім оған бүкіл халықты басқаруға береді және өз отбасына ерекше қарауды тапсырады. Тұрсын хан Есім ханның барлық тапсырмасын бұлжытпай орындауға ант береді. Сөйтіп, Есім хан соғысқа аттанып кетеді, ал Тұрсын хан Ташкентке оралады. Есім хан жорықта екі жыл болып, қалмақтарды талқандайды да, әскерін ауылдарына таратып, кейін қайтады. Жолда Күйік тауының маңында Тұрсын ханның бұзауларын бағып жүрген бір кемпірді көреді. Кемпір жылап тұрып «өзінің батыр ұлы Есімнің жорықтан қайтып оралған соң ханшаға мал бақтырып қойған сұмпайы Тұрсыннан кек алатынын» жеткізеді. Есім хан сол арада өз анасын таниды да, кеудесін қатты ыза мен күйік кернейді. Осыған байланысты, аталмыш жер «Күйік» деп аталып кетіпті. Арыс өзені бойымен келе жатып қазіргі кезде «Құтырған» деп аталатын жерде Тұрсын тонауға ұшыратқан өз ауылының жұртына кезігеді. Ол жерде Есімнің бала-шағасы Тұрсынның малын бағып жүр екен. Ашуға булыққан Есім хан жаңа әскер жиып, Тұрсын ханға аттанады, ал жер атауы сол себепті де «Құтырған» деп аталып кетеді. Есім хан Тұрсынға тез жетіп, оның қарамағындағы қатағандарды қырып салады, Тұрсынның өзін шауып, «Хан Тұрсынды ант ұрсын» деп өз қолымен оны өлтіреді» [10, 157-158], - деген жазбасы мен Марғасқа жыраудың:

«Ей, Қатаған хан Тұрсын!
Кім арамды ант ұрсын.
Жазықсыз елді жылатып,
Жер тәңірісің, жатырсың,

Хан емессің қасқырсың,
Қара албасты басқырсың!
Алтын тақта жатсаң да
Қазаң жетті қапылсың!
Еңсегей бойлы ер Есім,
Есігіңе келіп тұр,
Шашқалы тұр қаныңды,
Кешікпей содан қатарсың!» - деп жырлайтын суреттемесіндегі дәлелдер [11, 52] екі хан арасындағы шиеленістің соңы жөніндегі тарихи деректер Есім хан қайтыс болғаннан кейін мүрдесін Тұрсын ханның адамдары қорлауы мүмкін деген оймен бұл жерге қоймайды деп тұжырым жасауымызға мүмкіндік береді.

Музей-қорық мамандарының соңғы зерттеулері бойынша Қожа Ахмет Ясауи кесенесі маңына Есім ханның ағасы Тәуекел хан да жерленген деген пікірге келіп отыр. Тарихшыы Б. Кәрібаев өзінің еңбектерінде Тәуекел хан Тәшкент маңында қайтыс болғаннан кейін, Түркістанға әкеліп жерленуі мүмкін деп жазады. М. Мағауиннің «Қазақ тарихының әліппесі», «Аласапыран», І. Есенберлиннің «Көшпенділер», С. Сматаевтың «Елім-ай» атты еңбектерінде Қазақ хандары, ханшалар, сұлтандар жайлы көптеген деректерді табуға болады.

І. Есенберлиннің «Көшпенділер» романында Тәуекел ханның да, онымен бірге Бұқара соғысында қаза тапқан көптеген сұлтандар мен батырлардың алғашында Тәшкентте уақытша жерленгенін, кейін 1600 жылы Есім хан ағасы Тәуекелдің орнына хан болып сайланған соң Тәшкентте жерленгендердің барлығын Түркістанға әкеліп қайта жерлегенін жазады. 1993-1999 жж. аралығында Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне Түркия Республикасының «Вакиф Иншаат» құрылыс компаниясы күрделі жөндеу жұмыстарын жүргізгенде, кесене маңында да археологиялық қазба жұмыстары қарқын алған болатын. Нәтижесінде үш мыңнан астам адам сүйектері топырақ асынан аршылып алынып, 1999 жылдың маусым айында Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің кіші ақсарай бөлмесіне қайта аруланып жерленді. Тек Абылай хан мен Жолбарыс ханның сүйектері ғана ғылыми тұрғыдан зерттелді. Өкінішке орай, басқа тұлғалардың сүйектері ғылыми тұрғыдан зерттелген жоқ.

Қорыта айтқанда, Есім ханнан бастап қазақтың барлық ресми хандары мен заманында саяси қайраткер, қолбасшы, рухани көсем дәрежесіне дейін жеткен тұлғалар да Қожа Ахмет Ясауи кесенесі жанына жерлеуді ұрпақтарына аманаттады. Бұл тарихи шаһар Түркістанның рөлі мен маңызын, қасиеті мен құдіретін шын сезінгендіктен болар.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Шөреков Ы. Исатай — Махамбет. Ташкент: Қазақтың мемлекет баспасының Күншығыс бөлімі, 1926. - 66 б.

2. Кәрібаев Б. «Есім хан», - Алматы, - 2010. 18 б.

3. Әбілғазы Баһадүр «Түрік шежіресі», - Алматы: Қазақстан, - 1992, - 189 б.

4. Султанов Т.И. «Поднятые не белой кошме. Потомки Чингиз- хана», Алматы, Дайк-Пресс. 2001г. С.2012.

5. Кәрібаев Б. «Есім хан», - Алматы, - 2010. 2 б.

6. Қадырғали Жалайыр. «Шежірелер жинағы». - Алматы: Қазақстан, - 1997. - 122 б.

7. Записки о Кохандском ханстве хорунжего Н.И.Потанина // Военный журнал, - СПб., - 1831, №4, С.102-139.

8. Архив НИПИ ПМК и Архив музея-заповедника «Азрет Султан» инв. №100. Топо-план и план благоустройства охранной зоны.

9. Тұяқбаев М. «Түркістанда жерленген тарихи тұлғалар», - Алматы, - 2000. – 265 б.

10. Тынышпаев М. Материалы истории киргиз - казахского народа. -Ташкент: Восточное отделение Киргизского государственного издательства, - 1925.

11. «Ай заман-ай, заман ай», - Алматы. -1991. - 52 б.

12. І.Есенберлин «Көшпенділер» Тарихи трилогия. Алматы, Көшпенділер баспасы. 2006 ж.

РЕЗЮМЕ:
В статье описывается жизнь Есим хана, при жизни которого Туркестан был столицей Казахского ханства. Анализуется исторические и археологические сведения о погребении казахского хана в мавзолее Ходжа Ахмеда Ясави.

МУЗЕЙ МАЙТАЛМАНЫ

Данияров Б.Т.
«Ұлы Дала Елі» орталығы
Түркістан облысы.

МУЗЕЙ МАЙТАЛМАНЫ - ӨЗБЕКӘЛІ ЖӘНІБЕКОВ

Қазақ музейі, қазақ салт-дәстүрі, ұлттық киімдері, қазақ тарихы дегенде бірден ойға оралатын есімдер болады. Соның бірі – Өзбекәлі Жәнібеков.

Еліміздің тарихы мен мәдениетінің шынайы да үлкен жанашыры, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері – қазағына қамқор болған Өз – аға.

Ол 1931 жылы 28 тамызда қазіргі Отырар ауданы Сарықамыс елді мекенінде жарық дүние есігін ашқан. Замандастарының айтуына қарағанда, жастайынан зерек, білімге құштар, өнерге бейім, жаны жаңалыққа құмар болған. Өзбекәлі ағамыз 1948 жылы орта мектепті бітірген соң білімін жетілдіру үшін Алматыдағы Абай атындағы педагогикалық институтқа келеді. Педагогика институтының тарих факультетін үздік бітіріп шыққан Өзбекәлі Жәнібеков өмір жолын Оңтүстік Қазакстан облысы, Келес ауданында мектепте мұғалім болып бастаған. Мектепте жүріп еңбекші халықтың арасына барып лекция оқитын аудандық «Білім» қоғамының белсенді мүшесі болады.

Іскерлігімен, алғырлығымен, білімділігімен көзге түскен Өзбекәлі Жәнібек 1955 жылы тамызда Келес

аудандық партия комитетінің аппаратына насихатшы қызметіне қабылданады. Сол жылы 19 қарашада ҚЛКЖО Келес аудандық комитетінің бірінші хатшылығына бекітіледі.

1959 жылы Өзбекәлі Жәнібек Оңтүстік Қазақстан облыстық комсомол комитетінің бірінші хатшылығына сайланады.

1962 жылы 27 - 28 ақпанда Қазақстан комсомолының X съезі болады. Съезден кейін наурыздың 1 - жұлдызында өткен Орталық Комитеттің Пленумында ол Қазақстан комсомолының бірінші хатшысы болып сайланып, 1970 жылдың аяғына дейін осы қызметті атқарады.

Міне, осы уақыттан бастап, Өзбекәлі Жәнібек ғажайып істердің ұйытқысы болды. Қазақстан Жастар Одағы жетекшісі ретінде Өзбекәлі Жәнібектің атқарған істері көп. Соның бірі қазақ жастарын жаппай мал бағуға шақырған үндеуіне қарсы шығып, «жастарымыз кәсіп үйренуге тиіс»- деп қазақ жастарын Орталықтағы ірі өндіріс орындарына жібертіпті.

Өзбекәлі Жәнібек - комсомол жұмысында біраз уақыт істеген соң 1970 жылы жаңадан ұйымдастырылып жатқан Торғай облыстық партия Комитетіне идеология жөніндегі хатшы болып жіберілді.

Торғай - атақты Сарыарқаның бір пұшпағы, әрісі Ыбырай Алтынсарин, берісі - Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатовтың тарихи отаны еді. Бірақ, бұрын облыс орталығы болмаған, 26 мың ғана тұрғыны бар, кеншілердің мәдениет сарайы, жергілікті педагогикалық училище мен екі орта мектептен өзге ештеңесі жоқ [1; 108].

Облыс болған соң оған театр керектігін дәлелдеп, басшылықтың көзін жеткізген соң, Ө.Жәнібек Мәскеуге барып Щепкин атындағы театр - көркем сурет институтының оқуды аяқтағалы

отырған тұтас бір курс жастарына өздеріне жұмыс істеуге ұсыныс жасады. Күзде оқуын аяқтаған жастарды қақаған суықта ұшақтан Өзбекәлі Жәнібектің өзі қарсы алғанын бұл күнде сақа өнер қайраткерлеріне айналған азаматтар (режиссер Ерсайын Тәпенов, т.б.) аңызға айналдырып айтады.

Ол театр бұл күнде Өзбекәлі Жәнібек атында!

Торғай облысында Өзбекәлі Жәнібектің тікелей басқаруымен жүзеге асқан және бір мәдениет ошағы - облыстық тарихи - өлкетану музейі. Жәнібек Торғай облыстық музейіне бар күш - жігерін салды. Осы музейді ұйымдастыруда шетсіз-шексіз жұмыстар істелді [2;103].

1975 - 76 жылдары Өзбекәлі Жәнібекті Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің сырт елдермен байланыс бөлімінің меңгерушісі қызметіне тағайындайды.

Өзбекәлі Жәнібектің бөлім бастығы болып келуіне орай Қазақстанның сыртқы елдермен байланысы өрістеп жүре береді. Шет елдермен байланыс қоғамдары құрылып, оларға Президент (төраға) болып қоғам қайраткерлері, ақын - жазушылар тағайындалды. Шет елдерге барыс - келіс жиіледі [3;311]. Бөліммен тікелей байланысты жұмыс істейтін Қазақ КСР Сыртқы істер мииистрлігі жұмысы көрінді.

I977 жылы Өзбекәлі Жәнібек Қазақ КСР-і Мәдениет министірінің орынбасары қызметіне жұмысқа жіберілді.

Жәнібек келе жұртты да жұмысқа жұмылдырды, өзі де ұлт мәдениетін көтеру жолында аянбай қызметке кірісті. Өзбекәлі Жәнібек бұл жылдары ірі мәдениет қайраткерлері райында калыптасты. Республика мәдениеті кең өріске шықты. Өзбекәлі Жәнібектің бастамасымен осы жылдары:

- Тарихи ескерткіштер тізімге алынды. Паспорттау жүргізілді.
- Тарихи ескерткіштер мемлекет тарапынан қорғалатындығы айтылып, шойын құймалар ілінді.
- Республикалық Орталық музей 28 гвардияшы парк ішінен Медеу жолына арнайы салынған жаңа ғимаратқа көшірілді. Облыстық өлкетану музейлері көптеп ашылды.

Алматының «Керуен Сарайы», «Қызыл таңы» музейге айналды. Отырар ауданында кешенді - қорық музейі салынып, ашылды. Абай атындағы опера және балет театры, М.О. Әуезов атындағы академиялық драма театры Композиторлар одағы дегендей салалық музейлер көптеп ашылды. Ақын - жазушыларға бірсыпыра әдеби және мемориалдық музейлер ашылды [4;105].

«...Халықтың мәдени мұрасының әртүрлі себептермен құрып бітуге айналған тарихи, сәулеткерлік, көркемдік, тұрмыстық нұсқаларын іздестіру, мемлекеттік есепке алу және қорғау, мүмкіндігінше қалпына келтіріп, бастапқы табиғи ортасына оралта түсу жұмыстарына қатысты мәселелерді үйлестіру, музей ісіне басшылық ету тағы басқа» міндеттер жүктелді.

Есепке алғанда сол тұста Қазақстанда 25 мыңға жуық археологиялық, тарихи - сәулеткерлік және мәдени ескерткіштердің бар екені белгілі болады. 150 мыңға жуық қолөнердің үздік туындылары, зергерлік заттар, киім - кешек үлгілері, қару – жарақ, құрал – сайман, үй жиһаздарына қатысты бұйым – тайымдар музей қорында шоғырланады [5;112].

Ата – баба мұрасын есепке алу, қорғау

және қалпына келтіру ісіне тікелей араласу үшін мәдениет министрлігіне ең алдымен осы мәселелермен шұғылданатын жүйе жасап алу қажет, сондықтан да бұрынғы шеберхананың орнына «Казреставрация» бірлестігі, оның жобалау – сметалау тобының негізінде «Казпроектреставрация» жобалау – конструкторлық институты құрылды.

Бірнеше облыста ғылыми – реставрациялық шеберханалар ашылып, оларға арнайы қаржы бөлінді. Нәтижесінде қалыптасқан тәртіппен жобалаушы сәулеткерлер, ұқсатушы шілеңгерлер даярлау ісі қолға алына бастады.

Алтынмен аптау, екі қабақ ағаш шекпесін, қыр (ганч), қырма (оның қазақтағы баламасы), оюдың әдістерін игеру, жазықтықты әрлеп - әшекейлеуге машықтану Қазақ КСР Ғылым академиясының ішкі декорын қалпына келтіруге, Оралдағы шіркеудің күмбезіне алтын жалатуға, Жаркенттегі мұсылман мешітін, Ұзынағаш түбіндегі Жамбылдың әдеби – мемориалды музейін қайта ұқсатуға, Мәдениет министрлігінің үйін, Қазақтың халық әуез аспаптары музейін безендіруге мүмкіндік берді.

Сол кезде Ө. Жәнібектің қарамағында жұмыс істеген Қ. Тұяқбаев: «Өз – ағаның қазақ тарихы мен мәдени мұраларына айрықша көңіл бөлуі арқасында Қазақстанның барлық облыс орталықтарында және қалаларында тарих, мәдениет және сәулет ескерткіштерін қайта қалпына келтіру шеберханалары ашылды, ескерткіштерді жобалау, зерттеу істері ғылыми жолға қойылды», деп жазады.

Мәскеу, Баку, Ереваннан арнайы мамандар шақырылып, Алматыда шекілген, металдан соғылған, теріден тігілген бұйым – тайымдарды, тозығы

жеткен қағаз құжаттарды қайта ұқсататын мамандарды дайындайтын арнайы курстар ұйымдастырылды.

Қылышынан қан тамған кешегі кеңестік дәуірдің өзінде тұстастары мен кейінгі толқын інілеріне халқын сүюдің, оның қас өнерін өркендетудің жолын көрсетті. Көрсетіп қана қойған жоқ, өзі бас болып жүзеге асырды.

1930 жылы Түркістандағы қасиетті Қожа Ахмед Ясауи кесенесінен алынып Эрмитажға қойылған Тайқазанды қайтарып беруін сұрап Кеңестер Одағының мәдениет министрлігіне бірінші болып хат жазды. 1989 жылы қыркүйек айында қасиетті Қожа Ахмед Ясауи кесенесіне тиесілі Тайқазанның қайтып келуіне көп кісілер араласты. Дегенмен бұл істі бірінші болып мемлекеттік деңгейде көтерген Өзбекәлі Жәнібек болатын.

Бұл ескерткіштердің күрделі де маңызды байлықтарының бірі – Тайқазан. Бұл Тайқазанның бірлікпен қонақжайлық символы екенін дәлелдеп баққан, қасиетті дүниенің өз орнына келуіне үлкен қызмет көрсеткен де Өзбекәлі Жәнібек еді.

XX ғасырдағы 60-шы жылдардың аяғы мен 70-ші жылдардың басында бір ескерткіштің құрылыс материалдарының есебінен екінші ескі құрылысты қалпына келтіру кеңінен өрістеген. Мысалы, Қожа Ахмет Яасауи сәулет ғимаратының аймағындағы Әулие Құлшық Ата, Әлқожа Ата кесенелерінің, Қылует Жертөле ханақасының, бірқатар сағана-тамдардың кірпіші алынып, негізгі ғимаратты ұқсатуға жұмсалған. Осылай, Түркістан қаласын өркендетудің Бас жоспарына сәйкес, қолдан құлатылған ескі қаланың орнына жаңадан «ескі қала» тұрғызу қолға алынған болатын.

Тағы да тоқталатын мәселе - Арыс-Түркістан каналы салынғанда көне ескерткіш-кесене ескерілмеген. Нәтижесінде Әзірет Сұлтан қорығында жер асты сулары көтерілген. Бұл аздай оған тіркестіре жаңа қала тұрғызылса дүние жүзіне әйгілі сәулет ғимаратының хәлі мүшкіл болатыны даусыз еді.

1982 жылы Д.А. Қонаевтың Түркістанға келген сапарында осы жоба көрсетіледі. Д.А. Қонаев бұл мәселенің даулы екенін ескеріп, қазылық етуді Өзбекәлі Жәнібекке тапсырады. Ол даулы «бастаманы» тоқтатады [6;126].

Қазақ жеріндегі тарихи жәдігердің ахуалы туралы қайраткердің өзі «... Осыдан қырық жыл бұрын Оңтүстік Қазақстан облысының Созақ ауданында болғанымда бір ақсақал Дешті Қыпшақтың ханы Әбілхайыр мен Қазақ хандығының негізін қалаған Жәнібектің бір-біріне жақын қашықтықта қатар орналасқан екі мұнарасын көрсетіп, «бұл екеуі өмір бойы жауласып өтсе де, өлгеннен кейін қатар жатыр» дегені бар болатын. Ол кезде мен бұған жөнді мән бере қоймаған едім. Осыдан біраз бұрын сол екі мұнараны әдейі іздеп барып таба алмадым. Жоқтаушысы болмаса тарихи-мәдени мұраның қайсысын алсақ та, осының кебіне ене беретіні хақ. Оны XI ғасырдан бастап төрт рет қиратылып, төрт рет қалпына келтірілген Баба Ата бекінісінің, соғыстан кейінгі жылдарға дейін ел тұрған, қазір төбеге айналған Созақ қаласының тағдырынан да көруге болады. Ол, ол ма, егер сізге Сыр бойымен Арыстың Сырға құяр тұсынан Аралға дейін сапар шегуге тура келсе, өзеннің екі жағынан да жүздеген қалалар мен бекіністі қоныстардың, мұқият ойластырылған суландыру жүйелерінің ізін көргенде, алдыңызда көсіле жатқан көне тарихқа мақтаныш сезім бойыңызды

билегенімен, «Ау, осынша алапаттың біздің үлесімізге тигені қалай? Моңғол қиратқан, Жоңғар шапқан Бұқар да, Самарқан да, Ташкент те соңынан қайта қалпына келді ғой деген өкініші мол, қалың ойдың қаумалауында қалып қоюыңыз мүмкін. Ерте заманнан бастап Қазақстанның әкімшілік орталықтары болған Сарайшық, Сығанақ, Сауран құлап біткелі қашан. Таразда өткен ғасырда тұрғызылған бір-екі құрылыс қана сақталған, Шымкентте ол да жоқ. Бұрынғы тың игерген жерлерді аралап көріңізші, көне тарихтың ізін де таба алмайсыз», деп жазады.

Ата-баба мұрасын қорғау халқымыз үшін елдігімізді сақтап қалумен бірдей еді. 1978-1980 жылдары Мәдениет министрлігі жасақтаған далалық экспедициялар Қазақстанның 19 облысының 13-де жұмыс істеп, үш мыңнан астам ескерткіштер жайында жадығаттар жинап қайтты. Нәтижесінде «тұңғыш рет есеп карточкаларынан, өлшем сызбаларынан, фотосуреттерден тұратын ғылыми паспорттар негізінде 800-ден астам ескерткіш облыстық, республикалық, бұрынғы одақтық деңгейде мемлекет қарамағына алынды. 7 мыңға жуық ескерткіш қарапайым тізіммен жергілікті есепке алынды».

Қазақстанда, жоғарыда айтылғандай 25 мыңға жуық тарихи және мәдени ескерткіштердің барын ескерсек, бұл үлкен жұмыстың бастамасы.

Ө. Жәнібек 1990 жылы қазақтың дәстүрі мен өнерін тарихи – этнографиялық тұрғыдан зерттеу ісін жалғастыра отырып мынадай еңбектер жазды.

1990 жылы «Өнер» баспасынан «Эхо» деп аталатын орыс тілінде кітабы шықты. Кейіннен бұл кітап 1992 жылы қазақ тілінде толықтырылып «Уақыт керуені» деген атпен «Жазушы» баспасынан жарық көрген. Бұл кітапта жүйелі түрде тұрақты қолданатын «жұмбаз», «ғарыштабы», «мұрақ», «кебмек», «тұскесте», «ілмекесте» тағы басқа бірқатар танымдық мәні терең таулар қазақ өнерінің терминдеріне тоқтала кеткен. Оларды сөз орайына, мән мағынасына қарай талдап, түсіндіріп отырады.

Бұл ыждаһаттылықты керек етумен бірге көп біліп, көп зерттеуден барып қорытылатын күрделі бағыт. Әрі ғылыми терминологиясы біржола қалыптасып кете қоймаған қазақ өнертану ғылымы үшін тиімді үрдіс [6;306].

«Уақыт керуенінде» халқымыздың қолөнері, әуезі, сәулеткерлігі, көркем өнері туралы зерделі ғылыми сипаттамалар мен қызықты тұжырымдар жасалған. Бұларды автор ата – бабамыздан қалған шығармашылық дәстүрдің үлкен бір мәуелі тармағы ретінде қарайды. Үй – жай құрылысынан бастап тұрмыс – тіршілікке қолданылатын тармағы ретінде қарайды. Үй – жай құрылысынан бастап тұрмыс – тіршілікте қолданылатын бұйым мен ғасырлар бойы қалыптасқан салт – дәстүр сипаттарына зерттеуші ең алдымен ұлттық таным заңдылықтарын, рухани дүние өзгешеліктерін көреді.

Мысалы: Қазақ ортасында кілемнің бірнеше түрі бар, ал олар ою - өрнегі мен тоқылған материалына, орындалу стиліне қарай көптеген түрге сараланып, өзгеріп отырады. Зерттеуші қазақтың сәулет өнерінің өзіндік мектебіндей тарихи – мәдени мұралар мен үй – жай ғимараттары жайлы да үлкен ықыласпен, терең білгірлікпен жазады [7; 293].

Бұл тұрғыда кітапта қозғалатын

тақырыптарда бір жүйеге түссек: қазақ шаңырағы, сол киіз үй аясындағы өнері, әдебиеті, мәдениеті жалпы тұтас бір рухани әлемі болып шығар еді.

«Уақыт керуені» ұзақ жылдарға созылған зерттеу жұмысының нәтижесі, көргені де, көңілге тоқығаныда мол маманның қолынан шыққан тағылымды, әрі танымды еңбек екені көрініп тұр.

Автордың өзі де қазақ этнографиясын зерттеумен бірге асыл дәстүр арналарын, халық мұраларының жұрнақтарын жинауға да тікелей араласып, атсалысып отырған. Торғай облысындағы ұста Аймағанбет (XIX ғасыр) салған үйді сақтап қалуға күш салғаны, би өнерінің асыл үздіктерін тірнектеп түзуге үлес қосқаны - өнерге деген іңкәр көңіл, көргенді көздің белгісі.

Қазір ел ішінде кең таралып, байырғы маңызын тапқан наурыз мейрамын қайта жаңғыртудағы қайраткердің жасаған бүкіл жұрт біледі. Сол наурыз сипаты жайлы да кітаптан байсалды ойлар таптық.

1982 жылы «Өнер» баспасынан «Культура казахского ремесла» деп аталатын кітабы шыққан. Бұл кітапта қазақтың дәстүрлі қолөнері этнография, тарих пен байланыстыра көрсетіледі. Қазақстанның Оңтүстігіндегі көп таралған киім үлгілері, музей қорларында, адамдардың қолдарында сақталған XYIII – XX ғасырларда шеберлер жасаған бұйымдар туралы жазылған [6;306].

Ал 1995 жылы «Рауан» баспасынан «Жолайрықта» деп аталатын қазақтың тұрғын үйі туралы еңбегі жеке кітап болып басылып шыққан [8;8].

Өзбекәлі Жәнібектің бұрын - соңды жүргізілген тарихы, археологиялық және этнографиялық зерттеуге өзі жинаған мәліметтерге сүйене отырып, қазаққа тән жылжымалы баспананың түрлерін қос, күрке, абылайша, ақүй, қараүй, отау, орда деп тұрақты мекен жайдың үлгілері – қоржынүй, тоқал там, тіркеспе, шарбақүй, дүкен, қыстық деп жіктегені өте орынды әрі ғылыми тұрғыда қисынды.

Ал олардың құрылымы мен пошымын этнографиялық дәлдікпен сипаттай отыра суреттерін бергені кітаптың құндылығын арттыра түскен. Мұның өзі автордың алғашқы аңшы қасынан (о бастағы аты белгісіз) киіз үйге өтетін баспана – күрке, абылайша түрінде, ал кепесінен (бастапқы аты белгісіз) қоржынүйге өтетін баспана – қоқыра түрінде болғаны ықтимал деп жорамалдау үшін ғылыми тұрғыдан көп іденгенін көресетеді.

Кітапта хылқымыздың қазақ, қыпшақ атанып жүріп, төрт түлік мал ұстап, көшпелі өмір кешкен тұсындағы негізгі баспанасы - киіз үй болғанын айта келіп, автор оның көшпелі халықтардағы бастаманың қай – қайсысын болса да маңызы жоғары жылжымалы тұрғын үйдің ел жетілдірілген түрі болған дейтін пікірді өрбіте түскен. Киіз үйдің қазіргі тұрмысқа да қызмет ете алатынын ескере отыра, ел киіз үй жасау өндірісін Маңғыстау, Сырбойы, Талас, Шу аңғарында дамыта түсу мүмкіндіктерінің мол екеніне назар аударған. Автордың мұндай қосалқылардың Ежелгі Отырардағы археологиялық қазба үйлерде кездесетіні – қазақтың қоржын үйінің ертеден келе жатқан үй құрылысының бірден – бір нұсқасы екендігіне меңзейді деген тұжырымына да толығынан қарауға болады.

1996 жылы «Қазақ киімі» атты альбом кітабы «Өнер» баспасынан

жарыққа шықты. Бұл кітабында ол қазақтың ұлттық киімдері, олардың түрлері туралы жазған.

1996 – 97 жылдары «Тағдыр тағылымы» деген атпен «Рауан» баспасынан жарыққа шықты. Бұл кітаптың бірінші томында Есте қалғандар, азаматтық парыз, жаңа заман айшықтары туралы, ал екінші томында Замандастарына арнау шеберлігі, шет елге сапары, мәдениеті, сәулеткерлігі қаралады.

1996 жылы Ө. Жәнібек пен Ж. Нұсқабайұлы бірлесе отырып жазған «Ежелгі Отырар» атты зерттеу еңбегі шыққан. Бұл кітап туған жері Отырарға жүргізілген зерттеулерге, қаланың мәдениетіне аса назар аудара отырып «Отырар өркениеті» - деген тарихи терминді өмірге енгізді [6;306].

Ө. Жәнібек Торғай облыстық партия комитетінің хатшысы, Алматы, Алматы облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасары, мәдениет министрлігінің орынбасары, министр, орталық комитеттегі үлкен лауазымдары емес, сол қызмет бабында жүріп қазақ халқының рухани, мәдени қазынасы қойнауларын зерттеп тірнектеп жинаған асыл мұрасы, тарих ақтаңдақтарын қайта жарыққа шығаруға сіңірген көл – дария еңбектері қалды. Республикамыздың әр өңірінен еңсесі көтерілген мұражайлар, театр, филармония, халық оркестерлері – міне осының бәрі - бәрі мәдениетіміздің көгіндегі Өзбекәлі Жәнібек жаққан жұлдыздар.

Ө. Жәнібек 1926 жылдан 1988 жылға дейінгі тойланбай келген Наурыз мерекесімен қауыштырған этнолог ғалым.

Ол - 70 жыл ішінде ұмытылып кеткен салт – дәстүрімізді, мәдени мұрамызды зерттеуші.

Ол - қазақтың ұлттық киім үлгісін қайта өмірге әкеліп зерттеген ғалым.

Қазақ халқының асыл қасиеттерін, салт – дәстүрін, мәдениеті мен өнерін қайта тірілтуге бар күш – жігерін, ақыл – парасатын жұмсаған тұлға.

Қорыта айтқанда, Өзбекәлі Жәнібек «Халықтың мәдени мұрамыздың әртүрлі себептермен құрып бітуге айналған тарихи, сәулеткерлік, көркемдік, тұрмыстық нұсқаларын іздестіру, мемлекеттік есепке алу және қорғау, мүмкіндігінше қалпына келтіру сыңайлас қат – қабат қам – қарекеттер тұрғысында тұңғыш бетбұрыс жасаған қажымас қайратын ел ешқашан ұмытпайды. Бұл ісі ғылым – білімін жолға қою мұрат – мүддесімен ұштасып жатыр».

Ө. Жәнібек атқарған мәдени мұраларды қорғау ісінің қай – қайсы да бүгінгі таңда егемендігіміз бен тәуелсіздігімізді нығайтудың ең басты бағыттарына айналып отыр. Бұған мысал ретінде «Мәдени мұра» бағдарламасын атасақ жеткілікті.

Өзбекәлі Жәнібек сан ұрпаққа жететін өнеге, байтақ мұра қалдырды. Оның қаламынан туған зерттеу еңбектері бүгінде қазақтанудың алтын қорына қосылып, жас ұрпақты тәрбиелеудің құралына айналды.

Өзбекәлі Жәнібек атақ - мансап қуған жоқ, ойлағаны - халқы, іздегені - халқының асыл мұрасы болды. Ол ұрпақ тәрбиесін жақсартуға, ұлттық мәдениетті дамыту ісіне, халқының дәстүрлі өнерін дүниеге танытуға үлкен үлес қосты. Республика жастарын игі істерге бастаған ұзақ жылдарын, партия, Кеңес қызметінде жүріп басынан кешкендерін, тарихи және мәдени ескерткіштерді мемлекеттік

есепке алу, қорғау, қайта ұқсату және пайдаланудағы орасан еңбегін, сол сияқты әділет пен келешек қамы үшін жүргізген күресін халқы, келешек ұрпақ ешқашан ұмытпайды.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Есенәлиев М. Ұлтын ұлықтаған азамат // Рух сардары.
2. Жәнібеков Ө. Тағдыр тағылымы I - кітап Алматы, Рауан, 1996 - 192 бет.
3. Адырбек Б. Өмір жолы өнегелі // Рух сардары. Құрастырған Б. Адырбек (Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, Этнолог Ө. Жәнібектің туғанына 75 жыл толуына байланысты өткізілетін ғылыми теориялық конференцияға орай) Түркістан: ХҚТУ. «Тұран», 2006 ж. – 392 б.
4. Тұяқбаев Қ. Өз – аға - Әз – ағам // Рух сардары.
5. Жәнібеков Ө. Уақыт керуені. Алматы: Жазушы, 1992 - 192 бет.
6. Адырбек Б. Өмір жолы өнегелі // Рух сардары.
7. Арғынбаев Х. Ел ебелек емес. // Рух сардары. Құрастырған: Б.Адырбек. Түркістан: 2006 ж. –392 б.
8. Жәнібеков Ө. Жолайырықта Алматы «Рауан» баспасы. 1995 - 110 бет.

РЕЗЮМЕ:
Вклад Узбекали Жанибекова в культурное и духовное развитие казахского народа.

МУЗЕЙ ІСІ

Мұратбекова Б.Ә.
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі
Астана қ.

МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ САҚТАУ ТӘЖІРИБЕСІ ЖӘНЕ НОРМАТИВТІК ТАЛАПТАР

Ұлт мұрасын ұлықтаған музейге биыл ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың арнайы «Ұлттық» мәртебесі берілетінін айтты. Бұл игі іс музейге келушілердің ұлтымыздың тарихына, мәдениетіне деген құрметін, қызығушылығын одан әрі арттыра отырып, ғылыми ізденістер мен тың жобаларды жүзеге асыруға жаңа серпін береді.

Қандай музей болмасын, оның іргетасы музей заттарынан яғни қорынан бастау алады. Бүгінгі таңда Ұлттық музейдің қоры 290 мыңға жуық Қазақстан тарихы мен өнерінің теңдесіз қазынасынан тұрады. Музейдің қор

сақтамалары нормативтік құжаттарға негізделе отырып Халықаралық стандарттарға сай жабдықталған. Бұл бірінші кезекте экспозициялық залдар мен қор сақтамаларындағы құндылықтардың дұрыс сақталуын қамтамасыз етеді. Жүйеленген қор сақтамаларда музейлік заттар мен коллекциялар жиынтығы материалына қарай: металл, ағаш, қыш, мата және т.б. топтарға бөлінген. Әр жиынтықтың қор сақтамасында топографиялық тізім ілініп, музей заттарының атауы, сипаттамасы мен есептік нөмірі көрсетілген.

«Мәдени құндылықтарды сақтау жөніндегі нұсқауға» сәйкес қорға жинақталған музейлік заттар есепке алынып, түгендеу нөмірі қойылып, төлқұжаты жасалып, ғылыми және қосалқы қор есебіне алынады. Жинақтау, жүйелеу, зерттеу жұмыстарымен бірге музей қызметінің негізгі бөлігі – бай мұрамызды көздің қарашығындай сақтау, жәдігерлерді қорғау болып табылады.

Режим (тәртіп, ереже) мен сақтау жүйесіне негізделген қор жұмысының бағыттарын «музей қорларын сақтау» дейді. Бұл музей заттарын қираудан, бүлінуден және ұрлаудан қорғауды, сондай-ақ жәдігерлерге қолайлы жағдайлар жасаудан тұрады.

Музей құндылықтарының дұрыс сақталуы үшін музей ғимаратының тұрақты және қажетті температурасы мен ылғал мөлшерін қадағалау ең маңызды тәртіп болып саналады. Сондықтан музей жиынтығын сақтау үшін ең алдымен тиімді

ауа температурасы құрылуы тиіс. Температураны термометрмен, ал ылғалдылықты термогигрометр, психрометр сияқты аспаптармен тексеріп отырады. Ауа температурасы мен ылғалдылық көрсеткіштері тәулігіне екі рет белгіленеді. Көрсеткіштер міндетті түрде қор сақтаушының арнайы бақылау журналына тіркеліп отырады.

Температура мен ауа ылғалдылығының өзгеруі заттардың табиғи ескіруінің ең маңызды факторы болып табылады. Егер ауа температурасы өзгерсе ауа ылғалдылығы да өзгереді. «Температуралық-ылғалдылық тәртіп» деген түсінік осы себептен пайда болған. Ауадағы жоғарғы ылғалдылық көптеген материалдардың күрделі химиялық өзгеріске ұшырауына себеп болады. Мысалы: органикалық материалдар, қағаз, ағаш, былғары, киіз, графика, фотосуреттер және биологиялық, зоологиялық жиынтықтар ылғалды бойына тартып ісінеді, яғни бұйымдардың бастапқы пішінін сақтау қиынға түседі. Зығыр, жібек, мақтадан дайындалған заттардың тығыздығы нашарлап бүлінеді. Металл бұйымдар жоғарғы ылғалдылықтан коррозияға ұшырайды, ал шыны, күміс күңгірттенеді. Ауа шамадан тыс құрғақ болған жағдайда органикалық материалдар кеуіп, беріктігі мен төзімділігінің нашарлауына әкеліп соғады. Соның салдарынан заттар сынғыш, үгітілгіш күйге түседі. Желімге отырғызылған заттарға да құрғақ ауа өте қауіпті.

Кейбір материалдар температуралық жағдайларға өте сезімтал келеді. Мысалы, ақ түсті қалайыдан жасалған бұйымдарды +18°С-ден төмен температурада сақтау өте қауіпті. Егер оны +12°С-ге дейін төмен температурада ұстаса, бұл материалдың құрылымы өзгеріп «қалайы обасы» ауруына ұшырайды. Затта сұр түске айналып, үгітіле бастайды. Мұндай күйге түскен заттарды тез арада оқшалау қажет.

Музей заттары үнемі қозғалыста болады. Оларды тасымалдау кезінде тиісті температура мен ылғалдылық жағдайлары бар жерде акклиматизациядан өтуі маңызды. Сақтау режимін дұрыс ұйымдастыру үшін заттың материалы мен құрылымын ескеру маңызды. Музейге түскен археологиялық заттар үшін орта мүлдем өзгереді. Металдан жасалған заттарда топырақты коррозия болады. Металдағы қатты таттану процесін затты ылғалдылығы өте төмен жағдайда ұстағанда ғана тоқтатуға болады. Ал, ылғалды топырақты ортадан алынған археологиялық ағаштар, керісінше, жоғары ылғалдылықта сақтауды қажет етеді.

Музейдегі заттардың сақталуына әсер ететін температуралық-ылғалдылық тәртіп олардың материалдарына, құрылымына байланысты анықталып, мамандардың зерттеулеріне негізделіп белгіленеді: металдар үшін сақталу температурасы +18°+20°С, 50%-ға дейінгі ылғалдылықта; шыны, эмаль, керамика үшін температура +12°+20°С-ге сәйкес 55-60% ылғалдылықта; тастар (соның ішінде құнды, жартылай құнды, тастар да кіреді) үшін +15°+18°С және 50-55%; ағаш үшін +15°+18°С және 50-60%; мата үшін +15°+18°С және 55-65%; тері, аң терісі бұйымдар үшін +16°+18°С және 50-60%; сүйек, мүйіздер үшін +14°+15°С және 55-60%; қағаздар үшін +17°+19°С және 50-55%; өнер туындылары үшін +12°+18°С және 60-70%; ылғалдылықта ұстау қажет.

Материалдарды кешенді түрде

сақтаудың көрсеткіші мынандай: температура +18°±1С, қалыпты ылғалдылық 55±5% болуы тиіс.

Музейдегі белгіленген климаттық жағдайдың тұрақтылығына әр түрлі факторлар әсер етеді. Олар: жылдық маусымдық және тәуліктік температураның және сыртқы ауа ылғалдылығының өзгеруі; музей ғимаратын салу үшін қолданылған материалдың сипаты; ғимараттың орналасқан жері; музейге келушілердің саны.

Маусымдық өзгеріс жыл мезгілінің ауысуына және жылу жүйесіне, ал, тәуліктік өзгеріс тәулік бойы температура мен сыртқы ауа ылғалдылығының өзгеруіне тікелей байланысты. Маусымдық өзгерісті тұрақтандыру үшін музейдегі жылу жүйесін ерте күзде қосып, көктемнің соңғы уақыттарында өшіру керек. Жоғары ылғалдылықта жылуды күшейту қажет.

Температуралық-ылғалдылық тәртібін бір қалыпта реттеу (ұстап тұру) үшін желдетудің маңызы зор. Ол ауаның жоғары ылғалдылығымен күресуге көмектеседі және оны ауа райының өзгерістерін ескере отырып жүргізеді.

Сақтау орындары мен сыртқы ауаның ылғалдылығы мен температурасының арасында тым алшақтық үлкен болған жағдайда желдету өте қауіпті. Сондықтан, сыртқы және ішкі температура көрсеткіштері жақын болғаны дұрыс. Желдеткен кезде кірген ауа музей затына тура тимегені жөн.

Температура-ылғалдылық тәртіпті тұрақтандыру үшін қолданылатын тағы бір әдіс ауаны құрғату немесе ылғалдандыру болып табылады. Сақтау

орындарын ылғалдандыру қажет болған жағдайда, өнеркәсіптерде дайындалған әртүрлі ылғалдандырушылар қолданады, жылу көздерінің жанына ылғалды маталар іліп, арнайы ыдыстарға су құйылып қойылады.

Температура-ылғалдылық тәртіпті тұрақтандыру мен реттейтін жоғарыда аталып өткен әдістерден басқа ең тиімді түрі ауаны кондиционерлеу болып табылады. Ауаны кондиционерлеу жүйесі сақтау орындарында қажетті температура мен ауа ылғалдылығын өзгеріссіз ұстап тұрады. Музейдің сақтау орындарына арнайы құрал-кондиционерлердің көмегімен ылғалданған немесе құрғатылған, ыстық немесе суық ауа жіберіліп тұрады.

Музей заттарының зақымдалуына әсер ететін негізгі себептердің тағы бірі - жарық сәулесі. Жарықтың әсерінен заттар химиялық және физикалық өзгеріске ұшырайды. Сондықтан музейдегі жарыққа қойылатын тәртіптің маңызы зор. Бұл тәртіп бойынша заттарды тұрақты жарық сәулесін мүлдем түсірмей немесе жартылай, кейде белгілі бір көлемде түсіру арқылы сақтауға болады. Ол музей заттарының қандай материалдан жасалғанына байланысты анықталады. Материалдардың қасиеттеріне қарай жәдігерлер жарыққа төзімді (гипс, шыны, металл, тас және т.б.) және жарықтың теріс әсеріне бейім (аз дәрежеде - майлы бояу, көп дәрежеде - маталар, акварель, қағаз).

Бөлмедегі шамадан тыс жарықтандыру бейнелеу өнері туындыларына зақым келтіруі мүмкін. Егер жарық жеткіліксіз болса, картиналардың түстері айтарлықтай қараңғыланады және әртүрлі зиянкестер кенепті зақымдап, тез көбейеді.

Табиғи және жасанды жарық кескіндеменің көрінетін (түстің бұрмалануы) және көрінбейтін (кенептің және басқа да кескіндеме материалдарының зақымдануы) зақымдалуын тудыруы мүмкін. Жасанды жарық ультракүлгін сәулелерге бай, сондықтан тікелей күн сәулесі әсерінен жәдігерлерге үлкен зиян келеді. Заттар фотохимиялық өзгеріске, яғни сарғайып, бозарып немесе түсінің толық өңіп кетуі мүмкін. Жасанды жарықта болатын инфрақызыл сәулелердің әсері зиян, солардың ішінде люминесценттік шамдар қауіпті. Мұндай шамдардың спектрлік құрамы күндізгі жарыққа жақын. Кәдімгі қыздыру шамдары бояуға зиянды әсер етпейді, өйткені олардың спектрі 80% инфрақызыл сәулеленуден тұрады.

Жарық әр түрлі материалдан жасалған заттарға әртүрлі әсер етеді. Жарыққа төзімділігі жағынан заттарды үш топқа бөлуге болады:

- жарыққа төзімділігі жоғары: металдан, түссіз тастан, гипстен, түссіз шыныдан жасалған заттар;
- жарыққа төзімділігі орташа: сүйектен, теріден, былғарыдан, ағаштан жасалған заттар және майлы бояулы кескіндеме туындылары.
- жарыққа төзімділігі төмен заттар: фотосуреттер, акварель, қағаз, мата.

Заттарға жарықтың әсері тек материалына ғана емес, сонымен қатар, оның түр-түсіне де байланысты. Зат күңгірт, қара түсті болған сайын оның жарықты сіңіру қасиеті арта түседі. Жарықтан қорғаудың басты талабы барлық материалдар үшін күн сәулесінің тікелей түспеуін қадағалау.

Жарық сәулесіне сезімтал барлық заттарды қараңғы орындарда, арнайы жарықтан қорғайтын әйнектермен

қапталған қор жабдықтарында сақтайды.

Экспозициядағы жәдігерлерге тікелей күн сәулесі түспейтіндей етіп орналастырылады. Жарыққа аса сезімтал жәдігерлер қойылған витриналар арнайы жарықтан қорғайтын жапқыштармен жабдықталады. Жасанды жарық көздерін жәдігерлерден 1,5-2 метр қашықтықта орналастырған дұрыс.

Экспозициялық залдардың температуралық-ылғалдылық тәртібі музейге келушілердің келу дәрежесіне де байланысты. Адамдардың көп болуы ауаның температурасы мен ылғалдылығын жоғарылатып жібереді. Сонымен қатар ауада көмірқышқыл газы мен шаң-тозаң көбейіп кетеді. Экспозициядағы сөрелер шаң-тозаң кірмейтіндей етіп жасалыну арқылы бұл жағдайлардың алды алынады. Ауаны тазарту үшін сүзгілер қолданылады. Олар желдеткіш қондырғыларға орнатылады, осылайша жеткізілетін ауа залдарды мүмкіндігінше тазартады.

Егер музейдегі температура-ылғалдылық тәртібі бұзылса, заттар шаң-тозаңданып кетсе, музейдің айналасы ластанатын болса, музейге жаңа түскен заттар дезинфекциясыз қабылданса биологиялық зиянкестер үшін ыңғайлы жағдай туады. Құрт-құмырсқа, кеміргіштер сияқты зиянкестер металл, шыны, керамикадан басқа заттарды қатты зақымдауы, бүлдіруі мүмкін. Сондықтан, олардың пайда болып, тарап кетуіне кедергі жасайтын жағдайлар жасалуы қажет.

Күйе, саңырауқұлақ зеңі шалған заттарда әр түрлі түстегі дақтар қалады. Оларды кейде қалпына келтіру мүмкін емес. Зеңденген саңырауқұлақ түскен заттарды тез арада басқа заттардан бөліп алып, жеке ұстау қажет. Әрине, олардың жағдайын дұрыс анықтау үшін арнайы зертханалық сараптамалар қажет. Зеңденген саңырауқұлақ ауруын болдырмау үшін музей жабдықтарын 2%-ті формальдегидтің спирттік ертіндісімен жиі сүртіп отыру керек. Мата, қағазды зеңденген саңырауқұлақтан тазалау үшін формалин, тимолмен дезинфекциялайды. Оларды музей тәжірибесінде ерітінді және бу түрінде де қолданады.

Қазіргі таңда заманауи микроклиматтық жүйелер мен құрылыс материалдарының арқасында мәдени және тарихи құндылықтарды сақтауға барлық мүмкіндіктер бар. Ол жәдігерлерді дұрыс сақтау және көрсету арқылы жойылудың алдын алуға және ең бастысы, реставраторлардың қызметін қажет ететін жағдайға жеткізбеуге мүмкіндік береді.

Музей таным мен тарихтың қайнар көзі. Біздің басты міндетіміз – тарих қойнауынан сыр шертетін асыл мұрамызды кейінгі ұрпаққа жеткізу.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. ҚР Мәдениет және ақпарат министрінің ҚР музей қорының музей заттарын есепке алу, сақтау, пайдалану және есептен шығару нұсқаулығы. №372 бұйрық.

2. Журналдағы мақала: В.Б. ДОРОХОВ. Свет и климат. Нормативные требования и практика сохранения культурных ценностей// Светотехника. – 2022 ж. 74–77 беттер.

3. Мақала. Татьяна Андреевна Приходько. Хранение и предотвращение разрушения музейных экспонатов. Краснодарский государственный

институт культуры. г. Краснодар, Россия
4. Кітап: Т.Ю. Юренева. Музееведение. Учебник для высшей школы. М . : Академический Проект, 2003.— 402 стр.
5. Электронды дерекккөз: Ольга Сластикова. Сохранить наследие. Пресс-служба компании ROCKWOOL Russiahttps://www.vashdom.ru/articles/rockwool_42.htm
6. Дәрістер: Әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, РФ Мемлекеттік Эрмитажы.

РЕЗЮМЕ:
Нормативные правила и опыт хранения фондов в музее.

ҚАЛАМГЕР ТАҚЫРЫБЫ

Жұмашова А.А.
Отырар мемлекеттік археологиялық музей-қорығы
Түркістан облысы, Отырар ауданы

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚОЛӨНЕРІ

Қазақ халқының қолөнері арқылы халықтың тұрмыс-тіршілігін, өмірін көруге болады.

Жүннен бұйымдар жасау белгілі бір өнерді, шеберлікті қажет етеді. Қазақ халқының өткен тұрмыс-тіршілігінде төрт түлік малдың рөлі үлкен болды. Төрт түлік малдың жүнінен текемет басып, сырмақ сырып, тұскиіз жасап, кілем, алаша, шекпен, қоржын, ши тоқыған. Қолөнер бұйымдарының бетіндегі ою-өрнектер қазақ халқының өткен өмірін, тұрмысын табиғат көріністерімен астастыра бейнелейді.

Археологиялық қазба жұмыстары барысында жүннен жасалған бұйымдар табылған. Мысалы Пазырық қорғанынан б.з.б. V ғ. табылған тұскиіз, кілем, кіші кілемшелерді атауға болады.

Ата-бабаларымыз табиғаттың әр құбылысын, мінезін түсіне білген, ән салуды, ою-өрнекті, қолөнерді табиғаттан тікелей еншілеген. Табиғатта болып жатқан сұлулықты ою-өрнектерге түсіріп, сол ою-өрнек арқылы әсемдікті насихаттағаны белгілі. Жалпы ірі ою-өрнектер сырмақ, кілем, текемет, тұскиіз, алаша т.б. бұйымдар мен сәулет өнерінде кеңінен қолданылған. Қазақстан ғылым академиясының академигі, Ұлттық археология және этнография мектебінің негізін қалаушы, өнертанушы Ә. Марғұлан былай деп жазады: «Қазақтың ертегі – жырлары сұлу болатыны сияқты, оның ағашқа, матаға, киізге, темірге, сүйекке т.б. затқа түсірген ою үлгілері де сондай өрнекті болған».

Сонымен қатар, жүннен жасалған киіз, текемет, кілем, кіші кілемше секілді археологиялық бұйымдар Алтай тауы, үлкен Ұлаған өзені бойынан да табылған. Алтай өңіріндегі халықтың тұрғын жайы қазақ халқының тұрғын

жайына ұйқас болып келеді деп археолог С.И. Руденко жазған. [Маргулан, 1986: 32].

Әр халық өз қолөнері бұйымдарының ою-өрнегіне өзіне тән із салып, рухани байлығын осы өрнекке төгіп, оюлар арқылы ой айтып, адамның арман тілегін де бейнелеген.

Хас шеберлердің құнды мұралары Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігіне қарасты «Отырар» мемлекеттік археологиялық музей-қоры қызметкерлерінің әр жылдары ұйымдастырылған этнографиялық экспедициялары барысында және қолөнерді шын сүйіп қастерлейтін жәдігер жанашырларының музейге сыйға тартуымен жиналды. Олар тарихи-мәдени құндылықтарымыздың киелі мекені Түркістан облысы, Отырар ауданындағы «Отырар» мемлекеттік археологиялық музей-қорығында сақтаулы.

Қазақ тіршілігінің тірегі болған төрт түлік малдың жүнінен небір асыл бұйымдар жасалған. Сондай бұйымдардың бірі тұскиіз, оны барқыттан, жібектен, шұға т.б. жасайды. Ол маталардан ойылған өрнектерін жұқа әрі тығыз орналасқан киіз шаршысына жапсырып, қабырғаға кілем орнына ілетін сәнді бұйым. Тұскиіз - іргеден өтетін суықтан сақтану үшін қолданылатын ең кәделі бұйым болған, оны тығыз, жұқа етіп басылған киізден жасаған. Тұскиіздің түрлі матаның бетіне кестелеп ою-өрнектер түсірілген түрі де кездеседі. Қазақстанның әр өңірінде кездесетін тұскиіздің өз ерекшеліктері бар.

Тұскиіз киіз үйдің жасауы ретінде сән берер жиһаз болғанмен қыстыгүні оны керегеден суық кірмес үшін де пайдаланған. Сондықтан да оны қалың киізден жасап, үстінен әдемілеп, көркемдеп мәнерлі өрнек түсіреді. [Тәжімұратов, 1977:38].

Тұскиіз бетіне матадан түсті жіптермен кестелеп «жұлдызша», өсімдік тектес, ою-өрнектер түсірілген түрі Орталық Қазақстанда көп кездеседі. Семей өңірінде барқыт, мақта матаның бетіне кестелеп өсімдік тектес ою-өрнектер түсірілген. Көкшетау өңірінде тұскиіздің бетіне шибарқыт матадан ойып «арқар мүйіз», ал шеттеріне «сынық мүйіз» ою-өрнегі бейнеленген. Сондай-ақ майда ромб

Автордың өз қолымен жасаған туындысы

ішіне «төрт құлақ», ал шеттеріне «мүйіз» ою-өрнектерін шибарқытқа жапсырған. Шығыс Қазақстанда мақта мата, помази, драп, т.б. маталардан түсті жіптермен кестелеп шеңбер ішіне, «жұлдызша», «сыңар мүйіз», өсімдік тектес ою-өрнектер түсірілген түрі, тағы бір түрі бетіне түгел майда ромб, келесі түрі бетіне ірі «арқар мүйіз» ою-өрнегін кестелеп түсірілген түрі көп кездеседі.

Павлодар өңірінің шеберлері жасаған тұскиіздер айшықту мәнерінің өзгешелігімен ерекше назар аудартады. [Тәжімұратов, 1977:38] Талдықорғанда мақта мата бетіне түсті жіптермен кестелеп ортасына дөңгелек шеңбер ішіне өсімдік тектес, ал, шеттеріне ірі өсімдік ою-өрнектері түсіріліген түрі көп кездеседі. Тұскиіз бетіне «қошқар мүйіз», «қос мүйіз», «сыңар өкше» өрнегі, шеттеріне «ирек су» өрнегі түсірілген, оны айналдыра «арқар мүйіз» өрнегі түсірілген түрі, сондай-ақ «тармақты» мүйіз өрнегі түсірілген түрі көп кездеседі.

Оңтүстік өңірінде тұскиізді ақ немесе қара киізден басып бетіне матадан ойып өрнектер түсіреді де шеті шыт матамен көмкеріледі. Тұскиіздің бетіне ромб ішіне «төрт құлақ» өрнегі түсірілген, шеттеріне «сыңар мүйіз» ал одан жоғары мүйіз өрнегі салынған түрі көп кездеседі.

Геометриялық өрнек тобына жататын ромбы өрнегін Орталық Қазақстанда айшық, Солтүстік Қазақстан облыстарында екі көзді, Оңтүстік Қазақстан, Шығыс Қазақстан облыстарында шаршы деп атайды. [Жәнібеков, 1992: 49-53] Ал, бестаңба ою-өрнегі дүниенің төрт бұрышын шартты түрде бейнелеу ұғымын білдіреді. [Өмірбекова, 2004:50].

Сондай-ақ бетіне алтын, күміс, теңгелер, маржан, меруерт қадалған түрлері де болған. Тұскиіз жасаушы шебер киіздің бетін оюлайтын маталарды өз қалауынша таңдап алады. Тұскиізге «қошқар мүйіз», «сыңар мүйіз», «сыңар өкше», «тармақты мүйіз», «қоза гүлі» тәрізді ою-өрнектер түсірілген. Ал, шетін бір түсті матамен көмкереді. «Отырар» музей-қорығының қорындағы тұскиіздің мына бір түрі ақ түсті жүннен басылып бетіне «төрт құлақ» ою өрнегі матадан ойылып шетін шыт матамен көмкерген. Ұзындығы – 2 м. 86 см, ені – 1,78 см. Келесі түрі қара түсті жүннен басылып ортасына тұтас «төрт құлақ», шеттеріне «құс тұмсық» ою-өрнегі түсірілген. Ұзындығы – 3 м. 29 см, ені - 1 м. 58 см. Халық шеберлерінің құнды мұраларын жинастырып, олардың еңбектері туралы деректерді жазып, зерттеу мақсатында музей қызметкерлері бірнеше этнографиялық экспедиция ұйымдастырды.

Жыл сайын ұйымдастырылатын этнографиялық экспедиция барысында Отырар өңірінде атақты тұскиіз жасайтын шеберлер болғанын анықтадық. Атап айтатын болсақ: Бақтиярова Қалыгүл, Әбдіхалықова Несібелі, Бейсенова Тұмаркүл, Әлімқұлова Сәрсенкүл, Қаратаева Қалдықыз, Палмахатқызы Құттығыз, Серікбаева Тұрғанкүл, Рахматуллаева Ақұлтай, Тағаева Жібек, Қаратаева Қалдықыз, Бөрібекова Таңсұлу, Көпесова Шолпан, Жүсіпбек Шолпан, Алимқұл Сәрсенкүл, Арыстанбаева Күлтай, Қалыбекқызы Үржан, Тұрлыбекқызы Үрзада, Оралбаева Бибі, Ақылова Гүлнәр, Қалтаева Гүлсара, Сүлейменова Пердекүл, Түйебақова Қадиша, Рахматуллаева Ақұлтай, Аликулова Ұлбосын, Ишанбаева Тұрсынкүл, Дәрібекқызы Қызжібек,

Нұрділдақызы Қыздарбек. Қолөнер шеберлеріне жасаған еңбектері үшін алғыс айтамыз.

Оңтүстік өңірінде тұскиіз жасайтын шеберлер көп болған. Шебер апамыздың бірі Түркістан облысы, Отырар ауданы, Аққұм елді мекенінің қолөнер шебері Несібелі Әбдіхалықованың тұскиізін ерекше айтуға болады.

Несібелі апа 1942 жылы Түркістан облысы, Киров ауданында дүниеге келген. Зеректігі мен ұқыптылығының арқасында киіз үйдің бау-басқұрынан бастап түкті кілем, тақыр кілем, алаша тоқу, текемет басып сырмақ сыруды Несібелі апа өз анасынан 9 жасынан бастап үйренген. Оны ауыл аймағы түгел таныған шебер қыз атанады. Аталған өнер түрлерін шебер жасай білген ананың есімін бүгінгі таңда жұртшылық мақтанышпен атайды. Шебердің айтуы бойынша бұл өнер түрі күрделі де бейнеті мол сала, үлкен шыдамдылықты төзімділікті қажет етеді. Жасаған бұйымдарына қарап шебердің қиялына таң қаласыз, бояулары бір-біріне үйлесімді, оюлары жатық болып келген, көз тартар сәнімен, үздік орындау шеберлігімен ерекше көзге түседі. Оның жасаған еңбегін айтып беруді сұраған еліміздің түкпір-түкпірінен қолөнер бұйымдарын зерттеушілер шын ықыласпен келіп жатады. Халық шеберлерінің айшықты да өрнекті үлгілерімен жасалған туындылары жоғары бағаланып ҚР қолөнер шеберлерінің каталогына енгізілді.

Қазақ халқының қолөнер бұйымдарының ішінде жүннен жасалған бұйымдардағы ою-өрнек түрлерінің негізі мүйіз өрнегі болып табылады. Несібелі апаның қолынан шыққан қолөнер бұйымдарындағы басты өрнек ретінде мүйіз өрнегі алыныпты. Өйткені мүйіз өрнегімен бедерлеу көнеден келе жатқан дәстүр. Әрбір ою-өрнектің өзіндік философиялық мәні бар. Несібелі апаның қолөнер бұйымдарындағы ою-өрнектерінің өзінен біздің өткен замандарымыздан бай мағлұмат алуға мүмкіндік беретінін байқаймыз. Бұйымдарды тоқу үшін пайдаланатын табиғи қоспалардан дайындалған көне бояулардың қанша уақыт өтсе де өз нәрін кетірмегені бізді қуантады. Несібелі Әбдіхалықованың айтуы бойынша қолөнер бұйымдарын жасау барысында, сырмақ сырып, текемет басып, тұскиіз жасап, кілем, алаша тоқуда бір-біріне көмекке барған ағайын, көршілердің басы қосылып, әңгіме-дүкен құрып, ет асылып, шай қайнап жалпы бір-біріне деген мейірімі, сыйластығы артып, естеліктер айтылып адамдар бір-біріне жақындай түседі. Қолөнер шеберінің еңбегіне қарап үнемшіл де, ұқыпты болғанын аңғаруға болады. Несібелі Әбдіхалықованың жасаған тұскиізі «Отырар» мемлекеттік археологиялық музей қорығының төрінен орын алды. Музейдің бет-бейнесі болып табылатын экспозиция залының этнография бөліміне қойылып көрермендердің жоғары бағасына ие болып келеді.

Тігуі де, жығуы да оңай киіз үй пайда болғалы көшпенділер киіз басып одан әр түрлі бұйымдар жасауды одан әрі жетілдірді, киіз үйдің туырлығы мен үзігін, түңлігі мен дөдегесін айтпағанда еденге төсейтін текемет, сырмақтарды, тұсқа ілінетін тұскиіздер мен әр түрлі қаптарды да киізден жасады. [Қазақ қолөнері, 2010:138] Қолөнер бұйымдары ел тұрмысына сән беріп, адамдарға рухани азық әкелген, халық өмірімен бірге жетіліп келе жатқан өнер. Ертедегі

ата-бабаларымыздың қолөнер үлгісін, шеберлігін сақтап қалып, кейінгі ұрпаққа жеткізу, үйрету бүгінгі таңда игілікті іс болып қала бермек.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. А.Х. Маргулан. Казахское народное прикладное искусство. – Алма-ата: Өнер, 1986 – с. 32.
2. Ә. Тәжімұратов. Шебердің қолы ортақ.- Қазақстан баспасы, Алматы-1977. 38б.
3. Ә. Тәжімұратов. Шебердің қолы ортақ.- Қазақстан баспасы, Алматы-1977. 38б.
4. Ө. Жәнібеков. Уақыт керуені. – Алматы: Жазушы, 1992 - 49-53 б.б
5. М.Ш. Өмірбекова. Қазақ халқының дәстүрлі өнері. – Алматы: Кітап, 2004 – 50 б.
6. Өмер Займоғлы. Студенттердің кілем өнері арқылы педагогикалық іс-әрекетке дайындаудың дидактикалық шарттары. - Түркістан 2008. 3 б.
7. С. Қалиев, М. Оразбаев, М. Смайлова. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. Алматы, Рауан- 1994, 57 б.
8. Г. Қыдырбекова. Мәдени мұра №4 (31) тамыз-қыркүйек. 2010. 81 б.
9. А. Жұмашев. Отырар алқабындағы қолөнер. Алматы 2017 ж. 90 б.
10. Ө. Жәнібеков. Жолайрықта. – Алматы: Жазушы, 1995.
11. Ежелгі Отырар, құрастырғандар. Жарылқасын Нұсқабайұлы, Өзбекәлі Жәнібек. Алматы, 1997.
12. Дәркембай Шоқпарұлы. Қазақтың қолөнері. Алматы, 2005.
13. Муканов М.С.Казахская юрта. Алма-ата, 1981.

РЕЗЮМЕ:
Историко-культурное наследие ремесленников, сохранивших традиции изготовления войлочных изделий.

Шәкен Т. С.
«Қара шаңырақ» қоғамдық бірлестігі
Астана қ.

«ҚАРА ШАҢЫРАҚ» ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ ОРТАЛЫҒЫ: МАҚСАТЫ МЕН НЕГІЗГІ ҚОҒАМДЫҚ ҚЫЗМЕТІ

«Көп түрік енші алысып тарасқанда, Қазақта қара шаңырақ қалған жоқ па?»,- деп Мағжан Жұмабаев жырлағандай, әлемнің 40 астам мемлекетінде тарыдай шашылып кеткен барша түркі жұрты бүгінгі Қазақ елін киелі де, қасиетті құт мекенім, қара шаңырағым деп құрметтейді.

Отаны жоқ, туы жоқ, тілі мен ділінен, құндылығынан, ұлттық тамырынан ажыраған қанша ұлт бар. Бұл жағы¬нан алсақ, біз, қазақ шүкіршілік ететін жағымыз көп. Түркі жұртының қара шаңырағына ие болып отырған қазақ-тың арманы жоқ десек, артық айтпаған болар едім.

Иісі қазақ үшін қара шаңырақ ұғымы өте қасиетті, қастерлі. Халқымыз қашанда қара шаңырақты қадір тұтқан. «Шаңырақ» бұл киіз үйдің төбесіндегі ең қасиетті, киелі бөлігі. Шаңырақ «үй, отбасы» деген мағынаны да білдіреді. Отау құрған жастарға «Шаңырағың биік болсын!» деп бата береді. Бұл – құрған отбасыңның тұғыры берік, мәртебесі жоғары болсын деген сөз.

Қазақ ұлтының қара шаңырағы бұл – бабаларымыз білектің күшімен, найзаның ұшымен қорғаған жері, ана тілі, діні, ұлттық құндылығы, ұлттық болмысы, бабалар дәстүрі мен салт-санасы. Тек осы ерекшеліктерімізбен ғана ұлтымызды сақтай аламыз.

Бүгінгі таңда әлемде болып жатқан жаһандық үдерістердің қарқыны көз ілеспес жылдамдықпен белең алуда. Алпауыт елдердің шаңында көміліп қалмас үшін елімізде белсенді түрде әлеуметтік-экономикалық, демократиялық қайта құрулар жүзеге асырылуда. Алайда, ең басты мәселе – ұлттық болмысымыздан ажырап барамыз. Қазақстандық қоғамның рухани әлеуетін көтеру - бүгінгі күннің өзекті тақырыбы.

Бүгінгідей жаһандану үдерісі жайлаған кезеңде ең өзекті мәселе – біздің ұлттық болмысымыздан ажырап бара жатқанымыз болып отыр. Шеттен келіп жатқан дүниенің жақсы да, жаман да жағы бар. Қазіргі жаһандық ақпараттық революция мәдениет пен руханиятты, адамгершілік пен сана-сезімді тағдыр талқысына салып отыр. Бүгінгі ұрпақтың санасына бойлай еніп бара жатқан бірегейлендірілген псевдомәдениет, моральдық деградация келешегіміздің кемел, болашағымыздың баянды болуына қауіп төндіруде. Адамгершілік құндылықтар дағдарысы, отбасының ойрандалуы, бір жыныстық неке санының ұлғаюы, есірткі мен алкогольге тәуелділік, жезөкшелік, педофилия, жеңұшынан жалғасқан жемқорлық, азғындық, қатігездік және т.б. рухани кеселдер бүгінгі қоғамның асқынған дертіне айналып отыр. Мәдени мұрамызды, ұлттық өрісімізді, өркениеттік әралуандылықты жоғалтып алу қаупі туды.

Сондай-ақ ұлт қауіпсіздігіне қауіп келтіретін факторлардың бірі – деструктивтік діни ағымдар болып отыр. Олар дәстүрлі отбасылық құндылықтарды мойындамайтын және азаматтық борыштан бас тартуға итермелейтін ағым. Олармен күрестегі ең басты құрал - ұлттық құндылықтарымызды кеңінен дәріптеу.

Діни жат ағым өкілдерінің әрекеті араласып кеткен «Қаңтар қасіреті» халқымыздың қабырғасын қайыстырып, елімізді дүрліктіріп, мемлекет тыныштығын бұзды. Қаншама жас қыршынынан қиылып, қанша ана зарлап қалды. Бүгінде жастарымыздың арасында ұлтының құндылығынан безіп, діні мен ділінен ажырап қалғандар баршылық. Бұл рухани азғындықтың ауыр салдары қоғамда дін мәселесіне, діл мәселесіне «майшаммен қарау» керектігін ұқтырды. Ұрпақтың рухани-өнегелік тәрбиесіне жіті мән беру қажеттігін көрсетті. Бұл оқиға көкірек көзі ояу, ұрпағының болашағына, елінің ертеңіне алаңдайтын жанның барлығына ой салды. Бүгінгі бала, ертеңгі қоғамның бір бөлшегі, мемлекеттің азаматы. Сондықтан да ертеңгі ел азаматын тәрбиелеу – қоғамның да, мемлекеттің де жауапты міндеті. Рухани-өнегелік тәрбие адамды моральдық азғындықтан, қоғамды рухани құлдыраудан сақтайды. Рухани жұтаңдық қоғамның бұзылуына

әкеледі.

Сол себептен өскелең ұрпақтың рухани тәрбиесімен айналысатын ұлттық идеология керек. Себебі, мемлекет ұлтты қалыптастырмайды, ұлт мемлекетті қалыптастырады. Жоғалтқанымызды түгендеп, жаншылған ұлттық рухымызды тірілтіп, өткеніміз бен өшкенімізді қайта жағып, қазақтың өзіне тән ұлттық болмысын қайтаруымыз керек. Мемлекет құрушы ұлт ретінде қазақ ұлтының заманауи бейнесін қалыптастырып, қазақ отбасының озық моделін жасап, отбасы институтының мәртебесін көтерсек, бүгінгі қоғамның дертіне айналған көп өзекті мәселелердің түйіні шешіліп, өскелең ұрпаққа, жастарға рухани-өнегелік тәрбие беріліп еліміздің өркендейтіні сөзсіз.

Осы тұрғыда, ұлт болашағының кемел болуына үлес қосатын, ұрпақтың рухани-өнегелік тәрбиесімен айналысатын, ұлттық құндылықтарымызды түгендейтін, тарихи санамызды жаңғыртатын, қазаққа тән ұлттық кодты ұлықтайтын «Қара шаңырақ» ұлттық жобасын жасадым.

Ол кезде Сарыарқа ауданының тұрғынымын. Сол кездегі аудан әкімі Егемберді Ерғали деген азаматқа жобам жайлы айтып, мен ұлт жанашырларын жиып бір жиын өткізгім келетінін айттым. Ол кісі әкімдіктің жиналыс бөлмесін беріп, 2019 жылы 7 қыркүйекте өткен сол жиынға өзі де қатысты. Мемлекет және қоғам қайраткері, жазушы, ұлт руханиятының нағыз жанашыры, марқұм Мырзагелді Кемел, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ғалым, ұстазым Жамбыл Артықбаев ағаларым бастаған бірталай адамды жинап алып «Қара шаңырақ» жобасы жайлы айтқан едім.

Марқұм Мырзагелді Кемел ағамыз сол Сарыарқа аудандық әкімдігі ғимаратында өткен алғашқы дөңгелек үстелде «Қара шаңырақтың» құрылуына шын ниетімен батасын беріп, «сенің қолыңнан келеді, қарындасым» деп үлкен сенім артып, рухани күш берген еді. «Қара шаңырағымыз шайқалып тұр, айналайындар, оны түзу, биік ұстау, әр қазақтың қолында»,-деген адамның жанын жылатып, жүрегіне ой салатын сөздері әлі күнге дейін құлағымда жаңғырып тұр. Аз ғана уақыт ішінде Мырзағам рухани әкеме, ақыл берер данагөйіме айналды. Әрдайым жол көрсетіп, ақылын айтып, батасын да аямайтын. Бірде Мырзағам: «Қарындасым, сен 25 жыл бұрынғы маған ұқсайсың,-дегенінде, аға, мен не ер-азаматқа ұқсап тұрмын ба?»,-деген әзіл-шыны аралас сұрағыма, менің ойымдағы дүниені айтып, көтердің, ризамын, осы жолдан тайма, тоқтама,-деп еді.

Бір жиынымызда мені төрге шығарып, «қарындасым, енді сенің орның төр» деп, мен қояр да, қоймай төрге отырғызып қойған. Бұл әрекетінің мағынасын кейін ұқтым. Төрге шығару арқылы марқұм Мырзағам мойныма үлкен рухани жүк артты, «сенің қолыңнан келеді, сен осы рухани жүкті ұрпаққа жеткізушісің, ұлттық құндылықты насихаттаушысың, қоғамды рухани сауықтырушысың» деп кеткендей, жан аға! Өйткені қазақтың «Қара шаңырағының» жүгі ауыр, жолы қиын екенін сәт сайын сезем. Қазақ қызын «қарындас» деп құрметтейтіндер азайған заманда сізді сағынамын, аға! Мырзағамдай қазаққа нағыз жанашырымыз болғанда «Қарашаңырақтың» төрінде қасқайып

қазақы дәстүрлерді, отбасылық құндылықтарды
насихаттаушы Зейнеп Ахметовамен болатын
«Ұлттық тәрбие - ұлттық рухтың негізі»
атты кездесуге шақырамыз /кіру тегін/.
Ұйымдастырушы:
Нұр-Сұлтан қаласы
Тілдерді дамыту және архив ісі
басқармасының қолдауымен
«Қарашаңырақ»
25 мау
8701 288 49 60

отырып, ақылшымыз болар еді-ау, біз үшін жабық есіктер ашылар еді-ау!,-деп жабығатын күндерімде болады. Жатқан жерің жарық, топырағың торқа болсын, Мырзағам!» деп жиі еске аламын.

2020 жылы 20 наурызда «Қара шаңырақ» қоғамдық бірлестігін заңды түрде тіркеп құрдық. Сол уақыттан бері жұмыс істеп келеміз.

Бірақ қоғамдық жұмысты бұданда ерте, жұмысыма қосымша, 2011 жылдары бастағанымды да айтып өтейін. Адам қоғамға ұрпағының болашағына алаңдағаны үшін шығады деп ойлаймын.

Екі ұлым бар. Олар дүниеге келген сәттен бастап, «Ертең менің балаларым қандай қоғамда өмір сүреді? Олардың достары, ортасы, болашақ жұптары кім болады?» деген ой мазалай бастады. Қоғамдық жұмыс балаларыңның балабақшасы мен мектебіндегі белсенді ата-ана болудан басталады деп ойлаймын. Өзім сол екі ұлымның балабақшасынан басталған белсенділік, кейін мектепте ата-ана төрайымдығымен жалғасты. Кейін Астана қаласындағы мектептерге, балабақшаларға дәріс оқып, қоғамдық жұмысқа араластым. Сөйтіп жүріп ұрпақ тәрбиесінде кетіп жатқан кемшілікті осыдан 15-20 жыл жыл бұрын байқағанмын. Сол кезде-ақ дабыл қаға бастадым, аяғым жеткен мінберлерде айтып та жүрдім. Бірақ ол кезде «Не айтып тұрсыз, қандай ұлттық құндылық, қандай ұлттық тәрбие? Жаһандану келе жатыр. Түп-түбінде бір ұлт боламыз. Тіл не керек, діл неге керек?» дегендер болды.

Сөйтіп 30 жыл ішінде барымыздан айырылдық. Білім саласына бір министр келіп, бір өзгеріс енгізіп, екіншісі, үшіншісі, әйтеуір білім саласы «эксперимент алаңына», ал балалар «эксперимент қояндарына» айналып, тәрбие мәселесі ысырылып қалды. Тек білім, білім деп жүрдік. Енді келіп «ойбуй, қатігез, мейірімсіз, қайырымы жоқ, үлкенге құрметі жоқ, тәрбиеден жұрдай ұрпақ қайдан келді?» деп дабыл қағып жатырмыз.

Отыз жыл бойы жас ұрпақты ұлттық құндылығынан айырып, «ұраншыл, жалған патриоттықты насихаттап, өтірік ақпар, есеп беретін, бізде бәрі тамаша» деген нәрсені сіңірдік. Енді келіп, айналасына немқұрайлы қарайтын, қатігез, тасбауыр ұрпақ қайдан шықты дейміз. Қайдан шықсын, біз кінәліміз. Ісімізбен сөзіміз үйлеспесе, өзіміз өнеге бола алмасақ, жастар, шеттің қаңсығын, таңсық етпегенде қайтсін?!

Үнемі қоғамдық көлікпен жүремін. Байқағаным, орын бермеген жастарды көрген үлкендер «Өй, оңбаған, тәрбиесіз, неге үлкенге орын бермейсің?» деп ұрсады. Жастар оған ерегесіп қатты жауап беріп те жатады. Сол үлкендерге «Аға, апа, жастарға ұрсыпаңыз. Орын беру, үлкенге құрмет көрсету дегенді оларға үйретпеген, өз өнегемізбен көрсете алмаған ерсектер, мына сіздер мен біздер кәніліміз» деймін. Шынында да, «мынау адам неге маған ұрсады» деп үлкенге орын беру кейбір жастың ойына кіріп те шықпайды. Неге? Өйткені қай ата-ана, ересек адам, мектепте ұстаз күн сайын балаға «үлкен құрмет көрсет» деп айтып, өз ісімен көрсетеді. Сөзбен де, іспен де үлкенге құрмет жасап жатқанды көріп өскен ұрпақ құрметтеуді үйренеді. Қоғамдық көлікте айналасында қарттар тұрса да, жас аналар балаларын жанына отырғызып алып жатқанын көремін. Соны көріп өскен бала ертең үлкенге құрмет көрсете ме?

Қазақ қоғамындағы отбасылық

құндылықтардың өлшемі - «ұят болады», «жаман болады», «обал болады» деген адамгершілік кодекс болған. Осы ұстанымнан ауытқымай, арлы, намысты, рухы биік ұрпақ тәрбиелеген. Аталы сөзге тоқтап, үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсеткен.Бүгінде сол данышпан бабалар аманатына қиянат жасадық. Ұрпағымыздың тамырына өз қолымызбен балта шаптық. Бір өкініштісі, біздің салт-дәстүріміз бен ұлттық құндылығымыз тек наурызда ғана керек. Одан кейін бір жыл бойы «жылы» жауып қоямыз. Содан кейін жастар дәстүрді қайдан білсін? Құндылықты қайдан көрсін? Ана тілі мен ділін қайдан құрметтесін?

Отыз жыл бойы «күресетін» орталықтар аштық. Жемқорлықпен күрестік, зорлық-зомбылықпен күрестік, суицидпен күрестік. Нәтижесі қандай? Статистика азайды ма? Жоқ, жылдан-жылға көбейіп барады. Ал әр санның артында ұрпақ тағдыры тұрғанын ұмыттық.

Жақында шәкіртім «Ұстаз, өз елімізде жүріп ұлттық құндылық мәселесін, ана тілі мәселесін көтеруден асқан сорлылық бар ма, ол болуы тиіс нәрсе ғой?» деп айтады. Шынында да жас буын өкілінің айтып тұрғаны жүрекке ауыр тиетін сөз. Қарап отырсам, «тәуелсіздік алдық, егемен ел болдық» деп қуанып жүрсек, сол жылдар ішінде қазақты тамырынан айыру, тілі мен ділінен ажырату, ұлтсыздану саясаты жүргізілген сияқты. Бүгінгі қазақ қоғамында неше түрлі теріс ағымдар мен псевдомәдениет жастардың санасын улап, теріс жолға түсіріп жатыр.

Ұрпақ болашағына алаңдайтын қазақтың анасымын. Қоғамда болып жатқан мәселелерге бейжай қарай алмайтын, қоғамның бір мүшесімін. Мемлекеттің болашағын ойлайтын азаматпын, қазақтың қазақы болмысынан ажырап, тамырынан үзілмеуін уайымдайтын қазақпын. Кейде маған біреулер «Неге қара аспанды төндіре бересің?,-деп жатады. Шындығында, қоғамда көп нәрсені көзіммен көргеннен кейін, үндемей отыра алмаймын. Өскелең ұрпаққа, жастарға қатысты нәрседен қашанда хабардар болуға тырысамын. Сондықтан жастар ұйымдастырған түрлі шараларға қатысамын.Көп адам көре білмейтін нәрселерді көріп, естігенде таңырқай қарайтын сәттерде болады.

Бүгінгі қазақ қоғамында неше түрлі наным-сенімдегі топтар мен түрлі ағымдар бар. Бір ұлттың осылай бөлінуі -болашағымыз үшін өте қауіпті. Бүгінгі күні көп нәрседен айырылып қалдық. “Оларды енді түзей аламыз ба” деген ой қатты мазалайды.

Жазда қала маңында ұйымдастырылған жастардың бір шарасына қатыстым. Мені арнайы шақырды. Бардым. Көрдім. Естідім. Шынымды айтсам, Астананың жастары, балалары бар жас отбасылары көп болды. Басым көбі -қазақтар. Бірақ тілі басқа, ділі басқа. Ең қызығы ол шарада түрлі ағымның адамдары қаптап жүрді. Өткізген небір мотивациялық сабақтары да қазақы құндылыққа жат. Айтпақшы, сол шараға танымал адамдар да келіпті. Бәрі-дерлік қазақтар. Соңына дейін қалып, бір-екі сабағына қатысқан бір сіңлім «апай, біз, жастарды жоғалтып жатырмыз. Бір қорқынышты нәрселер көрдім. Болашағымыз үшін қорықтым. Бір түрлі тренерлер болды. Отырып алып, хоровод жасады ма, көздерін жұмып, мәңгіріп отырған топты көрдім» дейді.

Ұлтты біріктіретін біртұтас

идеология болмаса, әркім өз бетімен кетіп, жастардың санасын осылай, кім көрінген улай берсе, мына түрімізбен, тілін жоғалтып, ділінен безген, дүбара ұлтқа айналарымыз сөзсіз. Ұлттық құндылықтар - қоғамды жік-жікке бөлген, кереғар ағымдар мен теріс идеологияға қарсы иммунитет екенін қашан түсінеді екенбіз?! Өйткені, өз ұлтының тілін, ділін, мәдениетін, тарихы мен салт-дәстүрін бойына мықтап сіңірген адамды ешқашан сырттан ешкім адастыра алмайды. Сол себепті біз ел болып, қоғам болып жас ұрпақтың бойына ұлттық құндылықтарымызды сіңіре отырып, оларды отансүйгіш етіп тәрбиелеуіміз керек. Ұлттық құндылықтар туралы ұғым адам болмысының негізіндегі рухани иммунитет болып саналады. Жастарды теріс идеологиялардан сақтандыру және оларға қарсы иммунитет қалыптастыруымыз үшін дәстүрлі құндылықтарымыз бен салт-дәстүрімізді жан-жақты кеңінен насихаттауымыз қажет.

Ұрпақ тәрбиесі – бүкіл қоғамды, мемлекетті терең ойлантуы керек. Ұлтты біріктіретін ұлттық идеология болмай, балабақша, қоғам осылай жіктеле бермек. Сан ғасырлар сынынан өткен қазақтың ұлттық құндылығы, ұлттық тәрбиесінен артық не керек?!

«Қара шаңырақ» ұлттық жобасының мақсаты – сана-сезімі қалыптасқан, елдік мүдденің өркендеуіне үлес қоса алатын, ұлттық құндылықтар мен жалпыадамзаттық құндылықтарды ұштастырып, өткеніміз бен қазіргімізді сабақтастырып, ұлттық тәлім-тәрбиені бойына сіңірген заманауи толық кемел тұлғаны тәрбиелеу, ел ертеңі болар өскелең ұрпақтың бойына ұлттық құндылықтарды сіңіріп, ұлт тарихына, ата жұртына, ата тегіне, ана тіліне деген сүйіспеншілігін оятып, Отанын шексіз сүйетін және қазақ болғанын мақтаныш ететін азат ойлы, тәуелсіз ұрпақ тәрбиелеп, ұлттың санасын қалыптастыру, ұлттық құндылықтар мен мәдени мұраларды қайта жаңғыртып, жас ұрпақ санасына сіңіру.

Міндеті – мәдени-әлеуметтік өзгермелі жағдайдағы ұлттық тәрбиенің діңгегі – ана тілі болып қалатынын негіздеу; қазақ тілі мен тарихын, мәдениеті мен ділін, салт-дәстүрі мен дінін құрметтеу рухында қазақ қоғамының ұлттық интеллектуалдық мінез-құлқын қалыптастыру; бүгінгі қазақ елінің индустриялық-инновациялық жүйесінің дамуын қамтамасыз ететін жоғары парасат¬ты ұлттық сипаттағы белсенді іс-әрекетке тәрбиелеу; білім және мәдени рухани тұрғыда басқа өркениеттермен бәсекеге қабілетті болуын қамтамасыз ету; қоғам мен адам, адам мен табиғат қарым-қатынасы¬ның өркениеттілік сана-сезімін ұлттық рухта қалыптастыру.

«Қара шаңырақ» бұл – кешегі індетте өмірден өткен қазақтың біртуар ұлы, жазушы, мемлекет және қоғам қайраткері, рухани ағам Мырзагелді Кемел ағамыздың ақ батасын алған «Қара шаңырақ».

«Қара шаңырақ» бұл – ұлттың болашағын, ұрпағының ертеңін ойлайтын барша арда қазақ қолдайтын ұлттық жоба. «Көп түкірсе – көл» дейтін халықпыз ғой, «ұлтым деген қазақтың ұл-қыздары- жанашырлары» барда, қазақтың Қара шаңырағы шайқалмайтынына және ұлттық құндылығымыздың өшпейтіне сенемін.

Бүгінгі қоғамда «балалар арасындағы қылмыс, суицид, ориентациясыбұзылған балалар, ерте жыныстық қатынас,

электронды темекі және т.с.» кеселдер көп. Бүгінгі ата-ана «өз баламды қалай тәрбиелеймін?» деп дабыл қағуда. Тіпті «ұлды ұл, қызды қыз» етіп өсіру деген тақырып та өзекті. Шеттен келіп жатқан жымысқа дүниелер ұрпақ санасын улап, ұлтымыздың тамырына балта шабуда.

Көзі ашық, санасы ояу жандар «не істейміз?» деп жүрсек, «жаһандану келді, болар нәрсе, болады» деп немқұрайлылық танытып жүргендер де бар.

Иә, рас. Мектептерге көп баратын адам ретінде осындай тенденция барын жасыра алмаймыз.

«Қызыңыз электронды темекі тартып жүр» деп хабарласқан мұғалімге «Қызым екеуміз құрбы секілдіміз, ол менен ешнәрсені жасырмайды, темекіні бірге шегеміз, жұмыстарыңыз болмасын» деген 14 жастағы қыздың анасы жайлы естідім.

Болмаса «Ұлым көрінгеннің аузындағы темекіні алып тартқанша, өзінікі болсын» деп темекі сатып әперетін әке де болады екен.

Мектеп әкімшілігі, ұстаздар «Ата-аналар жұмысбасты, бала тәрбиелеуге уақыттары жоқ» деп жатады. Тіпті айында-жылында болатын ата-аналар жиналысына «уақытымыз жоқ» деп бармайтын ата-аналар бар. Мен қашанда мұндай ата-аналарға «Сіз балаңыздың жиналысына баруға 1 сағат уақыт таппасаңыз, ертең сіз қартайғанда балаңыз сізбен сөйлесуге 1 сағат уақыт таппайтын болады» деймін.

Той тойлауға уақыт тауып, ал өз балаңның тәрбиесіне немқұрайлы қарасақ, жұмыс деп жиналысына бармасақ, бала тәрбиесі кері кетпей қайтпек?!

Тәрбие отбасынан бастау алады. Ата-ананың міндеті – жақсы, өнегелі ұрпақ тәрбиелеу. Өкініштісі, бүгінде «баласының қарнын тойғызып, киімдерін бүтіндесем» болды деген ата-аналар да баршылық. Бала өз бетімен өсетін арамшөп емес, ол болашақ ел азаматы, мемлекеттің адам капиталы.

«Бала бер, бала берсең, сана бер, сана бермесең, ала бер» деп ұлағатты ұрпақ тәрбиелеген ұлт едік. Бүгінде ұрпағымыздың көкірек көзіне рухани байлық құя алмай, бойларына адами құндылықты сіңіре алмай отырған, өзіміз, ата-аналар, ересектер.

Қандай жағдайда ата-ана бала тәрбиесіне жауапкершілікпен қарап, балаға отбасылық құндылықтарды сіңіруі керек.

Бала тәрбиесінде «бала, мектеп, ата-ана» ынтымақтастығы өте маңызды. Біз бүгінгі бала – ертеңгі ел азаматы, адам капиталы екенін бір сәтте естен шығармауымыз керек.

Елімізде «күресу» мекемелері көп. Оған қыруар қаражат жұмсалады. Одан қорқынышты статистика төмендеп, келеңсіздіктер азаймай отыр. Яғни, бұл нәтижесіз жұмыс. Сондықтан, отбасы институтының мәртебесін көтеруге және ұрпақ тәрбиесі мәселесіне басты назар аударып, нәтижесіз күресті қойып тәрбиемен айналысып, отбасы құндылықтарын сақтайтын шаралар жасайтын кез жетті.

Отбасына, бала құқығы және т.с. толып жатқан комиссия, кеңестер бар. Нәтижесі қандай?

Бала ешкімнен «мені дүниеге әкеліңдер» деп сұраған жоқ. Ерлі-зайыпты үйленгеннен кейін, ұл-қызының өміріне жауапкершілікпен қарауы тиіс. Тіпті бүгінде үкіметтен атаулы әлеуметтік көмек аламын деп ажырасатындар көбейген. Баласына алимент төлеуден қашып, жалақысын

жасыратын «көкек» әкелер де бар.

Халқымыз баяғыда бір жаманшылықты байқаса, «ырымға жаман» деп жатушы еді. Бұл жағдайлардың барлығы ұлттық тамырымыздан ажырап, бауыр еті баланы бас пайда үшін пайдалануға дейін жеткен, ең сорақы жағдай. Отбасынан осындай өтірікті көріп өскен ұрпақтың ертеңі қандай болмақ?! Әр ата-ана балаға ұшқан ұясында берілген тәлім-тәрбие мен көрсеткен үлгі-өнеге оның өмір бойғы бағыт-бағдар беретін шамшырағы болатынын ұмытпауы керек. «Өрелі балам болсын десең, өзің өнегелі бол».

«Неке және отбасы» заңын реформалап, бала тәрбиесіндегі ата-ана жауапкершілігін арттыру керек. Білім саласына ұрпақтың рухани-өнегелік тәрбиесін мақсат тұтқан, «Ұлттық тәрбиеге» негізделген ұлттық тәрбие жобасы болуы керек.

Мемлекет құрушы ұлт ретінде қазақ ұлтының заманауи бейнесін қалыптастырып, қазақ отбасының озық моделін жасап, отбасы институтының мәртебесін көтерсек, бүгінгі қоғамның дертіне айналған көп өзекті мәселелердің түйіні шешіліп, өскелең ұрпаққа, жастарға рухани-өнегелік тәрбие беріліп еліміздің өркендері сөзсіз.

Тіпті ел ертеңіне алаңдасақ, «Отбасы және тәрбие» министрлігін немесе құзырлы органын құру керек деп ойлаймын. Оған қарынның қамын емес, ұлттың болашағын ойлайтын, нағыз жанашыр, жауапты мамандар тартылсын.

Сонымен қатар, ұрпақ тәрбиесін жалғыз мемлекеттің мойнына артып қоймай, қоғам болып тәрбиелеуді қолға алуымыз керек. Осы бағыттағы үкіметтік емес ұйымдар билік пен қоғам арасындағы «Алтын көпірге» айналуы керек.

Жылдар бойы үкімет қаржыландырып келген, тек «есеппен» айналысқан үкіметтік емес ұйымдардың жұмысын тексеріп, нақты жұмыс атқарып жүргендермен жұмыс істесе, көптеген мәселелерді шешуге болады. Ұрпақ тәрбиесінде ұраншылдықты қойып, сөзден іске кірісетін кез жетті.

Тағы айтпағым, бүгінде Мәдениет министрлігі арқылы үкіметтік емес ұйымдарға түрлі бағыттағы гранттар бөлінеді. Бірақ солардың ішінде «ұрпақты ұлттық құндылықтар негізінде тәрбиелеу, салт-дәстүрімізді дәріптеу» бағытында бірде-бір жоба жоқ. Осы бағыттағы жобалар жасалуы тиіс. Тағы бір айта кететін жайт, бізде құзырлы мекемелер арасында байланыс жоқ. Өскелең ұрпақ тәрбиелеуде «құрақтай құралып» әрекет етуіміз керек.

Егер ұлттық құндылықтарға негізделген отбасылық институттың мәртебесін көтерсек, іргетасы мықты отбасылардың құрылуына ықпал етер едік. Ал отбасылар берік болса, ұрпағымыздың тәрбиесі түзеліп, мемлекетіміз де өркендеп, дамитыны анық.

Жаһандық өзгерістер заманын¬да отбасы құндылықтарын сақтап қалу қиын болып отыр. Еліміз ажырасудан алдыңғы қатардамыз десем, артық айтпаған болар едім. Отбасының рөлі төмендеп, ата-ананың өнеге-тәлімі азайып,абырой-беделікемітүскендіктен бала сыртқы орта¬ның әсеріне бейім болып отыр. Оған дәлел - қазіргі қоғамда белең алған түрлі келеңсіздіктер – ажырасу, зорлық-зомбылық, безбүйрек ана, жауапсыз әке, ойнақтап жүріп от басқан бойжеткендердің ерте жүктілігі, сәбилердің қоқыстан табылуы,

жасөспірімдер арасындағы түрлі қылмыстар, қарт әке-шешесін қорлау, қарттар үйіне өткізу, бір жыныстылар және басқа да рухани азғындықтықтар. Мұның барлығы өзгеніңқаңсығын таңсық етіп, өзіміздің ұлттық құндылығымыздан безгеніміздің, бабалар аманатына қиянат жасағанымыздың салдары.

Қатігездік, мейірімсіздік, буллинг, суицид, зорлық-зомбылық. Бүгінгі күнгі қоғамның дертіне айналып отыр. Өкініштісі, осыған дейін біз осындай келеңсіздіктермен тек «күресіп» келдік. Ол «күреске» қыруар қаражат жұмсалды. Бірақ нәтиже болмады.

Әлі де күресудеміз. Улы жыланның басын бірден кесіп тастағымыз келеді. Қоғамда болып жатқан зорлық-зомбылық, ажырасу, жемқорлық сияқты кеселдердің түп-тамыры қайдан шықты? Оның себебін ешкім анықтамайды. Көп нәрсенің білімсіздіктен емес, тәрбиесіздіктен жасалып жатқанын ойламаймыз. Мұндай жағдайда ұлттық мәдениеттің өзіндік ерекшелігін сақтау оңай емес. Өзекті өртер ахуалдың алдын алудың тиімді жолының бірі – ұлттың рухани құндылығын жаңғырту және өскелең ұрпақ бойына дарыту. Кеселмен «күреспей», оның алдын алу, яғни тәрбиемен айналысу керек еді. Бұл кеселге қарсы тұрар, иммунитет қалыптастыратын бір-ақ жолы бар және ол жол -балаға ұлттық тәрбие беру, көкірегіне «обал, сауап, ар-ұят» деген ұлттық қағидадан құралған, рухани құндылық құю.

Бүгінде «Зорлық-зомбылық» тақырыбы күйіп тұр. Тіпті жалаулатып еркектің барлығын жау көріп жүргендер де баршылық. Барлық ер-азамат зорлықшыл, абьюзер емес. Ер-азамат біреуміздің ұлымыз, әкеміз, ағамыз, жұбайымыз. Қоғамда түрлі жағдай болады. Қоғамда мұндай келеңсіздіктер орын алмауы үшін «Сенікі, менікі» деп бөлінбей, «Ұрпақ тәрбиесі -ортақ іс» деп, ұлт болашағы жолында билік те, үкіметтік емес ұйымдар да, қоғамда тізе қосып әрекет етсек, ұрпағымыздың рухани-өнегелік тәрбиесіне үлес қосар едік.

Бүгінгі ұрпақ – ертеңгі ел азаматы, адам капиталы. Балаға берілген тәлім-тәрбие мен көрсеткен үлгі-өнеге оның өмір бойғы бағыт-бағдар беретін шамшырағы екенін бір сәтте естен шығармауымыз керек.

«Қара шаңырақ» қоғамдық бірлестігі отбасы институтының мәртебесін көтеруге және ұрпақ тәрбиесі мәселесіне басты назар аударып, отбасы құндылықтарын сақтайтын жұмыспен айналысып келе жатқанына біраз жыл болды.

«Қара шаңырақ» қоғамдық бірлестігінің «QAZAQ alemi», «Ертегі – ел ертеңі», «Ана алақаны», «Қара шаңырақ», «Өнегелі ата-ана -өрелі ұрпақ», «Ұлағатты ұрпақ», авторлық жобалары аясында Елордамыздағы бала бақшалармен және мектептерімен және мекемелерімен, орта арнаулы және жоғары оқу орындарымен тығыз жұмыс жүріп жатыр. Ата-аналар қауымымен жұмыс істейміз. Түрлі рухани-танымдық іс-шаралар, кездесулер, шығармашылық сайыстар ұйымдастырып, жазда «Сарыжайлау» қазақ ауылын тігіп ұлтымыздың ұмыт болған салт-дәстүрлерін көрсеттік. Қала әкімдігі, аудан әкімдіктері, ҚХА Ассамблеясы ұйымдастырған талай шараларға қатыстық. Қалалық кітапханалармен де тығыз жұмыс істеп келеді. Көптеген рухани-танымдық дәрістер, іс—шаралар, шығармашылық сайыстарды ұйымдастыруға мұрындық

болдық. Жыл сайын мектеп оқушылары арасында «Алаш аманаты – ұрпаққа мұра» тақырыбында сайыс өткіземіз.

Екі жыл қатарынан мәслихат хатшысы Ерлан Қаналимовтың, әкімнің орынбасары Есет Байкеннің және Тіл басқармасының басшысы Сәкен Есіркептің жанашырлық қолдауымен «Қара шаңырақ» ұлттық тәрбие беру жобасы сәтті іске асырылды. Осы жоба көлемінде батыр бабамыз Бауыржан Момышұлының келіні, этнограф-жазушы Зейнеп Ахметовамен ауқымды рухани кездесу өткіздік. «Балалар жылы» аясында балаларға арналған 50-ден астам іс-шара өткіздік. Былтыр «Баланды қазақша оқыт» деген жобамен 60-қа жуық балабақшаға барып, ата-аналармен рухани-танымдық жұмыс жүргіздік. Ұлттық киім шеберлік сабақтарын өткіземіз. Мекемелерге дәрістер өткіземіз.

Жаз маусымында қаламыздан 30 шақырым жердегі орманды алқапта өз күшімізбен «Сарыжайлау» қазақы ауылын аштық. «Баланы ашамайға отырғызу», «Сырға той» (құлақ тесу), «Тілашар» тәрізді қазақтың ұмыт болған дәстүрлерін көрсеттік. Аталмыш іс-шараларға ақсақалды аталарымыз бен ақ жаулықты әжелеріміз, қала әкімшілігі, зиялы қауым, жастар мен оқушылар қатысты.

Аз қамтылған отбасылардың балалары мен ата-ана қамқорлығынсыз қалған балалар үшін этнографиялық және экологиялық танымдық сабақтарын өткіздік. «Сарыжайлауымыз» қаладан тыс жерде болып,қонақтардыңкеліп-кетуіқиындық туғызғанына қарамастан, көптеген рухани іс-шаралар өткіздік. Венгрия, Польша елшіліктерінің қонақтарын күтіп, қазақы дәстүрлерімізді дәріптедік.Университеттер мен колледж жастарына «Қыз өссе, елдің көркі» тақырыбында және отансүйгіштікке тәрбиелейтін басқа да дәрістер өткіземіз. Қалалық деңгейде ғана емес, республика бойынша дәрістер оқимыз. Сонымен қатар, ұлттық құндылық, салт-дәстүр, отбасылық құндылық жайлы подкасттарға, телеарналарға, радиоға спикер, сарапшы ретінде жиі шақырыламын. Ұлттық арналарда ұмыт болған дәстүрлер жайлы айтып, көріністер көрсеттік. Қала әкімдігі, аудан әкімдіктері, ҚХА Ассамблеясы ұйымдастырған талай шараларға қатысып, салт-дәстүрімізді көрсетіп, ұлттық құндылықты насихаттаймыз.

Қалалық кітапханалармен де тығыз жұмыс істеп келеміз. Бірнеше жылдан бері балалар және жасөспірімдер кітапханасы жанынан «QAZAQ alemi» жобасын іске асырып келеміз. Зағиптарға арналған арнаулы кітапханамен бірлескен «Ертегі – ел ертеңі» аудиоертегі оқу жобасы бар.

2023 жылы 18 қыркүйекте жас отбасылар арасында «Қазағымның дәстүрлері-ай» атты қалалық ұлттық-патриоттық, рухани-этнографиялық сайыс өткіздік. Тәрбиелік маңызы зор, тағылымды бұл іс-шараның мақсаты: қазақ халқының салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын заманға сай жаңғырту, жастар арасында насихаттау, отбасы институтының мәртебесін көтеру, іргесін нығайту, дәстүрлі отбасылық құндылықтарды жастар арасында дәріптеу, жас отбасылардың қоғамдық белсенділігін арттыру болды. Иә, шара жақсы өтті. Бірақ, ұйымдастырушы ретінде мені қынжылтқан сырт көз көре білмейтін «әттеген-айлар» жайлы айтайын.

Әдетте «Ұлттық құндылық құрып

ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ
ҰЛАҒАТ КӨЗІ
"ҚАРА ШАҢЫРАҚ" КБ ДИРЕКТОРЫ, ТАРИХШЫ-
ЭТНОЛОГ, ҚР ЖУРНАЛИСТЕР ОДАҒЫНЫҢ МҮШЕСІ

барады, ұлттың болашағы не болады?»,- деп мінберден ұрандатып жүретіндер де, асанқайғыланып жазатындар да баршылық. Олар сөзге «шешен» болғанымен, істе жоқ. Қолдау да жоқ, көрермен болып та келмейді. Қанша баспасөз хабарламаларын жіберіп, хабарласып жатсақ та, мұндай шаралар БАҚ өкілдеріне, әсіресе, телеарналарға да «өзекті» емес. Өзіміз танитын тілшілеріміз келеді. «Ұлтық құндылықтарымыз ұлықталып жатыр!» деп сүйіншілеп жазып, көрсететіндер жоқ. Айтпақшы, мұндай шаралардан билік өкілдерінің де, «бір шаңырақ астында өмір сүріп жатқан» ассамблея өкілдерінің де төбесін көрмейсіз. Бір сөзбен айтсақ, өз қазанымызда «өзіміз қайнап» жатырмыз.

«Жас отбасылар арасында «Қазағымның дәстүрлері-ай» сайысын өткіземіз» деп 1 ай бұрын жарияладық. Күнде болмаса да, күнара пост шығарып, алдымен қатысушы іздедік, кейін көрермен шақырдық, БАҚ өкілдерін шақырдық. Оңай болған жоқ.

Ал бастысы, бұл сайыс біздің қоғамның рухани бет-бейнесін ашып берді. Ұлттық құндылықты ұғатын, салт-дәстүрді білетін жастар өте аз. Осыған көзіміз анық жетті. Неге? Сайыс жариялағаннан кейін қатысушы табу қиын болды. Жастар «Біз салт-дәстүрді білмейміз, қатыса алмаймыз» дегендерін естідік. Сөйтіп, білім басқармасы арқылы мемлекеттік балабақшаларға шығып қатысушылар табылды. Өз еркімен қатысқан екі-ақ отбасы болды. Бұл дегеніміз, қазіргі 30 жасқа дейінгі жастарымыздың дені ұлттық құндылықты білмейді, ұлттық тамырынан ажыраганның белгісі. Бұл ұлт болашағы үшін өте қауіпті құбылыс. Бұған көз жетті. «Қара шаңырақтың» жұмысы жүз есе қарқынмен жүруі керек екенін түсіндім.

Колледж бойжеткендерінің арасында «Шашбаулым» сайысын өткіздік. Онда да байқағаным осы тенденция. Қыздарымыз қарапайым этнографиялық, тарихи сұрақтардан «сүрініп» жатты. Бұл өскелең ұрпақтың кінәсі емес. Үйретпеген үлкендер кінілі, отбасы, қоғамның жіберген қателігі. Тұтас бір ұрпақ ұлттық құндылықтан жұрдай боп өсіп шығыпты. Бүгінде олар ата-ана болып отыр, ұрпағына берер ұлағаты, рухани тәрбиесі жоқ. Не істеу керек? Тәрбиені бесіктен бастауымыз керек. Бүгінгі бесігіміз – балабақша. Этнопедагогика, этнопсихология мамандарын даярлауымыз керек. Балабақшадан бастап ұлттық педагогика оқытылуы керек. «Өрлеу» тәрізді ұстаздар мен тәрбиешілердің біліктілігін арттыру курстарында осы пәндерді оқыту қажет. Осы ұсыныспен оқу-ағарту министрлігіне де бардым.

Ал енді сайысты республикалық деңгейде өткізуге келетін болсақ, қолдау болса, бәрін жасауға болады, әрине. Тек ұлт құндылығына жаны ашитын, нағыз рухани меценаттар табылып жатса, шіркін?!

Идея да, бастама да көп. Көптеген жобаларымызды қаржы тапшылығынан жүзеге асыра алмаймыз.Өкініштісі, бізде мемлекеттік гранттар берілетін жобалар қатарында ұлттық құндылықты дәріптейтін осы бағытта жұмыс істейтіндерге бүгінгі күнге дейін болған жоқ және әсіресе қазақ тілді жобалардың ахуалы қиын. Мемлекет тарапынан бөлінген қыруар қаражатты біз сияқты жобалар ала алмайды.

«Қара шаңырақ» қоғамдық бірлестігінің жұмысы халық тарапынан қызу қолдау тапты. Әрине бәрі жақсы

деуге болар еді. Бірақ «Қара шаңырақ» деген қастерлі ұғымды ту етіп жүрген бірлестіктің табан тірер орны, көтерер шаңырағы болмауы қынжылтатын жағдай болды. Өйткені жұмысыңды кеңінен жүргізу үшін өз орның болуы қажет.

«Қара шаңырақ» ұлттық тәрбие және салт-дәстүр орталығын ашу жайлы ұсыныспен бармаған жеріміз, баспаған тауымыз, ашпаған есігіміз қалмады десем артық айтпаймын. Талай хат жазылды, талай сөз естідік. Дегенмен, «Ұлттық құндылық, ұлттық тәрбие бұл – ұлттың қорғаны» деген ұстанымммен, біздің жанайқайымызды естітіндер табылар, үмітіміз ақталар деген оймен ұлт болашағы, ұрпақтың ертеңі үшін жұмысымызды бір сәтте те тоқтатқан жоқпыз. Ұлт болашағын ойлайтын жанашырларымыздың рухани қолдауы мен бізге деген сенімі қашанда демеу. Халықтың алғысы мен шексіз ризашылығының арқасында мойымаймыз. Сүрінсек, қайта тұрамыз. «Қара шаңырақтың» жеңісі алда екеніне сенеміз.

Қай жерде де ұлттық құндылықты қолдаушы халқымыз бар, жанашыр аға, әпке, бауыр, сіңлілеріміз бар.

Қазақы құндылығымды әлемдік деңгейде танылса деп армандаймын. Өйткені бүгінде жылтыраған, іші қуыс дүниемен ешкімді қызықтыра алмайсың, шетелдіктерді ұлттың құндылықтары, төл ерекшелігі қызықтырады. Қазақтың салт-дәстүрі, этнотуризмді дамытуымыз керек. «Сарыжайлауды» іздеп келген шетелдік қонақтардың пікірі солай болды.

Өзім 23 жыл музей саласында қызмет еттім. Кез келген елге барғанда сол елдің тарихымен, мәдениетімен танысу үшін музейге барасың ғой. Сырттан келгендерді біз жалт-жұлт еткен биік ғимараттармен қызықтыра алмаймыз. Ондай ғимаратты олар басқа жерден де көреді. Оларға біздің салт-дәстүріміз, ұлттық киімдеріміз қызық. Ал шындығында, салт-дәстүрімізді де, ұлттық құндылығымызды да өзіміз дұрыс білмейміз. Сондықтан да «Қара шаңырақ» салт-дәстүр және ұлттық тәрбие орталығын ашқым келеді. Ұмыт болған салт-дәстүрлерімізді көрсету, насихаттау, ұрпаққа ұлттық тәрбие беретін жерде қазақтың ұлттық құндылығын дәріптеп жүрген, руханият пен ұлттық өнер саласындағы қоғамдық бірлестіктердің басын бір шаңырақ астына жинағым келеді. Әрине, «Қара шаңырақ» ұлттық тәрбие және салт-дәстүрлер орталығына кіргенде «қазақтың иісі аңқып тұрғандай» етіп жасау үшін материалдық, рухани қолдау мен шын жанашырлық керек, қомақты қаражат керек. Оған жаны «қазағым» дейтін, жүрегі «ұлтым, ұлттық құндылығым» деп соғатын, рухани бай, қалталы бауырларымыз болмай тұр, әзір...

«Ел бүгіншіл, менікі ертең үшін» деп Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай, бүгінмен өмір сүрмей, ертеңімізді ойлайық. Бүгінгі құлдыраған қоғамды рухани тұрғыда сауықтыру керек екенін, рухани-ағарту жұмыстарын көптеп жүргізу керек екенін айтқым келеді. «Есеп үшін» жасалатын дүниелерді қоятын, өтірік ұраншылдық, флешмоб, жалған патриотизммен айналысуды қоятын кез жетті. Іс керек! Сөз бен іс біріккенде ғана нәтиже болады.

Мектеп, балабақшаға барып ертегі оқып, кездесу жасап, ата-аналармен кездескеннен кейін қатты уайымдаймын. Текті қазақтың, болмысы таза ұлттың

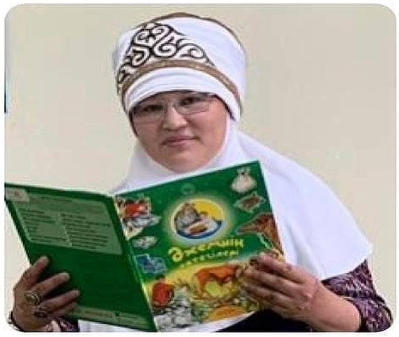

бүгінгі ұрпағы неге кері кетті? Ертегі оқымайтын, мақал-мәтел білмейтін, ұлттың рухани мәйегінен сусындамаған ертеңіміз қалай болмақ?

Қоғамдағы әр адамды «Кешегіміз қандай еді, бүгінгіміз қандай, ертеңгіміз қандай болмақ?»,-деген сауал ойландыруы керек. Қазақтың қызы ретінде, ана ретінде осы үш сауал маған маза бермейді, кейде ұйқымнан шошып оянамын. «Ел боламын десең, бесігіңді түзе» дейтін едік, бүгінгі күні бесігіміз қайда барады? Бесігіміздің киесін кетіріп, ұрпағымыз адасып жүр. Ұрпақ тәрбиесінде қай жерден мұлт кеттік?

Бала кезімде үлкендер мейірімсіздік танытқандарға қатысты «Тасқа желіндеп, мұзға бұзауладым ба?» деген ауыр сөзді айтушы еді. Бүгінде осындай тасбауыр, қатігез балалар жайлы жиі еститін болдық. Қоғамды қатігездік жайлап барады. Біреулер бұл тақырыпты хайп етіп жатса, енді басқалдары «Маған қатысы жоқ, менің отбасымда мұндай жоқ» деп отыра береді.

Бүгінде «Балалардың қатігездігі» тақырыбы «күйіп» тұр. Бұл бір күнде пайда болған мәселе емес. Бұл – қоғамдағы жараның әбден ушыққан дерті, іріңдеп жатқан кесел. Ұрпақ тәрбиесіне қатысты мәселедегі немқұрайлылықтың салдары. Мәселенің осындай ахуалға дейін жетуіне билік те, қоғам да, ата-ана да, мектеп те, мұғалім де кінәлі. Енді есіміз шығып, жылдар бойы «қисайып өскен» талды қалай түзейміз?,- деп есіміз шығып жатыр.

Ұлт болашағы таразыға салынғанда «сенің балаң, менің балам»,-деп емес, ұлттың баласы деген ой болу керек. Әйтпесе, сенің балаңды қорлап жатырма, нең бар дейтін немқұрайлылар бар бүгінде. Бүгінгі бала - ертеңгі ел азаматы. Мемлекеттің тірегі, кірпіші. Ал олардың іргетасын бүгін біз қалап жатырмыз. Оларды отансүйгіш, өнегелі, өрелі, рухты етіп тәрбиелеуде ата-ана да, қоғам да, мемлекет те жауапты.

Ұлттың берік, мығым іргетасы - бүгінгі ұрпақ қолында, ал бүгінгі ұрпақ

- біздің буынның қолында. Ал күні ертең олардан алғыс есту, не қарғысына қалу да өз қолымызда! «Арқамыздағы жүкті жетер жеріне жеткізіп кетелік, келер ұрпаққа ауыр жүк қалдырмалық» деп Алаш көсемі Әлихан Бөкейхан айтпақшы, артымыздан ерген ұрпақтың жүгін ауырлатпайық.Ұлт болашағына алаңдасақ, азаматтық қоғам болып бүгін бірігуіміз керек.

РЕЗЮМЕ:
Центр традиционного воспитания «Қара шаңырақ»: цель и основная общественная роль.

БІР ЖӘДІГЕР ТАРИХЫ

Алтаев Б.
Алматы, Казахстан

ИЗ АЛМАТЫ В ТОКИО: ИСТОРИЯ ОДНОГО ЭКСПОНАТА

Коллекции музеев Казахстана очень разнообразны и богаты. В хранилищах музеев находится немало уникальных артефактов, имеющих необычные истории, хранящих память о своих бывших владельцах, овеяных легендами...

Одним из таких экспонатов является Золотая диадема из Каргалинского клада, обнаруженная при случайных обстоятельствах в правом ответвлении Каргалинского ущелья близ урочища Мыношакты (Алматинская область) с останками человека с набором золотых предметов в количестве около 300 штук.

Об этой сенсационной находке писала тогда газета «Казахстанская правда» (27 ноября 1939 г.). Речь идет о той самой знаменитой диадеме, описанной писателем Юрием Домбровским в его книге «Факультет ненужных вещей»: «... Каргалинская диадема, выполненная из двух золотых пластин, украшенных изображениями животных и человека и инкрустированных драгоценными камнями, – наиболее ценный предмет усуньского клада». Произведение художественное, но писал он о том, что действительно видел своими глазами, т.к. в то время писатель работал в Центральном музее Казахстана, которое располагалось тогда в здании Кафедрального собора в Парке имени 28 гвардейцев-панфиловцев.

Известный казахстанский археолог, д.и.н. К.А. Акишев полагал, что сюжет Каргалинской диадемы навеян даосскими верованиями. А вот писателю Домбровскому представлялась красивая легенда о том, что владелицей

сакрального предмета была юная жрица, которую после таинственного ритуала принесли в жертву.

Одним из ученых, детально исследовавших Каргалинский клад, был известный советский ученый-археолог и востоковед, доктор исторических наук, профессор А.Н. Бернштам. Именитый исследователь датировал находку I-III вв. н.э. и считал, что в Каргалы было открыто погребение усуньской шаманки. По его мнению, в оформлении Каргалинской диадемы синкретически сплелись местное ханьское и греко-бактрийское художественные направления, определившие специфику искусства усуней, тесно связанных с Китаем и Средней Азией. Среди ученых до сих пор нет единого мнения о том, кто владел украшением, инкрустированным бирюзой, кораллом и сердоликом.

В середине 80-х годов XX века в Министерство культуры Казахстана поступило письмо директора Государственного Эрмитажа Б.Б. Пиотровского с просьбой временно передать диадему в распоряжение Эрмитажа для её экспонирования в составе формируемой Эрмитажем выставки в Японии.

На первый взгляд это выглядело как просьба, но с другой стороны, это было сродни приказу вышестоящей организации союзного уровня. Известный писатель Абиш Кекильбаев, в то время являющийся заместителем министра культуры, созвал совещание, где присутствали директор Центрального госмузея Р.И. Космамбетова, гл.хранитель музея Б.Ж. Скакова и ряд других специалистов, в числе которых был и я, в то время молодой специалист отдела музеев Министерства культуры.

Абиш Кекильбаевич, человек добрейшей души, с которым мне очень повезло работать, задал

присутствующим вопрос: «Кто отвезет диадему в Эрмитаж?». В ответ – гробовая тишина. Наступила неудобная пауза, ни звука. Вдруг, сам того не ведая, говорю: «Можно мне отвезти диадему?!». Все облегченно вздохнули и посмотрели на меня, как на самоубийцу. Одним словом, моя кандидатура была одобрена. Действительно, везти такой бесценный груз без соответствующей охраны в Ленинград было верхом безрассудства с моей стороны. Это я стал осознавать чуть позже, когда все участники совещания уже разошлись по своим делам. Делать было нечего, я начал готовиться к поездке.

Все закрутилось как в шпионском сериале. Скрытно сходил в музей, где попросил главного хранителя подготовить соответствующие документы на временный вывоз экспоната. В то же время не стал говорить им, когда я буду забирать у них экспонат. Также втайне от своих коллег приобрел билет на самолет в Ленинград и сообщил время вылета только замдиректору Эрмитажа.

И так настал день вылета. Беру такси и заезжаю в музей за диадемой, далее по маршруту – в аэропорт. Несколько часов полета и мы в Ленинграде. Выходя из салона самолета, машинально стал помогать женщине с маленьким ребенком донести груз до автобуса. Только посадив женщину в автобус, я начал осознавать, что работники Эрмитажа меня не встретили. Напряжение и страх нарастали, я без оглядки сел в автобус, чтобы быстрее уехать подальше от аэропорта. Уже находясь в городе, вышел на какой-то остановке и, бесконечно оглядываясь, подошел к телефону-автомату, чтобы позвонить в Эрмитаж. Трубку поднял заместитель директора и с встревоженным голосом

спросил мое местоположение, так как они меня проморгали, так как я шел с женщиной и ребенком, дав короткую инструкцию никуда не уходить и стоять на месте. В течении 20 минут ко мне подъехала на высокой скорости черная «Волга», на которых в то время ездили высокопоставленное начальство и партийная номенклатура, и поехали в Эрмитаж.

Время уже было позднее, начало смеркаться. Хранитель Эрмитажа, ссылаясь на отсутствие у нее бланков акта приема, предложила оформить акты утром, а диадему оставить на хранение у нее. «Вы не забывайте же, молодой человек, что находитесь в Эрмитаже», – сказала она несколько надменным голосом на мои робкие возражения.

Опять полезли нехорошие мысли о том, что завтра она откажется от своих слов, сказав, что не видела никакой диадемы. Тут я набираюсь храбрости, говорю более уверенным голосом: «Если Вы сейчас же не оформите соответствующие документы, я еду в аэропорт и вылетаю в Алма-Ату». Тут же нашлись бланки и печать, акт оформлен, а я был безмерно счастлив – задание министерства было выполнено: диадема доставлена до места назначения. Попросил отвезти на вокзал, где купил билет на скоростной поезд «Красная стрела» и выехал в Москву, далее в Алматы.

Через год, после успешной презентации выставки Эрмитажа в Японии, Каргалинскую диадему вернули в целости и сохранности в Центральный государственный музей. Хотя все это время я очень сильно переживал за диадему, ведь в свое время именно Эрмитаж не вернул Тайказан и два бронзовых светильника из мавзолея Ходжи Ахмеда Яссави, также взятых в 1935 году во временное хранение в качестве экспонатов выставки, открывшейся в рамках Третьего конгресса иранского искусства и археологии в Ленинграде. Предполагалось, что по его окончанию Тайказан и светильники вернутся в Туркестан. Но получилось так, что они на десятилетия застряли в Ленинграде.

Представители казахской интеллигенции во главе с государственным деятелем Узбекали Джанибековым предприняли бесчисленные попытки возвращения Тайказана и подсвечников на своё место, но все было тщетно. С просьбой вернуть священный раритет на свое историческое место писали в Москву письма депутаты и представители власти проводили переговоры. Но это уже совсем другая история.

РЕЗЮМЕ:
Мақалада автор құнды жәдігерлерді, әсіресе, Қарғалы диадемасын тасымалдау мен көрмеге қоюдың қиындықтары мен мәселелері туралы баяндайды.

ЕСТЕЛІКТЕР

Дариш Т.М.
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі
Астана қ.

ҰЛТТЫҚ МУЗЕЙДІҢ АЛҒАШҚЫ КҮНДЕРІНЕ САЯХАТ

ҚР Ұлттық музейінің салтанатты ашылуы 2014 жылы 2 шілде күні болды. Осы ашылу салтанатының алдындағы дайындық кезінде болған қызықты жағдайлардан жарқын естелікпен бөлісейін.

2014 жылы мамыр айында Ұлттық музей қорын толықтыру мақсатында музейдің бас қор сақтаушысы Рыскүл Бекталиева, ғылыми қызметкер, археолог Руслан Шербаев, қор қызметкері Айдана Жанбосынова және мен Алматы қаласына іссапарға шықтық.

Мақсатымыз – Алматы қаласындағы Қазақстан Ғылым академиясының ғимаратында орналасқан «Ғылым ордасы» ғылыми-мұражай орталығынан Ұлттық музейдің қорына жәдігерлер алып келу. Бара сала әріптестердің берген археологиялық қазба жәдігерлерін, балбал тастарды қабылдауға білек сыбана кірісіп кеттік.

Іссапар аясында Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасынан «Мәдени мұра» бағдарламасын іске асыру барысында табылған халқымыздың тарихы мен мәдениетіне қатысты құжаттардың көшірмелері және Мәдениет министрлігінің депозитарий қорынан бағдарлама аясында шығарылған 457 атаумен 914 дана, ҚР Ұлттық академиялық кітапханасынан 54 дана кітаптар алынды. 40 қораптан аса ауыр кітаптарды жүк машинасына артып, Астанаға салып жіберудің машақаты өз алдына бөлек әңгіме.

Өзіміз кітапханашы, өзіміз жүк тасушы болып жұмысты жұмыла атқардық. Іссапарға бірге барған әріптестермен басымыз қосылса, қиындығы мен қызығы қатар болған сол күндерді еске алып, бір күліп аламыз.

Ал, Ұлттық музейдің ашылған күніне келер болсақ, мен үшін бұл күн – сағынышпен еске алатын, өте әсерлі, ұмытылмас сәт. Бақыттан бал-бұл жайнап, қуаныштан жүрек толқыған

күн. Сол күні мен кітапханашы да, қуыршақ театрының актрисасы да, сән үлгісін көрсететін модель де болдым.

Музейдің салтанатты ашылу күні аяқ астынан кітап көрмесін ұйымдастыру керек екені айтылды. Музейдің кітапхана сақтау қоры толық дайын болмағандықтан кітаптар негізгі қор сақтау бөлімінің қорында еді. Қор әлі рет-ретімен орналасып үлгермеген, кітапхананың кітаптары киіз үй сақталған қорда тұрды. Ол жерден кітаптарды алу біраз қиындық тудырса да, ештеңеге қарамастан кітап көрмесін музейдің ашылу салтанатына дейін жасап үлгердім. Сол кезде қол ұшын созып, өз кеңесін айтып, кітап көрмесін ұйымдастыруға көмектескен әріптесіміз Мұхамеджанова Роза Анасқызы еді.

Сонымен, 2 шілде күні Ұлттық музейдің ашылу рәсімі тұңғыш Президентіміз Н.Ә. Назарбаевтың қатысуымен өтті. Музей залдарын аралап жүрген Елбасымыз «Астана залынан» шығып, біздің кітап көрмемізді де тамашалады. Елбасымызды алғаш рет жақыннан көрген соң, аса қуанышты сезімде болдым

«Президентке қол ұсынып амандасуға бола ма екен» дегенімше, менің ойымды көзімнен оқығандай Президент жымиып келіп, «Амансың ба?!» деп қолын беріп амандасқанда жарқын дауыспен «Сәлеметсіз бе!» деп саңқ еттім. Сол кезде қуаныштан төбем көкке жеткендей қуанғаным әлі есімде. Сосын күні бойы Президентпен амандасқаныма сенер-сенбесімді білмей қайта-қайта алақаныма қарап, жымиып жүрдім.

Музейдің ашылуы күні келушілер саны көп болды. Деректерге сүйенсек, сол күні музейге 10 мыңнан астам адам келіпті. Ашылу салтанатымен қатар

әртүрлі форматтағы мәдени іс-шаралар да қатар жүріп жатты. Мысалы, музейде сол күні айтыс, дефиле, жәрмеңке, концерттер ұйымдастырылды.

«Мәдени мұра» журналының қызметкері Гүлдана Өтегенова өзі қуыршақ театрын ұйымдастырып, қойылым қойды. Мен де сол қойылымға қатысып, Жезтырнақтың рөлін сомдадым.

Сонымен қатар, Тараздан шыққан қазақстандық дизайнер Айдархан Қалиев өзінің ұлттық нақышта дайындаған «Aspara» брендінің киім үлгілерінен сән көрсетілімін ұйымдастырды. Мен осы іс-шараға да қатысып, алғаш рет сән дефилесіне шықтым. Мәдениет пен дәстүрді сүйетінімнің әсері болар, қызыл кілемге аяғым тигеннен өзімді қазақтың хас сұлу ханшайымы сезініп, кілемнің үстінен қалай өте шыққанымды сезбей қалдым. Қазір сол сән көрсетілімнің суреттерін қарап отырсам, менен бақытты адам жоқ сияқты: езуімде күлкі, түрім бал-бұл жанып, көзімнен от

ұшқындап тұр. Бұл менің ғана емес, осы іс-шараға қатысқан әріптес қыздардың да ішкі сезімі еді. Ұлттық киім өз тарихымыз бен мәдениетімізді мақтан тұтуға шабыттандыратынына сол жолы тағы да көзім жетті.

Бүгінде, Ұлттық музейдің қызметкері болып, әріптестеріммен бірге ұлтымыздың ұлы мұраларын сақтауға, насихаттауға үлес қосып жүргенімді мақтан етемін.

Адильбекова Т.Т.
Национальный музей Республики Казахстан
г. Астана

КАК ЭТО НАЧИНАЛОСЬ: ИСТОРИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Открытие крупнейшего музея в истории страны стало событием в духовной жизни, которое привлекло пристальное внимание общественности.

Первый президент РК Н. Назарбаев на торжественной церемонии открытия 2 июля 2014 года в своей приветственной речи отметил: «Ко дню рождения нашей прекрасной столицы преподнесен еще один бесценный подарок. В 2008 году я дал поручение о строительстве в Астане музея, который бы отвечал мировым стандартам. Сегодня этот музей открыл свои двери. Это значительное событие не только для поднятия национального духа, но и для представления страны на мировом пространстве».

Музей, расположеный на площади Независимости, гармонично дополняет и завершает единый культурно-архитектурный ансамбль главной площади страны. Площадь музея составляет 74 000 кв.м., экспозиционное пространство занимает более 14 000 кв.м.

Деятельность музея направлена на то, чтобы включить его в единое социокультурное пространство Евразии как современный, культурный и научный центр. Музей дает возможность прикоснуться к уникальным артефактам, прочувствовать значение их для глубокого изучения истории, заинтересоваться ими, активизировать интерес населения Казахстана к национальному культурному достоянию.

С целью создания экспозиции залов с учётом исследовательской деятельности по выявлению и изучению историко-культурных сокровищ первый директор Д.К. Мынбай пригласил консультантами известных казахстанских учёных З.С. Самашева, В.Ф. Зайберта, К.С. Ахметжана, Н.А. Алимбая. +Тематико-экспозиционный план залов обсуждался коллегиально на совещании с участием заместителей директора по научной работе О.К. Шерьязданова и по учёту, хранении и реставрации фондов Ж.Т. Кульбаевой, где директор Д.К. Мынбай высказывал свои предложения. Все консультанты со своими командами из числа научных сотрудников и экспозиционеров работали сверхурочно, археологи даже ночевали в кабинетах, сконструировав себе лежбище из подручных материалов. Интересные, технически

Директор Национального музея Д.К. Мынбай и профессор З.С. Самашев с научными сотрудниками в зале Золота № 1

оснащенные экспозиционные залы являются результатом слаженного труда сплоченного коллектива единомышленников, независимо от возраста и должностного положения.

Музей начинается с атриума, где были установлены информационно-справочные мультимедиа системы на базе сенсорных киосков. В них была представлена исчерпывающая информация об экспозициях залов и уникальных экспонатах. Самый популярный из них – изготовленный из позолоченного металла, парящий под солнцем орел (размах крыльев – 20 м, диаметр шара, символизирующего солнце, – 4 м). Стилизованный силуэт золотого орла отражает стремление молодого суверенного государства к высотам мировой цивилизации.

Экспозицию зала Древней и средневекой истории открывали

находки памятника природы «Гусиный перелет», расположенного на правом берегу Иртыша, на северной окраине города Павлодара. Памятник, открытый в 1928 году московским палеонтологом Орловым Ю.А., богат следами фауны неогенового периода (25-2 млн. лет). «Гусиный перелет» является самым крупным известным захоронением неогеновых животных, известным во всем мире, по которому ведется сравнение всех ныне изученных захоронений вымерших животных этого времени.

Консультантом по этому залу был профессор, археолог Виктор Федорович Зайберт, открывший миру поселение Ботай эпохи неолита в Северном Казахстане, где впервые в евразийских степях была одомашнена лошадь. Сенсанционное открытие было

Профессор В.Ф.Зайберт

сделано в 1980 году, а летом 1983 года в Ботае прошла международная научно-практическая конференция, где была представлена реконструкция ботайского жилища. Копия реконструкции ботайского жилища была подарена музею В.Ф. Зайбертом.

Тюркоязычные племена в степной полосе от Северной Монголии до Восточной Европы создали государственные объединения, сменявшие друг друга вплоть до монгольского нашествия. В период средневековья Казахстан стал одним из крупных центров городской цивилизации. На Шелковом пути, где встречались Запад и Восток, Европа и Азия, создалась благоприятная почва для взаимопроникновения и взаимообогащения непохожих культур и религий. В условиях кочевого и полукочевого быта создана своеобразная и самобытная культура, ставшая достоянием мировой культуры.

В экспозиции представлена богатейшая коллекция посуды и изделий из глины и керамики, очажки, каменные утюжки, бронзовые котлы и др.

Залы золота были оснащены новейшим аудиовизуальным оборудованием. Для экспонирования сакского золота эпохи раннего железа в залах золота использована светодиодная LED-техника: в диораме «Роза ветров», на стенах и потолках сакрального зала (около 40 000 светодиодов), расположенного у входа в основную экспозицию первого Зала золота. При помощи устройства scobe vision можно было обозреть архитектуру и внутреннее строение курганов, процесс исследования археологических памятников.

Профессор З.С. Самашев с научными сотрудниками

В Залах золота были представлены сокровища древних кочевников казахских степей эпохи раннего железа (VII-III веков до н.э) – эпохи господства сакско-сарматских племен.

Консультантом по залам Золота был профессор Зейнолла Самашевич Самашев, открывший знаменитые Берельские захоронения в зоне искусственно созданной мерзлоты в Казахском Алтае. В залах были представлены артефакты и колода, в которой был погребен сакский вождь. Особое место в экспозиции занимают

Директор Национального музея Д.К.Мынбай и реставратор Крым Алтынбеков

Останки лошадей из Берельских курганов

снаряжения верхового коня из Берельских курганов.

Все артефакты из Берельских курганов прошли консервацию в научной реставрационной лаборатории «Остров Крым» казахстанского реставратора Крыма Алтынбекова, который является автором реконструкции берельских лошадей.

Ярчайшим явлением в истории искусства этого времени является сакско-скифский звериный стиль, в формировании которого на территории Азии основную роль сыграли племена саков. Золотые серьги и браслеты из курганов Айбас Дарасы и Кенжекол (Сарыарка), Мыншункыр (Жетысу) и серьга с раструбом из Казахского Алтая демонстрируют их генезис с эпохи бронзы. Комплекс предметов зала образуют так называемую «сакскую триаду», состоящую из конского снаряжения, различных видов вооружения и декоративно-прикладных изделий, выполненных в зверином стиле.

Представленные в экспозиции раритеты дают представление о бесценном вкладе племен, живших на территории Казахстана, в сокровищницу мирового искусства.

Консультантом зала Этнографии был профессор, этнограф, мэтр музейного дела Казахстана Нурсан Алимбаевич Алимбай. Н. Алимбай является автором концепции Национального музея, фонды которого пополнились музейными предметами Президентского центра культуры, открывшегося в 2000 году. Первым директором ПЦК РК был Н. Алимбай, благодаря активной деятельности которого были собраны уникальные музейные предметы и артефакты богатейших фондов.

Мир традиционной культуры казахов – это нерасчлененность времени и пространства, в котором каждая ее часть, как в капле, отражает целостность и единство всех составляющих ее элементов. В этнографическом зале представлена материальная и духовная культура казахского народа.

Оригинальным средоточием

Профессор Алимбай Нурсан

всего кочевого мира, его быта, этики и этических норм, мировоззрения является обычная с виду войлочная юрта, отражающая в себе наиболее характерное и существенное в жизни кочевников, показывающая только то, что уже отстоялось в веках и навечно закрепилось в сознании.

С помощью инновационной техники в центре Зала этнографии над юртой (киіз үй) создан эффект неба. Из видеофильма посетитель может получить полную информацию о конструкции, сборке и установке юрты. Эти аудиовизуальные приемы создают эффект присутствия в казахском ауле с его традиционным природно-ландшафтным окружением.

Зал Истории охватывает огромный исторический период – со времени

На голограмме экспонат торсык представлен в формате 3Д.

К.С. Ахметжан и руководитель отдела экспозиционной работы К.А.Умбетова

Научный сотрудник Р. Кенжебекова и экспозиционер П.Суиндикова

образования Казахского ханства в XV веке до 80–х годов ушедшего столетия, поэтому работа над построением экспозиции шла тяжело. Было много спорных вопросов, но консультанту зала, единственному в стране этнографу-оружиеведу, художнику Калиолле Саматовичу Ахметжану со своей командой удалось в экспонатах показать и раскрыть тематическое содержание зала.

В XV веке Казахское ханство стало государственной структурой, обеспечившей в последующие столетия консолидацию хозяйственной народности, целостность её этнической территории и развитие многовековой культуры народа. Казахская государственность в жизни Казахского ханства наиболее яркое своё выражение получила в XV–XVIII веках. От хана Есима до Абылай-хана длительный процесс развития государственных институтов у казахов получил своё концентрированное выражение.

История Казахстана XX века также полна драматизма, невзгод и утрат: годы становления советской власти, коллективизация, массовый голод 1932–1933 годов, унесший миллионы человеческих жизней, политические репрессии 1937–1938 годов, война Советского Союза с фашистской Германией, бессмысленная война в Афганистане.

Трагически сложилась судьба деятелей политической партии «Алаш» — А. Букейханова, А. Байтурсынова, Х. Досмухамбетова, М. Шокаева и других, выдвинувших идеи национальной консолидации, сохранения национальной самобытности казахского народа, воссоздания исторического прошлого и воспитания национальных чувств.

Декабрьские события 1986 года в Алма-Ате вошли в мировую историю как первое массовое национально-

Директор Д.К. Мынбай и Ж.Т. Кульбаева

освободительное выступление в советской империи за последние полвека её существования. Они стали проявлением героизма и патриотизма, предвестником независимости и суверенитета Казахстана.

Посредством медиа-оборудования «Glass vision» (прозрачное видео) посетителям были представлены видеоматериалы по истории XVIII–XIX веков, которые органично дополняют вещественные и документальные экспонаты. На экранах транслируются видеофильмы о событиях 1917–1986 годов. За интерактивными столами посетители могут самостоятельно получить информацию об интересующих их экспонатах и исторических событиях, а также узнать о жизни выдающихся деятелей казахского народа.

Куратором залов «Независимого Казахстана» и «Астаны» выступила заместитель директора по учёту, хранению и реставрации фондов Ж.Т. Кульбаева, которая провела огромную работу с архивом Первого Президента, собрав материал для контента залов.

На протяжении многих веков казахскому народу приходилось бороться за свою независимость и суверенитет. Благодаря своим лучшим качествам — умению сплотиться и быть единым в минуты опасности, стремлению жить в мире и согласии с другими народами — он не исчез в потоке истории и смог восстановить свою государственность в конце XX века.

В экспозиции Зала Независимости освещается роль Первого Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева в становлении и укреплении независимого государства. На изогнутом экране (35,9 × 20,6 м), объединяющем Залы Независимости и Астаны, демонстрируется неповторимая красо-

та природы Казахстана, занимающего по площади девятое место в мире. На шести LED-экранах показывают анимационные фильмы о Независимом Казахстане, фотодокументы и инфографику, отражающие реализацию «Послания народу Казахстана» Главы государства в сфере внешней и внутренней политики, а также фильмы о социально-политических и культурных центрах столицы (в формате 3D).

В Зале Астаны внимание посетителей

привлекают уникальный динамичный макет столицы и медиа-пол. В совокупности с большим изогнутым экраном они создают красочное шоу: под чарующие звуки народных мелодий и в сопровождении световой композиции на глазах зрителей в голой степи вырастает Астана.

На торжественном открытии Национального музея Республики Казахстан Глава государства Н.А. Назарбаев, принявший участие

в церемонии, оставил памятную надпись на глиняном свитке: «Рухы биік халықтың іргесі берік».

Почётными гостями официальной церемонии открытия стали представители ведущих музеев мира, среди которых: Ирина Антонова, президент Государственного музея изобразительных искусств имени А.С. Пушкина (Москва, Россия), Джон Симпсон, куратор департамента Ближнего Востока Британского музея (Лондон, Великобритания), Джон Расмуссен, директор и основатель Центра искусств им. Катцена при Американском университете (Вашингтон, США), Владимир Грусман, генеральный директор Российского этнографического музея (Санкт-Петербург, Россия) и другие.

Состоялась презентация международных выставок «Искусство традиционного ткачества Средней Азии и Кавказа — наследие Великого Шёлкового пути» (Российский этнографический музей) и «Четыре века русской живописи» (музейно-выставочный центр РОСИЗО, Санкт-Петербург, Россия).

Владимир Грусман, генеральный директор Российского этнографического музея, отметил:

«Мы рассчитываем, что выставка будет способствовать увеличению интереса широких слоёв населения к культурному наследию Средней Азии и Кавказа. Вещи, которые мы представляем на нашей выставке, воссоздают повседневную жизнь обитателей Средней Азии и Кавказа и позволяют ощутить связь, которая объединяет различные эпохи и культуры. Мы уверены, что наши контакты с коллегами из Национального музея Республики Казахстан будут взаимно обогащающими, поскольку эта выставка — плод труда профессионалов высочайшего уровня с обеих сторон».

Директор Национального музея Республики Казахстан Мынбай Д.К. и Владимир Грусман лично выразили благодарность организаторам и сотрудникам.

После открытия музея была представлена персональная выставка «Другая сторона полуночи» известного британского скульптора Цадока Бен-Давида. Выставка была организована Центром современного искусства под руководством Розы Темирбековны Абеновой. В работе над экспозицией приняли активное участие хранители фондов, научные сотрудники, реставраторы и экспозиционеры.

Директор Д.К. Мынбай и Генеральный директор Российского этнографического музея В.Грусман

Нургожина Б.Е.
Национальный музей Республики Казахстан
г. Астана

БОЛЬШЕ, ЧЕМ ЭКСПОЗИЦИЯ: МУЗЕЙ КАК МЕСТО СИЛЫ И ВДОХНОВЕНИЯ

За последние годы в Казахстане открывается всё больше новых музеев. Из хранилищей артефактов музеи становятся культурными центрами, которые сочетают в себе досуговую, исследовательскую и социальную формы деятельности. Особое развитие становления современных музеев привнесла новая волна молодых сотрудников, окончив гуманитарные вузы, отправляются работать хранителями, методистами и исследователями в художественные, научные и исторические музеи. Подобным новым и перспективным музеем стал Национальный музей РК. Именно в такой новый и перспективный музей я пришла работать в июне 2014 года, за месяц до открытия, в качестве научного сотрудника. Я была впечатлена зданием: оно было новым, светлым, с большими экспозиционными пространствами и потрясающим атриумом, где под потолком парил золотой беркут с распахнутыми крыльями. Это время было невероятно увлекательным и захватывающим, когда царила атмосфера единства в стремлении заполнить огромные залы уникальными артефактами и вдохнуть жизнь в пока еще пустующие залы нашего музея.

В должности научного сотрудника, в режиме нон-стоп, целый месяц до торжественного открытия музея, мы с моими коллегами работали над созданием экспозиции зала «Независимый Казахстан», который и ныне является ключевым залом, который отражает становление современного Казахстана.

В последующие годы мне посчастливилось поработать руководителем организационного

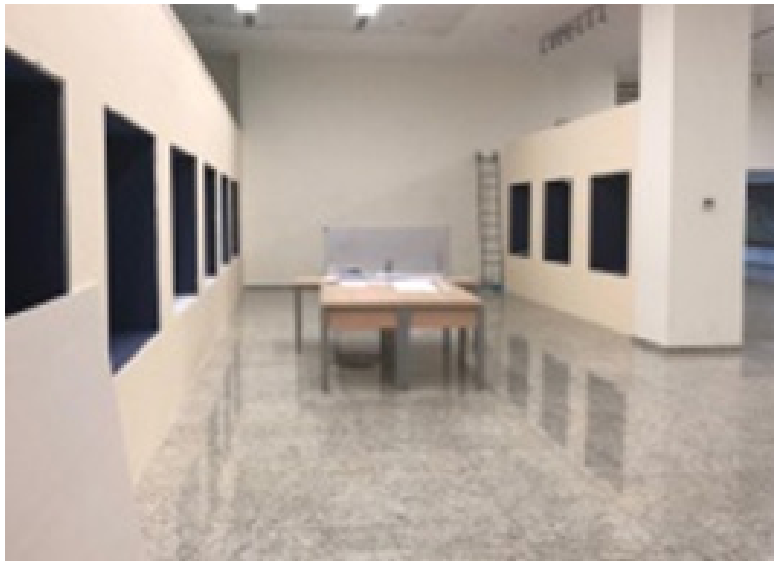

отдела Национального музея Республики Казахстан. За данный период моей профессиональной деятельности освоила ценные навыки по организации и проведению различных мероприятий, в том числе по встрече делегаций на международном уровне. Работа в данной сфере дала мне возможность знакомства с интересными людьми из разных стран, а также возможность развиваться и совершенствовать свои навыки. Одним из значимых событий в тот период была поездка в Соединенные Штаты Америки, где я прошла научную стажировку Государственного Департамента США по программе International Visitor Leadership Program IVLP «Сохранение культурного наследия» (Вашингтон, Альбукерке (штат Нью-Мексико) Нью-Йорк США), организованную Посольством США в Казахстане. Были стажировки и в другие страны: в июне 2018 года я прошла научную стажировку «Museum Network Fellowship» в Национальном музее Кореи, а также командировка в рамках международного выставочного проекта «Шествие золотого человека по музеям мира» в Куала-Лумпур, Малайзия.

Меня вдохновляет постоянное пребывание в мире прекрасного, возможность приобщаться к творчеству современных мастеров. Я ценю разнообразие в работе: от кураторства увлекательных проектов до участия в создании научных каталогов и проектировании новых музейных залов. За время своей профессиональной деятельности я внесла вклад в создание и научное сопровождение экспозиций залов «Традиционная культура казахов» и «Нематериальное культурное наследие казахов». Эта работа включала тщательный отбор экспонатов из фондов музея, написание аннотаций, текстов для экскурсий и этикетажей.

В Национальном музее каждая выставка рождается усилиями научного отдела, за каждым проектом стоит кропотливая исследовательская работа, наполняющая его глубоким смыслом и уникальной ценностью.

Работа в музее — это бесконечный путь развития и познания. Одним из ярких примеров является создание аудиогидов, на которое уходит множество усилий и времени. Этот процесс включает чтение обширной литературы, изучение различных источников и составление детального плана. В ходе работы ты неизбежно погружаешься в тему, открываешь для

себя новое, делаешь ценные выводы. Такая деятельность выходит за рамки стандартных профессиональных обязанностей, наполняя работу особым смыслом.

Кроме выставочной деятельности, важной частью работы музейного сотрудника является пополнение фондов. Этот процесс не прекращается: сегодня мы собираем артефакты, которые уже завтра станут частью истории. Параллельно сотрудники музея ведут научные исследования, изучают исторические темы и работают с архивными документами.

Чтобы по-настоящему понять все тонкости музейной деятельности, одного дня явно недостаточно. Это мир, требующий глубокого погружения и постоянного стремления к знаниям.

Работа научного сотрудника музея — это призвание, требующее не только глубоких знаний, но и непрерывного стремления к саморазвитию. История, культура, искусство — это те сферы, в которых музейный специалист должен не просто разбираться, а жить ими. Такой человек напоминает вечного студента, но студента-отличника: он изучает, ищет, анализирует, постоянно углубляет свои знания. Эта деятельность подходит для людей творческих, но при этом ответственных, ведь именно в музеях сосредоточено и бережно хранится наше наследие.

Для работы в музее недостаточно одного лишь образования — важен определённый уровень культуры. Это культура общения с людьми, уважение к артефактам, умение бережно относиться к истории, частью которой становятся экспонаты. Впечатляющий пример — западные музеи, где искусствоведческая работа сочетает масштабность и доступность: сложные научные исследования превращаются в выставки, понятные даже тем, кто лишь поверхностно интересуется историей искусства. И в этом синтезе науки, просвещения и творчества рождается настоящее искусство музейного дела.

Сегодня я всё яснее осознаю, что успех в этой работе достигается, когда обладаешь мощной базой знаний и умеешь применить их на практике. Это не только труд, но и творчество, которое объединяет прошлое и настоящее, раскрывая их смысл для всех.

Приятно видеть, как музеи становятся центрами притяжения для современного общества, превращаясь в модные институции. Интерес к

гуманитарным знаниям растёт, и всё больше людей выбирают музеи местом для своих выходных. Однако перемены происходят не только в восприятии, но и внутри самих музеев. Они развиваются, внедряют новые форматы и идеи, что особенно вдохновляет. И значительная заслуга в этом принадлежит молодым специалистам, которые вносят свежую энергию и идеи в культурную сферу.

Особенно символичным стал этот год, когда по Указу Президента Касым-Жомарта Токаева Национальному музею присвоили статус «национального». Это признание стало результатом многолетней кропотливой работы всего коллектива музея, их усилий по сохранению и популяризации наследия. Я верю, что это только начало: впереди нас ждут новые достижения, яркие проекты и творческие открытия.

Журналдың құрылтайшысы және меншік иесі –
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі.

ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің ақпарат комитетінде
16.08.2024 жылы тіркелген. Куәлік №KZ91VPY00099077.

***«Музей әлемі»* танымдық журналына жазылыңыздар**
Журнал жылына 4 рет шығады

***Бір жылға жазылу бағасы* – 22 126 тг**
***Алты айға жазылу бағасы* – 11 063 тг**
***Үш айға жазылу бағасы* – 5 531 тг**
***Бір нөмірдің бағасы* – 5 531 тг**

Журналдың 2025 жылға арналған газеттер мен
журналдар каталогындағы индексі – 76244
«Қазпочта» АҚ